

Əbülfəz RƏCƏBLİ

QƏDİM TÜRK ƏRƏNLƏRİ

(portret oçerklər,
qədim türk tarixindən səhifələr)

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
İşlər İdarəsi
PREZİDENT KİTABXANASI

Bakı - 2019

Redaktor: **Əli Rza Xələfli,**
şair-publisist,
“Kredo” qəzetinin baş redaktoru,
Beynəlxalq Rəsul Rza mükafatı laureatı

Rəyçi: **Qəzənfər Kazımov,**
filologiya elmləri doktoru, professor,
Əməkdar elm xadimi

Əbülfəz Rəcəbli (*Rəcəbli Əbülfəz Əjdər oğlu*) *“Qədim türk ərənləri” (portret oçerklər, qədim türk tarixindən səhifələr).*
Bakı - 2019. “Vətən” nəşriyyatı. 260 səhifə.

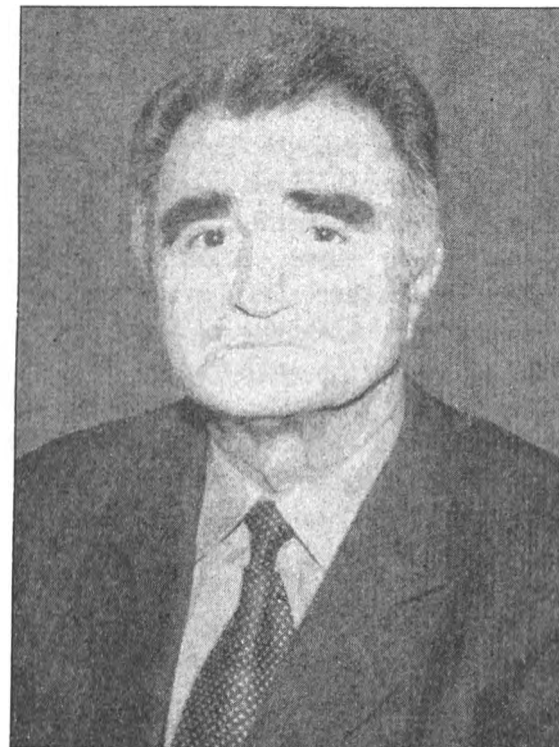
Professor Əbülfəz Rəcəblinin “Qədim türk ərənləri” kitabına müəllifin uzunmüddətli tədqiqatlarının nəticəsi kimi araya-ərsəyə gəlmiş məqalələri toplanmışdır. Oxucu bu kitabda qədim türk dünyasının şərəfli tarixini igidliyi və müdrikliyi ilə yazmış ərənlərin portretləri ilə yaxından tanış ola biləcəkdir. Müəllif qədim türk aləminin mənəvi zənginliyini tutarlı faktlar əsasında aşkarlayır.

“Qədim türk ərənləri” kitabını oxucuların maraqla qarşılayacağına inanırıq.

İSBN: 5-89968-245-0

030
----- qrifli nəşr
20062019

Ə.Rəcəbli
“Vətən” nəşriyyatı, 2019

Əbülfəz RƏCƏBLİ

(*Əbülfəz Əjdər oğlu Rəcəbli*)

Görkəmli türkoloq Əbülfəz Rəcəbli 1936-cı il mayın 6-da Lənkəran şəhərində anadan olmuşdur. 1954-cü ildə orta məktəbi bitirmiş, həmin ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinə daxil olmuş və 1959-cu ildə filologiya fakültəsini fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir. 1971-ci ildə ikinci institutu –

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Dillər İnstitutunun ingilis dili fakültəsini bitirmişdir. 1985-ci ildə isə Marksizm-leninizm Universiteti ideoloji kadrlar fakültəsinin beynəlxalq münasibətlər şöbəsini fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir.

1959-1963-cü illərdə nəşriyyatlarda əvvəlcə korrektor, sonra redaktor işləmişdir. 1963-cü ildə BDU-nun aspiranturasına daxil olmuş və Qırğızıstan EA-ya ezam edilmişdir. 1967-ci ilin dekabrında "Qədim türk yazısı Orxon-Yenisey abidələrinin dili. Morfologiya" mövzusunda namizədlik, 1978-ci ilin martında "Orxon-Yenisey abidələri dilində feilyaratma" mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. 1990-cı ildə Orxon-Yenisey abidələri üzrə Almatıda I və 2000-ci ildə İstanbulda II beynəlxalq kollokviumda iştirak etmişdir. 55 kitabın və 200-ə qədər məqalənin müəllifidir.

Bunlardan başqa universitetdə tədris olunan 19 fənnin proqramını hazırlamışdır. 1967-ci ildən Bakı Dövlət Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasında çalışır.

Redaktordan:

BÖYÜK SEVGİ - HƏYAT AXARINDA

Əbülfəz Rəcəbli... 83 yaşın ucalıq zirvəsi... Bu yaşda insan özü haqqında, demək olar ki, heç nə düşünmür. Özümün yaşım şahidlik eləməsə də, müşahidələrim qədərincə mənə inam verir ki, qənaətimdə ardıcıl olum. Və bu gün Əbülfəz Rəcəblinin qədim türk yazısı abidələri ilə bağlı ardıcıl araşdırmaları göstərir ki, kamil insanın zirvədəki düşüncələri ideala sevgi üzərində köklənmiş olur. Qədim türk ərənlərinin tarixi taleyini türk yazısı abidələrinin açarı ilə oxuyan və tarixə şöhrət kimi ad qoymuş ərənlərin portret cizgilərini son dərəcə həssaslıqla yaratmaq ideala sevgisiz mümkün olmazdı. Qədim türk yazısı abidələrini tədqiq etmiş dünya türkoloqlarının sırasında Əbülfəz Rəcəblinin də çox hörmətli və ləyaqətli yeri var. Dörd cildlik tədqiqat, 2000 səhifədən çox orijinal mətn və araşdırma - bu şöhrətli türkoloqun həyatının mənasını güzgüləyir. Mübahisəli məqamlarda qəzəbli suallarımı da ondan əsirgəməmişəm. Ancaq görmüşəm ki, o, bütün məqamlarda kölgələri həqiqi ziya işığında dağıda bilir. Düşünürəm ki, böyük türk aləmi Əbülfəz Rəcəbliyə layiq olduğu ödülü verməyə borcludur.

* * *

“Qədim türk ərənləri” kitabının yazılması və nəşri ideyası haqqında danışmazdan əvvəl şəxsi tanışlığımızın çox da uzun olmayan tarixinə qısa bir nəzər yetirmək istərdim. Qədim türk tarixini araşdıran müəlliflərin sayı ola bilsin ki, az deyil. Ancaq araya-ərsəyə gəlmiş tədqiqatlar sırasında, yəqin ki, Əbülfəz Rəcəblinin türk ərənlərinin möhtəşəm portretlərini tədqiq edən, araşdıran və nəhayət, oxucu aləminə yol tapan bu kitabı bir çox cəhətlərinə görə tək cədiqqəti cəlb etməyəcək, həm də sevilərək oxunacaqdır. Çünki müəllif qədim türk ərənlərinin ruhuyla tək cə elmi biliyi ilə yox, həm də sevgisi ilə danışa bilmişdir.

Artıq ötəri də olsa, qeyd etdim ki, Əbülfəz Rəcəblinin bəzən bir çox hökmləri mənə mübahisəli görünüb. Ancaq onun tutarlı faktlar və dəlillər əsasında yaratdığı portretləri izlədikcə düşüncəmdəki qaranlıqlar dağılıb və özüm də hiss etmədən müəlliflə birgə qədim türk dünyasına səyahətə başlamışam.

Alim zəkası qaranlıqlara işıq sala bilir. Ancaq bu işıq əvvəlcə gərək alimin mənəvi mühitində ocaq kimi alovlansın. Mən Əbülfəz Rəcəblinin mənəvi mühitində bu ocağın odunu, istisini, işığını qədim türk ərənlərinə münasibətində tək cə görmədim, həm də hiss etdim, duydum. Çünki alimin zəkası ilə qaranlıqlardan öz əzəməti ilə işıqlığa çıxmış Alp Ər Tunanı, Oğuz Xaqanı, Atillanı... bir daha yaxından tanıdım. Bu qüdrətli türk sərkərdələrinin əzəməti və yenilməzliyi mənim üçün başqa sirlərin

də mahiyyətinə yol açdı. Mənə aydın oldu ki, bu gün Türkiyənin Avropa İttifaqına qovuşması üçün problem yaradan qüvvələrin müqaviməti “əsassız” deyil. Avropanı sarsıdan Atillanın tarixə sədaqəti yeni türk insanının genində təzahür edə bilər...

...Əbülfəz Rəcəbli ayrı-ayrı portretləri işləyərkən tarixi qaynaqlara ustahqla sirayət edə bilib. Aldığı məlumatları daş sənədlərdən əxz elədiyi faktlar və dəlillərlə dəyərləndirməklə portretini yaratdığı qəhrəmanların öz dillərindən səslənən fikir və düşüncə elementləri ilə süsləyə bilir. Obrazlar canlanır, sanki müasir oxucu ilə üz bəüz dayana bilir.

Əbülfəz Rəcəblinin poliqlot dilçi olması da istər-istəməz onun kitabının elmi dəyərinə güclü təsir etmiş, müxtəlif mənbələrdən əxz etdiyi faktlar müəllifin qeydlərinin gələcək tədqiqatçılar üçün mühüm mənbə kimi yerini təyin etmişdir. O ki qaldı Əbülfəz Rəcəblinin elmi yaradıcılıq yoluna, bu yol taleyin bəxş etdiyi ömür axarında onun inadlı tədqiqatçılığı ilə müəyyənleşib. Alimin elmi yaradıcılığı barədə açıq ensiklopediyada oxuyuruq: “Ə.Ə.Rəcəbli elmi yaradıcılığa gec başlamışdır. Namizədlik dissertasiyası Orxon-Yenisey abidələrinin morfologiyasına həsr olunmuşdur. Doktorluq işində Ə.Rəcəbli bu mövzunu daha da genişləndirərək və dərinləşdirərək Orxon-Yenisey abidələri dilində feilyaratma problemini araşdırmış, keçmiş SSRİ türkoloqlarının dərin rəğbətini qazanmış bir elmi-tədqiqat əsəri ərsəyə gətirməyə

nail olmuşdur. Doktorluq dissertasiyasını yazıb bitirdikdən altı il sonra Almatıda müdafiə etmişdir.

Prof. Ə. Rəcəbli poliqlot dilçidir. O, bir çox dilləri bilir və elmi araşdırmalarında onlardan səmərəli şəkildə, bacarıqla istifadə edir. Onun elmi maraq dairəsi genişdir. Dilçiliyin bir çox sahələrində dərin məzmunlu, böyük elmi əhəmiyyəti olan araşdırmalar aparmış və aparmaqdadır: ümumi (nəzəri) dilçilik, Azərbaycan, ingilis və talış dillərinin tədqiqi, qədim türk yazısı abidələrinin dili, türkologiya, struktur dilçilik, sosiolinqvistika, tarix, ölkəşünaslıq, beynəlxalq münasibətlər, xarici ədəbiyyat, leksikoqrafiya və s.

AMEA-nın müxbir üzvü, millət vəkili, professor Nizami Cəfərov müəllimi Ə. Rəcəblinin bu fenomenal məhsuldarlığını vurğulayaraq yazır: "Bakı Dövlət Universitetində türk xalqlarının dili, tarixi və ədəbiyyatı, ən azı, üç kafedrada öyrənilir. Professor Əbülfəz Rəcəblinin türkologiya üçün gördüyü işlərin miqyası isə onu, obrazlı desək, təkbəşinə, dördüncü kafedra saymağa hər cür əsas verir".

Professor Ə. Rəcəbli hər şeydən əvvəl türkoloq dilçidir. Məlum olduğu kimi, onun namizədlik və doktorluq dissertasiyaları türk xalqlarının müştərək abidəsi olan Orxon-Yenisey kitabələrinin dilinə həsr olunmuşdur. Bu mövzuda onun "Orxon-Yenisey abidələri dilində feilin məna növləri" (1982), "Orxon-Yenisey abidələri dilində feilin tərzləri" (1988), "Orxon-Yenisey abidələri" (1993)

və "Uyğurlar" (1996) adlı kitabları, 50-dən çox məqaləsi nəşr edilmişdir. O, son zamanlar bu problemlə daha ciddi məşğul olur. Son illərdə onun qədim türk xalqlarının dili və tarixinin araşdırılmasına həsr edilmiş on dörd sanballı kitabı - "Qədim türkcə-azərbaycanca lüğət" (2001), "Göytürk dilinin fonetikasi" (2004), "Göytürk dilinin leksikası" (2004), "Göytürk dilinin morfolojiyası" (2002), "Göytürk dilinin sintaksisi" (2003), "Ulu türklər" (2003), "Qədim türk yazısı abidələri" (4 cildə, 2009-2010), "Göytürk dilində feilin semantikasi" (2009), "Qədim türk yazısı abidələrinin dili" (2 cildə, 2007), "Qədim türk yazısı abidələrinin dili. Morfolojiya" (2008; rus dilində), "Orxon-Yenisey abidələri dilində feilyaratma" (2008; rus dilində), "Orxon-Yenisey abidələri dilində feilin afinit formaları" (2009, rus dilində) adlı əsərləri çapdan çıxmışdır.

Müəllif türkoloji ədəbiyyatda dərin kök salmış run/runik abidə, run - runik əlifba terminlərinin işlədilməsinə qarşı çıxır, bu terminlərin əvəzinə göytürk abidələri, göytürk əlifbası terminlərinin işlədilməsini təklif edir. Sonra müəllif göytürk yazısı abidələrinin araşdırılması tarixini nəzərdən keçirir. Ə. Rəcəbli göytürk əlifbası ilə yazılmış kitabələrin lokallaşdırılması məsələlərinə toxunur və S.Q.Klyaştorinin ardınca bu abidələri belə lokallaşdırır: 1) Orxon kitabələri, 2) Yenisey kitabələri, 3) Şərqi Türküstan kitabələri, 4) Orta Asiya kitabələri və 5) başqa türk areallarının abidələri.

Ə.Rəcəbli dar ixtisasına görə türkoloq olsa da, dil nəzəriyyəsinə görə Azərbaycanın ən görkəmli alimidir. Bu sahədə onun “Dilçilik tarixi”, (2006, 2 cildə), “Nəzəri dilçilik” (2003), “Dilçilik metodları” (2003), “Sosiolingvistik” (2004), “Struktur dilçilik” (2005), “Azərbaycan dilçiliyi (2006), “Dilçiliyə giriş” kursundan mühazirələr” (2008), “Tipoloji dilçilik” (2010), “Universalilər dilçiliyi” (2011), V.fon Humboldt, U.D.Uitni və F.dö Sössür haqqında monoqrafiyaları və s. nəşr edilmişdir. Onun Azərbaycan və Qərb ədəbiyyatına həsr olunmuş monoqrafiyaları da diqqəti cəlb edir.

Dünya oxucuları, ardıcıl tədqiqat işi aparan türkoloqlar üçün açıq ensiklopediya məlumatı kifayət qədər əhatəlidir və alimin elmi yaradıcılığı haqqında qısa xronikal təsir bağışlasa da, hər halda qədim türk ərənlərinə sevgi dolu bir ömür həsr edən müəllifi tanımağa bəs eləyir.

“Qədim türk ərənləri” kitabının yazılması və nəşri ideyası haqqında yuxarıda qoyduğum suala burada cavab vermək istərdim.

Əbülfəz Rəcəbli portret əsərlərini həm elmi, həm də kütləvi oxucu auditoriyası üçün ustalıqla yaradıb. Çünki onun həm də bədii təfəkkür sahibi olan düşüncə sistemi yazılarının dilinə bir şirinlik də gətirir. Oxucu ayrı-ayrı obrazların taleyini həyəcanla izləyir.

Professor, Əməkdar elm xadimi Qəzənfər Kazımov bir gün mənə telefon açıb dedi ki, Əbülfəz Rəcəblinin qədim türk tarixi ilə bağlı maraqlı

yazıları var. Həmin yazıları “Kredo”da nəşr edə bilsən çox yaxşı olar. Etiraf edirəm ki, bir az soyuq cavab versəm də, yazıları mütləq nəşr edəcəyimi də bildirdim.

Həqiqətən yazılar “Kredo”da silsilə ilə nəşr olunduqca, həm müəllifi, həm də müəllifin tərənnüm etdiyi qəhrəmanları hədsiz bir sevgi hissiylə düşüncə aləmindən seyr edirdim. Nə üçün indiyədək bu yazıların ümumi kitab halında nəşr olunmamasına təəssüfümü müəllifə bildirəndə elə həmin təəssüflə də göz-gözə gəldik. Yəni ki, bu tədqiqatlara sahib çıxan, onu kütləvi şəkildə böyük tirajla nəşr edən qurum olmalıdır. Belə bir qurum isə hələ ki, qabağa durmur.

Professor Əbülfəz Rəcəbliyə bu yerdə xüsusi minnətdarlığımı bildirirəm ki, nə qədər çətin olsa da kitabı nəşr etməyi öz üzərinə götürdü. Beləliklə, Vətənin yeni nəslə Müdrik Tonyukukla, böyük Bilgə Xaqanla, igid Kül Tiginlə daha ətraflı, daha əhatəli və daha yaxından tanış olmaq imkanı qazandı.

“Qədim türk ərənləri” kitabına müəllifin ayrı-ayrı vaxtlarda yazdığı və müxtəlif mətbuat orqanlarında işıq üzü görmüş tarixin uzaq, qaranlıq dönlərinə işıq salan yazıları da daxil edildi.

Professor Ə.Rəcəbli yazılarına münasibətdə çox həssasdır. O, kitabın ikinci - “Tarixdən səhifələr” bölməsindəki yazıların qədim türk ərənlərini başa düşməkdə oxucuya yardımçı olacağını yaxşı bilir. Bu bölmədə toplanmış yazılarda müəllif qədim türk

miflərini, qədim türklərin mədəniyyətini, məişətini dolğun və əhatəli şərh edir. Professorun özünün dediyi kimi: “*Türklərin zəngin tarixi və bu tarixin də qüdrətli yaradıcıları olmuşdur. Türk ərənləri və sərkərdələri öz qılıncları ilə nəinki öz xalqlarının tarixlərini, hətta yad xalqlar üçün həmin xalqların tarixlərini də yazmışlar*”. Həqiqətən qədim türk sərkərdələrinin həyat və döyüş tarixi Çinin, Monqolustanın, yunanların, avropalıların, rusların tarixinə də qədərincə işıq salır.

Əbülfəz Rəcəblinin “Qədim türk ərənləri” kitabı türkün ən qədim zamanı haqqında dəyərli dərslikdir. Bu dərslik üçün əvəzsiz ödənilən müəllifə Vətən, millət sevgisi ola bilər.

10.06.2019

Müəllifdən:

TÜRK ƏRƏNLƏRİ

1450 il bundan əvvəl - 552-ci ildə indiki Monqolustanın mərkəzində Türk Xaqanlığı adı ilə türklərin özəl dövləti yarandı. Düzdür, türklərin qədimlərdə də dövlətləri olmuşdur. Məsələn, «Şilzi» adlı Çin salnaməsi xəbər verir ki, bizim eradan əvvəl 2357-ci ildə hökmdar Yao Txan, yenə də bizim eradan əvvəl 2255-ci ildə hökmdar Şun Yuy dövlətlərini yaratdılar. Lakin salnamə 110-cu fəsildə həm Txan, həm də Yuy dövlətlərini türk yox, Xunnu (Hun) dövlətləri adlandırır. Hun qəbilələr ittifaqında isə aparıcı yeri türk qəbilələri tuturdu, üstəlik «hakim ev» də türklərdən ibarət idi. Xunnu dövlətləri 2572 il yaşamış və bizim eranın 215-ci ilində tənəzzül etmişdir. Çin qaynaqlarında bu dövlətin son hökmdarlarından biri - bizim eradan əvvəl 209-cu ildə taxta oturmuş və b.e.ə. 174-cü ildə vəfat etmiş Modə Şanyü haqqında geniş məlumat verilir. Qədim Çin heroqlifləri ilə Mo işarəsi göytürk dilində *həg* (müasir Azərbaycan dilində *həy*) mənasını verir; *də* ünsürü isə, görünür, yenə də qədim Çin heroqlifi ilə *dələ* sözünün ixtisar edilmiş şəklidir. Bu söz Orxon-Yenisey yazısı abidələrində *tigin* - «şahzadə» sözünə uyğun gəlir. *Şanyü* sözü isə çox güman ki, qədim Çin dilində türklərin *kağan* - «xaqan» sözünə bərabər bir mənə ifadə etmiş, yəni bizim indi işlətdiyimiz xaqan sözünün sinonimi

olmuşdur. *Modə* sözü müasir Türkiyə ədəbi dilində *Mete* şəklində işlədilir.

Beləliklə, bizə məlum olan türk dövlətçiliyinin tarixi bizim eradan əvvəl 2357-ci ildən başlanır. Bu kiçik yazıda türk dövlətçiliyi tarixini izləmək məqsədi qarşıya qoyulmamışdır, ancaq yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, çinlilərin *Modə* (*Mete*) adlandırdıqları Hun hökmdarı öz dövrünün ən qüdrətli dövlətini yaratmışdır. Bu hökmdarı fars tarixçisi Xondəmir və türk tarixçisi Rəbğüzi «Oğuz xaqan» adlandırırlar.

552-ci ildə isə dünyanın siyasi xəritəsində məxsusi türk adı ilə türk dövləti yaradılır. Mərkəzi Asiyada Monqolustanın mərkəzində meydana gələn bu türk dövləti - Türk xaqanlığı qısa bir müddətə öz dövrünün ən qüdrətli dövlətləri olan Çin imperiyası, Bizans və Sasani İrani ilə rəqabət aparan bir ölkəyə çevrilir. Onun sərhədləri qısa bir zamanda Sarı dənizdən Azov dənizinədək geniş bir ərazini əhatə edir, çoxlu dövlətlər, o cümlədən Çin imperiyası hər il hədiyyə adı ilə ona külli miqdarda xərac verir. Təbii ki, belə bir qüdrətli dövlətin tarixi haqqında kiçik bir yazıda kifayət qədər ətraflı məlumat vermək qeyri-mümkün olsa da onun tarixi haqqında müəyyən təsəvvür yaratmağa çalışacağıq.

Artıq adını çəkdiyimiz *Modə Şanyü* bizim eradan əvvəl 209-cu ildə qüdrətli Hun imperiyası yaradır. Bu dövlətdə müxtəlif xalqlar yaşasa da, dövlətin əsasını türk qəbilələri təşkil edirdi, hakim

qəbilə isə tamam türklərdən ibarət idi. Bizim eranın 92-ci ilində Monqolustanda yerləşən Tarbağatay yaşayış məntəqəsi yaxınlığında bir məlumata görə monqol dili, başqa məlumata görə isə türkdilli olan siyənbi qəbilələri Hun imperiyasını məğlub edir. İmperiyanın yerində bir neçə zəif Hun dövləti əmələ gəlir və onların bəziləri 215-ci ilədək yaşasa da regionun siyasi həyatında elə bir yaddaqalan rol oynamır. Hun sülaləsinin əsasını təşkil edən türk qəbilələri isə siyənбилər tərəfindən qəddarlıqla qırılır. Qırğından canını birtəhər qurtaran və 500 alaçıqdan ibarət olan türkdilli Aşina (monqol dilində *şine* «qurd» deməkdir) qəbiləsi Altay dağlarına qaçır və orada gizlənir.

439-cu ildə Aşina qəbiləsi Qobu səhrasının şimal sərhədlərinə köçür. 113 ildən sonra bu qəbilənin başçılığı ilə türklər öz müstəqil dövlətlərini yaradırlar. Bu illər ərzində Aşina qəbiləsi sayca xeyli artmışdı. Türklər 546-cı ildə uyğur qəbilələrinin də daxil olduğu qüdrətli telə qəbilələr ittifaqını özlərinə tabe edirlər. Hələ bir il əvvəl türklər Çinin şimalında mövcud olan Vey imperiyalarından biri ilə - Qərbi Vey imperiyası ilə əlaqə yaratmışdılar. Telə qəbilələrini tabe edəndən sonra türklər xeyli güclənir və onların xanı Bumın jujan xaqanının qızı ilə evlənmək fikrinə düşür. Lakin jujan xaqanı elçiləri kobud şəkildə rədd edir. Bumın 551-ci ildə Çin şahzadəsi ilə evlənir və jujanlara müharibə elan edir. Birləşmiş türk - Çin qoşunları jujan ordusunu darmadağın edir. 552-ci ildə Bumın xan Türk

xaqanlığının yarandığını elan edir və İl (yəni, El) xaqan adı ilə taxta oturur. İl xaqanın hakimiyyəti uzun sürmür, bəzi mənbələrə görə 552-ci ilin sonunda, digər mənbələrə görə isə 553-cü ilin mart ayında vəfat edir.

Taxta onun oğlu Kara İssık xaqan oturur. Qəri-bə burasıdır ki, göytürk Orxon-Yenisey yazısı abidələri Kara İssık xaqan haqqında heç bir məlumat vermir, Bumın (İl) xaqandan sonra taxta İstəmi xaqanın çıxdığını yazır. Kül Tigin abidəsi şərq üzünün birinci sətrində yazılmışdır: Kişi oğlın-ta üzə eçüm-apam Bumın kağan, İstəmi kağan olmuş «İnsan oğlunun üstündə əcdadlarım Bumın kağan, İstəmi xaqan oturmuş». Lakin Bumın xaqanın kiçik qardaşı İstəmi heç vaxt xaqan olmamışdır. Kara İssık xaqan taxta oturan kimi, İstəmi qərbə hərbi yürüşə gedir (görünür, bu hərbi yürüş hələ qardaşı İl xanın dövründə hazırlanıbmış) və qısa bir müddətdə - 553-535-ci illər arasında bütün Orta Asiya, indiki Qazaxıstan, Qərbi Sibir, Şimali Əfqanıstan, Volqaboyu, Şimali Qafqaz, Azov dənizi ətrafındakı əraziləri tutub Danapr (Dnepr) çayına çıxır. Kara İssık xaqan bir il hakimiyyətdə olur və qaynaqların göstərmədiyi səbəbdən vəfat edir.

Taxta onun kiçik qardaşı Muğan xaqan çıxır. Bu iki qardaşın hakimiyyəti illərində jujan dövlətinin qalıqları darmadağın edilir və türk dövlətinin sərhədləri xeyli genişləndirilir. Məhz Muğan xaqanın hakimiyyəti dövründə türklərin dünyada analoqu olmayan taxta vərəsəlik qanunu

qəbul edilir: ata vəfat etdikdə taxta yaş sırası ilə qardaşlar çıxır, sonuncu qardaş vəfat etdikdə, taxta birinci qardaşın böyük oğlu çıxır və vərəsəlik əvvəlki kimi davam edir: ikinci və sonrakı qardaşın uşaqları taxta vərəsəlik hüququna malik deyildir.

Muğan xaqandan sonra türk xaqanlığı rəsmi olmasa da, ümumilikdə şərq və qərbi türk xaqanlığına parçalanır. İstəmi xaqanın övladları, əslində, türk xaqanlığının Qərb hissəsində müstəqil siyasət yeridir. Hərb və sülh məsələlərini müstəqil həll edir, hətta İran və qərb ölkələrindən (əsasən, Bizans) gələn elçiləri qəbul edirdilər. Muğan xaqan 572-ci ildə vəfat edir. Ondan sonra taxta çıxan Arslan xaqanın hakimiyyəti illərində türk xaqanlığı öz qüdrətinin zenitinə qalxır. 581-ci ildə Arslan xaqan vəfat edir. Həmin dövrdən başlayaraq, bir tərəfdən, dövlətin qərb hissəsindəki feodal qurumların (əslində, Qərbi Türk Xaqanlığının) mərkəzi dövlətdən getdikcə uzaqlaşması, müstəqil hərbi və siyasi fəaliyyətə can atması, digər tərəfdən, mərkəzi dövlətdə əmioğlu və qardaşoğlular arasında hakimiyyət uğrunda çəkişmə və vuruşmalarda, üçüncü tərəfdən, türk xaqanlığı kimi qüdrətli bir rəqibin dünyaya ağalığında Çinə şərik çıxmasından qorxan Çin imperiyasının təxribatçılıq siyasəti, türk hərbi və siyasi rəhbərlərini bir-birinin üstünə qaldırması, gah bu, gah digər türk əyalət hakiminə hərbi yardım göstərərək onu xaqana qarşı qaldırması nəticəsində türk dövləti getdikcə zəifləyir və 630-cu ildə

Çin imperiyası hər iki türk dövlətinin torpaqlarını zəbt edir.

İlk türk tarixçisi Yollığ Tigin türk xaqanlığının süqutunu Kül Tigin abidəsinin şərq üzərində belə izah edir: "...Ondan sonra kiçik qardaşı xaqan olmuş, oğlu da xaqan olmuş. Ondan sonra kiçik qardaşı böyük qardaşı kimi olmadığından, oğlu atası kimi olmadığından biliksiz xaqan taxta oturmuş, pis xaqan taxta oturmuş, əyanları da biliksiz imiş, pis imiş. Bəyləri, xalqı düz olmadığı üçün, Çin xalqının təhriki hiyləgər olduğu üçün, cəzbedici olduğu üçün, kiçik qardaşlarla böyük qardaşları bir-birinin üzərinə salmışdığı üçün, bəyləri və xalqı bir-birinin üzərinə qaldırdığı üçün türk xalqı yaratdığı dövlətini dağıtmış, xaqan qoyduğu xaqanını öldürmüş. Çin xalqına bəylik nəslə davam etdirməli oğulların qul oldu. Bakirə qızların kənz oldu. Türk bəyləri türk adını ataraq Çindəki bəylər Çin adını götürüb Çin xaqanına tabe olmuş, əlli il işini, gücünü vermiş». Türk dövlətinin süqutunun Yollığ Tigin tərəfindən göstərilən bu səbəbi, bir qədər sadələşdirsə də həqiqəti əks etdirirdi.

Məğlub edilmiş türklər Alaşanda yerləşdirilir və Yollığ Tiginin yazdığı kimi, 50 il Çin imperiyasına xidmət edir. Çin imperatoru türk qılincinin gücünə nəinki ətraf xalqları özünə kölə edir, hətta dövlət daxilində öz xalqının qaldırdığı qiyamları da yatırır. Lakin bu illərdə türklər dəfələrlə üsyan qaldırırlar və hər dəfə üsyan qan gölündə boğulur.

Türklərin 679-cu ildə, türk dövlətinin süqutundan təxminən 50 il sonra qaldırdığı üsyan da Çin ordusu tərəfindən yatırılır, üsyanın, demək olar ki, bütün başçıları edam edilir, yalnız 630-cu ildə çinlilərə məğlub olmuş sonuncu türk hökmdarı Kat İl xaqanın uzaq qohumu Kutluğ xanın başçılığı ilə kiçik bir dəstə çinlilərin təqibindən qurtulub Qobu səhrasında gizlənir və bir qədər tərəfdar toplayıb 682-ci ildə üsyanı davam etdirir. Yeddi illik qanlı mübarizədən sonra 689-cu ildə türklər Kutluğ xanın rəhbərliyi ilə öz dövlətlərini - türk xaqanlığını (tarixdə bu, İkinci türk xaqanlığı adlandırılır) bərpa edirlər və Kutluğ xan İstəriş xaqan adı ilə taxta çıxır. Yenidən türk qılincinin zəfər yürüşü başlanır. İstəriş xaqan 692-ci ilin sonu və ya 693-cü ilin əvvəllərində vəfat edir. Türk dövləti İstəriş xaqanın kiçik qardaşı Kapağan xaqanın (692-716-cı illər) və İstəriş xaqanın böyük oğlu Bilgə xaqanın (716-734-cü illər) hakimiyyəti illərində, demək olar ki, öz əvvəlki qüdrətini bərpa edir. Türk dövlətinin sərhədləri şərqdə, az qala, Sarı dənizə çatır, qərbdə türk qılinc Təmir kapığa (Dəmir qapıya - indiki Almatı və Daşkənd arasındakı Buzqala keçidi) kimi özünə yol açır.

Bu dövrdə ərəb qılincı artıq İran və Bizansı diz çökdürmüşdü. Avropa kiçik feodallıqlara parçalanmışdı, Şərqi Avropada hakimiyyətsizlik vardı, daha doğrusu, burada da kiçik-kiçik feodal dövlətləri mövcud idi. Şərqdə Çin imperiyası çiçəklənmə dövrünü yaşayırdı. Türk xaqanlığı o dövrün

iki qüdrətli dövlətinin - Çin imperiyası və Ərəb xəlifəliyinin arasında yerləşirdi: şərqdən və cənubdan Çin imperiyası, qərbdən artıq Orta Asiyaya çatmış Ərəb xəlifəliyi ilə həmhüdüdü idi. Bu iki faktor Türk xaqanlığının taleyini həll edir. Daxili çəkişmələr olmasaydı, Türk xaqanlığı, güman ki, hər iki fəvqəldövlətin təzyiqinə davam gətirərdi.

Lakin türk dövləti monolit etnik tərkibə malik deyildi. Dövlətdə göytürk qəbiləsi hakim qəbilə idi. Dövlətə daxil olan digər türkdilli qəbilələr göytürklərlə, demək olar ki, eyni hüquqa malik olsa da, hər halda ali ibarətlikdə iştirak edə bilməzdi.

Kənar müşahidəçi üçün bu, adi hal olsa da, qəbilələr üçün tələpəli məsələ idi. Əsasən, çinlilərin təhriki ilə bu qəbilələr mərkəzi hökumətə qarşı tez-tez qiyamlar qaldırırdı. Çin dövləti də bir sıra qiyamlara, hətta hərbi qüvvə ilə kömək edirdi. Aramsız qiyamlar türk dövlətini zəiflədirdi. Kül Tigin, Bilgə xaqan və Tonyukuk kitabələri bu qiyamların, qiyamçılarla dövlət qoşunları arasındakı döyüşlərin təsviri ilə doludur.

Nəhayət, 744-cü ildə qiyam qaldıran uyğur qəbilələri Göytürk ordusunu məğlub edir. 747-ci ildə Türk xaqanlığı dünyanın siyasi xəritəsindən silinir və onun torpaqlarında Uyğur xaqanlığı yaradılır. 840-cı ildə uyğurları məğlub edən qırğızlar öz sülalələrinin əsasını qoyurlar. Bütün bu qırğınlarda qazanan tərəf təkcə çinlilər olur: Çin imperiyası bütün bu iğtişəşləri təşkil və idarə edir, nəticələrindən faydalanır. Çinlilər, hər şeydən əvvəl,

türklərin birləşib qüdrətli dövlət yaratmalarına və Çinə rəqib çıxmalarına, Çini daim təhlükə altında saxlamalarına mane olur, eyni zamanda öz müstəqilliyini itirmiş türk əsgərlərindən öz işğalçılıq məqsədlərində istifadə edir. Türk əsgərinin, türk qılıncının gücü isə bizə qədərki tarixin bütün dövrlərində yüksək qiymətləndirilmişdir.

Göytürk Orxon-Yenisey yazılı abidələrində birinci Türk xaqanlığı səthi xatırlanır, onun süqutu səbəbləri sadalanır. Kitabələrdə ikinci Türk xaqanlığının tarixi daha geniş şəkildə öz əksini tapmışdır. Qəribədir ki, ikinci Türk xaqanlığının tarixi də bərabər səviyyədə işıqlandırılmır. İstəriş xaqanın azadlıq uğrunda mübarizəsi və hakimiyyəti illəri feilin nəqli keçmiş zamanı formaları ilə rəvayət şəklində təqdim edilir. Bu ondan irəli gəlir ki, həm (gələcək) Bilgə xaqan, həm də onun kiçik qardaşı Kül Tigin həmin dövrdə azyaşlı olmuş, hadisələrdə bilavasitə iştirak etməmişlər. Kitabələrdə Kapağan xaqanın hakimiyyəti illəri müfəssəl şəkildə öz əksini tapmışdır. Yollığ Tigin Bilgə xaqanın dilindən onun özünün və kiçik qardaşının müxtəlif döyüşlərdə göstərdiyi igidlikləri ətraflı, ən kiçik təfsilatına qədər təsvir edir. Lakin Kül Tiginin vəfatından (731-ci il) sonrakı dövrlərə toxunulmur. Əslində, ikinci Türk xaqanlığının Yollığ Tigin tərəfindən təsvir edilən tarixi qısa bir dövrü - 693-cü ildən 716-cı ilədək, yəni Kapağan xaqanın taxta çıxdığı vaxtdan onun öldürüldüyü ilədək olan dövrü əhatə edir. Halbuki, hətta Kül Tigin bu tarixdən sonra

daha 15 il yaşamış, türk ordularının baş komandanı kimi çoxlu döyüşdə iştirak etmiş və kifayət qədər qəhrəmanlıq nümunələri göstərmişdi. Tonyukuk kitabəsi nisbətən geniş dövrü əhatə edir. Lakin, qərribə burasıdır ki, bu kitabədə də İstəriş xaqanın hakimiyyəti illəri səthi təsvir edilir. Bilgə xaqan və Kül Tigin kitabələrində olduğu kimi, Kapağan xaqanın hakimiyyəti illəri daha geniş işıqlandırılır, Bilgə xaqanın hakimiyyəti illərinə isə, demək olar ki, toxunulmur.

Türklərin zəngin tarixi və bu tarixin də qüdrətli yaradıcıları olmuşdur. Türk ərənləri və sərkərdələri öz qılıncları ilə nəinki öz xalqlarının tarixlərini, hətta yad xalqlar üçün həmin xalqların tarixlərini də yazmışlar.

27.10.2002

QƏDİM TÜRK ƏRƏNLƏRİ

ALP ƏR TUNA

Alp Ər Tuna adına müəllif şərh: Türkologiyada bu söz *tonqa* kimi yazılıb. Düşünürəm ki, bu, səhvdir. Əvvələn, müasir özbək dilini çıxsaq, nə qədim, nə də müasir türk dillərinin heç birində *nq* səs (hərflər) birləşməsi yoxdur. Mahmud Kaşğari qədim türk dillərində, habelə müasir türk dillərində işlənən, burunda tələffüz olunan *n* (*n*) səsini həmin səsənin ərəb dilində işarəsi olmadığı üçün *nq* hərflər birləşməsi ilə təqdim edir. Bu fatal təqdimat sonrakı bütün türkoloqlar tərəfindən ehkam kimi qəbul edilmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, qədim türk dillərində (*q*) səsi, ümumiyyətlə, olmamışdır. Bu səs dilarxası (*k*) (*ka*) səsinin azacıq önə çəkilməsi nəticəsində yaranmışdır. Müqayisə et:

Orxon-Yenisey: kamuğ - klassik Azərbaycan ədəbiyyatı: qamu - müasir Azərbaycan dili: hamı.

Məlum olduğu kimi, *o* və *u* səsləri göytürk ədəbiyyatında bir işarə (>), ərəb əlifbasında da bir işarə (.) ilə göstərilir. Əslində, *tonqa* sözündəki səs *o* kimi yox, *u* kimi oxunmalıdır. Deməli, *tonqa* sözü də *tuna* (*n* burada tələffüz olunur) kimi oxunmalıdır. İndi də Tuva dilində *Tuna* (burun *n* səsi) adı mövcuddur. Yadımdadır, 1945-ci ildə Tuva Xalq Respublikası Sovet İttifaqına qatılanda, Tuva Muxtar Sovet Sosialist Respublikası Ali Sovetinin birinci sədrinin soyadı *Tuna* (burun *n* səsi) idi.

Mən məqalədə *tonqa* sözü əvəzinə *tuna* sözü işlədəcəyəm; Azərbaycan əlifbasında burunda tələffüz olunan *n* səsi üçün işarə olmadığından adı *n* hərfini işlətməyə məcburam.

Tarixçilər türk dövlətçiliyinin tarixini Böyük Hun İmperiyasından başlayırlar. Lakin türklərin

bundan xeyli əvvəl, tarixin əlçatmaz dərinliklərində də öz hərbi təşkilatları, dövlətləri olmuşdur. Türk dövlətlərinin tarixi haqqında türkcə mənbələr yoxdur. Türklərin tarixi haqqında türkcə ən qədim mənbələr Orxon-Yenisey abidələridir ki, bunlar da VIII yüzillikdən o tərəfə getmir. Lakin türklər haqqında, türk qılıncı haqqında, türk dövlətləri haqqında türklərin onların müharibə etdikləri dövlətlərin, xalqların tarixində, onların dillərində yazılmış qaynaqlarda xeyli məlumat verilir.

Sami dilli akkad qəbilələri bizim eradan əvvəl III minilliyin ortalarında o zaman Yaxın Şərqdə güclü dövlətlərdən biri olmuş və indiki İraqın ərazisində (qədim Mesopatamiyada) yaranmış Şumer dövləti ilə vuruşmuş və həmin dövləti məğlub etmişlər. Mənbələrin verdiyi məlumatlara görə, şumerlər nəinki öz dövrlərinin güclü dövlətlərindən birini, hətta qədim dövrün ən güclü mədəniyyətlərindən də birini yaratmışdılar. Şumer əkinçilik mədəniyyəti o dövr üçün qabaqcıl sayılan Misir və Çin əkinçilik mədəniyyətlərindən nəinki geri qalmamış, mənbələrin yazdığına görə, onlardan üstün olmuşdur.

Bəzi tarixçilər, xüsusən son zamanlar şumer dilinin aqqlütinativ dillərdən olduğunu əsas götürüb Şumer dilini türk mənşəli hesab edir və müasir azərbaycanlıların ulu babaları kimi qəbul edirlər. Şumer dilindəki bəzi sözlərin türk dilindəki sözlərə oxşamasına baxmayaraq, bu dilin türk mənşəli olmasını söyləməyə, hələ ki, əsas yoxdur.

Çin qaynaqları hələ bizim eradan əvvəl 2357-ci ildə türk qəbilələrinin Çinə axın etdikləri və orada dövlət yaratdıqları haqqında məlumat verir. Yenə həmin qaynaqlar Çin ərazisində bizim eradan əvvəl, 2255-ci ildə ikinci bir türk dövlətinin yaradıldığını yazır.

Hələ bizim eradan əvvəl türklərin Orta Asiyada da qüdrətli dövlətləri olmuşdur. Bu dövlət haqqında əslə bizə gəlib çatmamış, lakin bizim eranın VIII yüzilliyində ərəb dilinə Əbdullah İbnül-Müqəffə tərəfindən tərcümə edilmiş və xəlifə Ömərə təqdim olunmuş «Xvətaynamak» adlı əsərdə də məlumat verilmişdir. Bu dövlət haqqında Əbu Mənsur Əl-Müəmmərinin farsca nəsrə yazdığı və 957-ci ildə bitirdiyi «Şahnameyi-Əbu Mənsuri» əsərində də söhbət açılır. Orta Asiyadakı qüdrətli türk dövləti, onun qədim dövrün ən qüdrətli dövlətlərindən biri olan İranla apardığı müharibələrdən dahi fars şairi Əbülqasım Firdovsi 1010-cu ildə tamamladığı «Şahnamə» adlı əsərində geniş məlumat verir. Nəhayət, bu dövlətin başında duran türk ərəni Alp Ər Tonqa (bundan sonra *Tuna* işlədiləcək) haqqında Yusif Balasaqunlunun türk dilində yazdığı və 1069-cu ildə bitirdiyi «Kutadğu bilig» («Xoşbəxtlik gətirən bilik») poemasında və Qaşqarlı Mahmudun «Divani lüğət-it-türk» adlı əsərində səthi də olsa məlumata rast gəlirik.

Alp Ər Tunanın adına təkcə bədii ədəbiyyatda rast gəlmirik. İran mənbələri bizim eradan əvvəl VII yüzillikdə İranlıların Orta Asiyadakı qüdrətli

Turan dövləti ilə apardıqları müharibələrdən xəbər verir. İranlılar Anadolu və Balkan yarımadalarına, yəni öz dövrünün qüdrətli dövlətləri olan yunan dövlətlərinə hücum etməzdən əvvəl öz arxalarını təhlükəsiz etmək üçün qüdrətli Turan dövlətinin hökmdarı Alp Ər Tunanı məğlub etmişlər. Fars mənbələri Alp Ər Tunanı Əfrasiyab adlandırır. Deməli, istər Asiya, istərsə Avropa Hun imperiyalarından xeyli əvvəl türklərin Orta Asiyada qüdrətli imperiyaları olmuş və bu dövlətin başında türk hökmdar Alp Ər Tuna durmuşdur. Mənbələr Alp Ər Tunanın türk bəyləri içində adı və igidliyi ilə tanınmış məlumatlı, əxlaqlı, böyük elləri idarə etməyi bacaran bir xaqan kimi səciyyələndirirlər. Tarixçilərin bir çoxu Alp Ər Tunanın hökmdar olduğu türk dövlətinin Saka adlandırdığını söyləyir. Mənbələrin verdiyi məlumata görə İran hökmdarı Keyxosrov bizim eradan əvvəl 624-cü (və ya 625-ci, ya da 626-cı) ildə Alp Ər Tunanı qonaq çağırmış və öldürmüşdür. Rəfaq Özdək yazır ki, Assuriya qaynaqlarında Maduva, Herodotun əsərində Madyəs adlanan qəhrəman da, güman ki, Alp Ər Tunadır. Yəni də Rəfaq Özdəkin yazdığına görə, Cüveyni onu Buğu xan, Mərcani isə Buğu xan Bin Piçiniq (yəni Piçiniq oğlu Buğu xan) adlandırır. Firdovsinin «Şahnamə» poemasında Əfrasiyabın atasının adı Peşəng kimi verilmişdir.

Türk xalqları Alp Ər Tuna haqqında dastanlar yaratmışlar, lakin həmin dastanlar zamanımızadək gəlib çıxmamışdır. Mahmud Qaşğarlının «Divani

lüğət-it-türk» əsərində Alp Ər Tunanın ölümünə həsr edilmiş üç bəndlik ağı belə bir dastanın olmasından xəbər verir. Bu türk əranının igidliklərindən müxtəlif xalqların tarixlərində danışılsa da, onun hökmdar olduğu dövlət haqqında heç bir tarixi mənbədə məlumat yoxdur.

Firdovsi öz «Şahnamə» əsərində İran-Turan müharibələri ilə əlaqədar olaraq, Əfrasiyab (Alp Ər Tuna) haqqında geniş məlumat verir və hətta İran və Turan dövlətləri arasındakı sərhədi də təsvir edir. Həmin sərhəd, təxminən, indiki Amu-Dərya çayından keçirdi.

Yusif Balasaqunlunun «Kutadğu bilig» əsərində Alp Ər Tuna adil, ədalətli və bilikli, tədbirli bir hökmdar kimi təsvir edilir: «Tunqa Alp Ər Xaqan nə deyir, eşit. Bax, gör o bu öyüdü bilib söyləmiş. İnsan qəlbi ətdir, çürüyür. Məhv olub gedir. Ey insan, sən onu yaxşı-yaxşı qoruyub saxla».

Alp Ər Tuna haqqında ən geniş məlumata Firdovsinin «Şahnamə» əsərində rast gəlirik. Lakin qabaqcadan nəzərə almaq lazımdır ki, Firdovsi «Şahnamə» əsərində öz yaşadığı dövrdə türklərin hakimiyyətində olan İranın parlaq keçmişini dərin duyğu və coşğunluqla dilə gətirir. İranın turanlılarla (türklərlə) apardığı müharibələrdə qazandığı qələbələri ən güclü türk hökmdarı olaraq tanıyan Alp Ər Tunanı xatırladarkən Sultan Mahmuda: «İndi hökmdar sizsiniz, amma vaxtilə Zaloğlu Rüstəm və Keyxosrov sizin ən böyük dövlətinizi yenmiş, yıxmışdı»... deyir, iranlılarda müstəqillik

duygusu oyatmağa, gücləndirməyə çalışır» (Rəfaq Özdək). Türk xalqları Alp Ər Tunaya dastan qoşmuşlar. «Şahnamə» və digər qaynaqlar əsasında həmin dastanı belə xülasə etmək olar.

İran və Turan əbədi düşmən dövlətlər olmuşdur. Bunların arasında həmişə müharibələr getmişdir; gah bu tərəf, gah o tərəf üstün olmuşdur. Alp Ər Tunanın yaşadığı dövrdə İran taxtında Mənuçöhr, Turan taxtında Alp Ər Tunanın atası Peşəng xaqan otururdu. İran hökmdarı Mənuçöhr öldükdə Peşəng xaqan oğulları Alp Ər Tuna və Alp Aruzu yanına çağıraraq deyir: «Bu iranlıların bizə etmədiyi pislik yoxdur. İndi türkün qisas almaq vaxtı çatmışdır». Alp Aruz müharibənin əleyhinə çıxır. Alp Ər Tuna isə deyir: «Aslanlarla çarpışacaq qədər gücüm var. İranlılardan qisas alacağam». Mənbələr Alp Ər Tunanı belə təsvir edir: «Alp Ər Tuna aslan kürəkli, sərv boylu idi. Hücumdə timsah kimi cəsur, ov ovlarkən erkək aslan kimi çevik, vuruşmada döyüş fili qədər qüvvətli idi. Yüyürdüyü zaman yeri titrədir, dalbadal atdığı oxlar vıyıldarayaq göyü inlədirdi. O hiddətlənib döyüşə girəndə ayaq basıb, toz qaldırdığı yerdə qan sel kimi axırdı. Dostlarına ümid verən, güc verən dili düşmənləri üçün kəskin bir qılınç idi. Bilikdə də ondan üstünü yoxdu. Ürəyi dərya qədər geniş, əli isə yağış yağdıran bulud qədər cəmərdi».

Alp Ər Tuna İrana hücum edir. Ordular Dehistanı qarşılaşır. Türk ordusundan Barman adlı bir igid meydana çıxıb döyüşə igid səsləyir. İran

ordusu sərkərdəsinin qardaşı Qubad onunla təkbətək döyüşə çıxır. Barman Qubadı öldürür. Bundan sonra iki ordu bir-birinə qarışır. Döyüş türklərin qələbəsi ilə bitir. İranlılar qaçıb Dehistan qalasında gizlənilirlər. Türklər qalanı mühasirəyə alır, iranlıları təslim olmağa məcbur edir və onların padşahını əsir alırlar. Bu hadisədən sonra İrandan asılı olan Kabil ölkəsinin padşahı Zal iranlılara köməyə gəlir və türkləri məğlub edir. Bundan qəzəblənən Alp Ər Tuna əsir alınmış İran şahını öldürtdürür və əsir alınmış və qalada saxlanan iranlı əsirləri də öldürməyi əmr edir. Lakin onun qardaşı Alp Aruz əsirlərin qaçmasına kömək edir. Bundan hiddətlənən Alp Ər Tuna qardaşını da öldürür.

Alp Ər Tuna İrana qalib gəlir, hətta İran tacını da qənimət götürür. İranlılar ölmüş padşahın yerinə Zevi şah qoyurlar. İki ordu yenə üz-üzə gəlir. Lakin bu zaman qıtlıq olduğu üçün döyüş baş tutmur. Tərəflər barışıq müqaviləsi bağlayır, İranın şimal əyalətləri Turana verilir.

İran padşahı Zev öz əcəli ilə ölür. Barışıq pozulur. Alp Ər Tuna İran üzərinə hücum keçir. İndi İran ordusuna Zəlin oğlu Rüstəm sərkərdəlik edir. Rüstəm Alp Ər Tunanın ordusunu məğlub edir. İran taxtına Keyqubad çıxır. Türklər məğlub olduqları üçün barışıq imzalamağa məcbur olurlar. Keyqubaddan sonra İran taxtına onun oğlu Keykavus çıxır. Bu vaxt İrana tabe olan ərəblər qiyam qaldırır. Bundan istifadə edən Alp Ər Tuna

yenə İrana hücum edir. İran ordularını bir-bir məğlub edir və çoxlu əsir götürür. Yenə də Kabil padşahı Zal oğlu Rüstəm iranlılara köməyə gəlir və türkləri məğlub edir. Bu dəfəki barışığa görə türklər Buxara, Səmərqənd və Çik şəhərlərini iranlılara verirlər.

Barışın şərtləri İran şahı Keykavusun xoşuna gəlmir. O, Rüstəm və öz oğlu Siyavuşu özündən küsdürür. Rüstəm Kabilə qayıdır, Siyavuş isə türklərin yanına qaçır, Alp Ər Tunaya sığınır. Burada o, türk sərkərdələrindən Paranın qızı ilə evlənir. Onların bir oğlu olur, onun adı Keyxosrov qoyurlar. Sonra Siyavuş Alp Ər Tunanın qızı Firəngizlə evlənir, lakin siyasi intriqaalara qoşulduğu üçün Alp Ər Tuna onu öldürtdürür. Rüstəm Siyavuşun qanına almaq üçün ordu toplayıb türklərin üzərinə hücumə keçir və türkləri ağır məğlubiyyətə uğradır. Döyüşlərdə Alp Ər Tunanın oğullarından Sarki öldürülür, Turan şəhərləri yandırılıb xarabazara çevrilir.

Alp Ər Tuna ölkəsinin qisasını almaq üçün İranın içərilərinə hücum edir, əkinləri yandırır, çoxlu əsir alır. İranlılar yeddi il sürən qıtlıqdan qırılırlar. Alp Ər Tuna və Rüstəm arasında döyüşlər fasilələrlə davam edir, gah iranlılar, gah türklər qalib gəlirlər. Hətta döyüşlərdən birində türklərin müttəfiqi Çin xaqanı da iranlılara əsir düşmüşdü. Sonuncu döyüşdə Alp Ər Tuna məğlub olur.

Bu vaxt İran taxtına Turandan qaçırılıb gətirilmiş Keyxosrov oturur. Türklərin məğlubiyyətindən

sonra İran Orta Şərqdə hegemon qüvvəyə çevrilir. Lakin türklər qisas almaq üçün hər cür fürsətdən istifadə edirlər. Keyxosrov sərkərdələrindən biri olan Bijənin başçılığı ilə Turana bir ordu göndərir. Bijən türk torpaqlarına daxil olduqda meşədə əylənən bir dəstə qıza rast gəlir. Onların arasında Alp Ər Tunanın qızı Məniyə də var idi. Onlar bir-birini görəndə kimi Bijən Məniyəyə, Məniyə də Bijənə vurulur. Qız oğlanı saraya gətirir. Bundan qəzəblənən Alp Ər Tuna Bijəni zindana saldırır, qızını qovur.

İran padşahı Keyxosrov geri qayıtmayan sərkərdəsini tapmağı Rüstəmə əmr edir. Rüstəm tacir paltarında türklərin paytaxtı Kanq (*burunda tələffüz olunan n sasi*) şəhərinə gəlir, həm Bijəni azad edir, həm də Məniyəni qaçırır.

Bundan sonra yenə də İran-Turan müharibəsi başlanır. Rüstəm yenə də qalib gəlir. Alp Ər Tuna karlıkların yanına çəkilir. O, burada min kərə min (yəni bir milyon) nəfərlik ordu toplayıb İrana hücum edir. O, artıq xeyli qocalmışdı. Bəykənd şəhərində qərargah düzəldib taxta oturur və ordunu döyüşə göndərir. İranlılar türklərin avanqard dəstəsini məğlub edirlər. Döyüşlərdə Alp Ər Tunanın cavan oğlu Şidə də həlak olur. Bu xəbər Alp Ər Tunanı sarsıdır. O, oğlunun qisasını almaq üçün döyüş meydanına çıxır. Çox qoca olmasına baxmayaraq, aslan kimi vuruşur, İranın bir çox ən məşhur pəhləvanlarını öldürür. Nəhayət, Alp Ər Tuna və Keyxosrov üz-üzə gəlirlər. Alp Ər Tuna

təkbətək döyüşmək üçün atını irəli sürdükdə türk pəhləvanları atın cilovundan tutub geri gətirirlər. Keyxosrov da ən güclü çağlarını yaşamasına baxmayaraq Alp Ər Tuna ilə döyüşməkdən çəkinmişdi.

Bu hadisə Alp Ər Tunaya ağır gəlir. O, ordusunu da götürüb Ceyhun (Amu-Dərya) çayının o tayına keçir. Burada Qara xanın ordusu ilə birləşib əvvəlcə Buxaraya, sonra dövlətin paytaxtı olan Kanq şəhərinə gəlir. O, Çin imperatoruna məktub yazıb ondan kömək istəyir.

Keyxosrov və Rüstəm geri çəkilir kimi hərəkət edir, sonra hərlənib Turanın içərilərinə doğru hərəkət edib Kanq şəhərini mühasirəyə alırlar. Onlar qalanın ətrafında xəndək qazır, odun yığıb qətran tökülür və yandırirlər. Alp Ər Tuna iki yüz döyüşçü ilə gizli yolla qalanı tərk edir və Çinə gedir. Çin imperatoru böyük bir ordu hazırlamışdı. Bunu eşidən türklər Alp Ər Tunanın yanına axışmağa başlayırlar. Alp Ər Tuna yeni döyüşlərə hazırlaşır. Lakin Çin imperatoru sözündən qaçır və Keyxosrovla müqavilə imzalayır. Alp Ər Tuna bunu eşidəndən sonra Keyxosrova məktub yazıb insanlardan uzaq və onun (Keyxosrovun) özünün bəyəndiyi bir yerdə onunla təkbətək döyüşməyi təklif edir. Lakin ömrünün güclü çağlarını yaşayan Keyxosrov qoca, sarsılmış Alp Ər Tuna ilə təkbətək döyüşməkdən imtina edir, buna cəsarət etmir.

Ordusuz qalan Alp Ər Tuna Zərə (?) dənizinə gəlir, onu üzüb keçir və Kanqidizi şəhərinə çatır.

Keyxosrov böyük bir ordu ilə onu təqib edir. Alp Ər Tuna mağarada gizlənib hər gün dağın başına qalxır və Tanrıdan güc, qüvvət diləyir. Şəhərin əhalisindən bir nəfər onun Alp Ər Tuna olduğunu duyur, onu dustaq edir və Keyxosrova xəbər göndərir. Alp Ər Tuna onun əlindən qurtulub özünü suya atır, lakin onu aldadıb sudan çıxarırlar və öldürürlər. Tarix isə Keyxosrovun Alp Ər Tunanı qonaq çağırdığını və hiylə ilə öldürdüyünü yazır.

Xalq Alp Ər Tunanın ölümünə yas saxlayır. Türk ellərində onun ölümünə aşağıdakı ağı qoşulmuşdur:

Alp Ər Tuna öldümü?
Yaman dünya qaldımı?
Fələk öcün aldımı?
İndi ürək dağlanır!

OĞUZ XAQAN

Rəvayətə görə, Yafəsin oğlu Türk Xəzər dənizindən Koreya körfəzinədək Orta və Mərkəzi Asiyada məskən salan qəbilələrin ulu babasıdır. Türkün yeddinci belindən iki ekiz oğlan Tatar və Moğol dünyaya gəlir. Onların atası İlli xaqan Türkünstanı oğlanları arasında bölür: ölkənin şərq yarısını Tatar, qərb yarısını Moğola verir. Beləliklə, Türkün nəslindən iki sülalə yaranır. Moğol xaqanın oğlu Qara xaqanın Oğuz adlı bir oğlu olur. Deməli, Oğuz xaqan Moğol xaqanın üçüncü, Türk xaqanın onuncu belidir.

Oğuz xaqanın şəxsiyyəti və hakimiyyəti haqqında bir neçə rəvayət vardır. Onu fars tarixçisi Xondəmir və türk tarixçisi Əbülfəz xan Oğuz xaqan, Çin qaynaqları Modə Şanyü adlandırır. Mənə məlum olduğuna görə, *mo* sözü qədim Çin heroqlifləri ilə qədim göytürk dilindəki *bəg* (müasir Azərbaycan dilində: *bəy*) sözü ilə ekvivalent mənə ifadə edir. *Modə* sözündəki də ünsürü, güman ki, qədim Çin didindəki *dələ* sözünün ixtisar edilmiş şəklidir. Göytürk dilindəki *tigin* «şahzadə» sözü qədim Çin heroqlifləri ilə *dələ* kimi ifadə edilir. Onda belə güman etmək olar ki, qədim Çin heroqlifləri ilə verilmiş *Modə* sözü «şahzadə bəy» mənasına uyğundur. Qədim Çin salnamələrində *Modə* kimi verilmiş adı müasir türk (Türkiyə) mənşələri Mete kimi təqdim edir.

Müsəlman tarixçiləri Xondəmir və Əbülfəz xanın əsərlərində Oğuz xaqan dindar bir adam kimi təsvir edilir, hətta müsəlman peyğəmbərlərindən biri hesab edilir. Rəvayətə görə, Qara Qumda köç edən Qara xaqan eşidir ki, oğlu Oğuz xaqan yeni dinin Allahına ibadət edir. O, qoşun çəkib oğluna hücum edir. Lakin Oğuz xaqanın dindar arvadı vaxtında ərini xəbərdar edir. döyüşdə Qara xaqan öldürülür, xaqanlıq taxtına Oğuz oturur. O, yetmiş üç il ərzində bütün Türkünstanı itaət altına alır. O, monqol qəbilələrinin çox hissəsinə adlar verir. həmin qəbilələr sonralar Oğuz xaqanın verdiyi adlarla tanınır. Oğuz xaqan taxta çıxan kimi Çin sərhədləri yaxınlığında köç edən Tatar xaqana -

atasının əmisinə hücum edir və ona qalib gəlir. Sonra o, Çin imperiyasını, Curcut şəhərini və Tanqut dövlətini itaət altına alır, Monqolustandan cənubda Hindistanadək, qərbdə Xəzər dənizində bütünü yerləri fəth edir. Müsəlman tarixçilərinin hamısında Oğuz xaqanın vətəni Monqolustan hesab edilir.

Müsəlman tarixçilərinin Oğuz xaqan haqqında verdikləri məlumat Çin qaynaqlarının *Modə Şanyü* haqqında verdikləri məlumatlarla, az qala, eyniyət təşkil edir və güman etmək olar ki, müsəlman tarixçiləri, sadəcə olaraq, Çin salnamələrində verilmiş məlumatları «müsəlmanlaşdırmışlar». Çin qaynaqlarının yazdığına görə, *Modə Hun* sülaləsindən çıxmışdır. O, *Hun Şanyüsü* (türk dilində desək, xaqanı) *Tumanın* (yaxud *Tomanın*) oğludur. İstər müsəlman, istərsə Çin qaynaqlarının xəbər verdiyinə görə, *Tuman Şanyü* (Qara xaqan - bundan sonra asan olsun deyə, hər yerdə *Tuman əvəzinə Qara xaqan, Modə əvəzinə Oğuz xaqan deyəcəyəm*) bizim eradan əvvəl 220-ci ildə çinlilər tərəfindən *Ordosdan* (*Şofandan*) sıxışdırılır. O, şimala - *Xalxaya* çəkilir və *Xanqay* (qədim türk *Orxon-Yenisey* abidələrində, məsələn, *Kül tigin, Bilgə xaqan, Tonyukuk* kitabələrində bu yer *Ötökən* adlanır) yaxınlığında məskən salır. Çingiz xan zamanından həmin yer *Xara Xorin* adlanır. *Orxon-Yenisey* abidələrində də, müsəlman qaynaqlarında da bu yerə *Qara Qum* deyilir. Lakin oxucu bu *Qara Qumla Türkmənistanda* yerləşən

Qara Qum səhrasını qarışdırmamalıdır. On il keçəndən sonra (bizim eradan əvvəl 210-cu ildə) Çin imperatoru ölür və Çin dövləti zəifləməyə başlayır. Çin dövlətinin zəifləməsindən istifadə edən hunlar yavaş-yavaş Sarı (Xuanxe) çayın cənub tərəfinə, yəni Ordosa keçirlər. Qara xaqanın oğlu Oğuz xaqan onun vəliəhdi idi. Ancaq Qara xaqan ikinci dəfə evləndikdən sonra sevimli yançısından (Orxon-Yenisey abidələrində kunçuyundan, yəni xanımından) bir oğlu olur. Arvadının təhriki ilə xaqan ikinci oğlunu vəliəhd etmək istəyir, lakin bunu açıq etməkdən çəkinir. Onda Qara xaqan böyük oğlunu - Oğuzu aradan götürmək qərarına gəlir. Buna görə də o, Oğuz xaqanı Yuyecjiya girov göndərir. Oğuz xaqan Yuyecjiya gələndən bir az sonra Qara xaqan Yuyecjiya hücum edir. Yuyecji Oğuz xaqanı öldürmək istəyir. Oğuz xaqan onun arqamakını (türkmən cinsindən olan atdır) oğurlayıb vətəninə qaçır. Qara xaqan oğlunun hərəkətini uğurlu hesab edir və onun idarəsi altına 10000 süvari ayırır. Bu o demək idi ki, atası Oğuz xaqana on min yurt, yaxud ailə verirdi.

Atasından ayrıca əyalət alandan sonra Oğuz xaqan öz əsgərləri ilə xüsusi təlim keçir. Çalışır ki, onlar öz sərkərdələrinin əmrlərini danışıqsız yerinə yetirsinlər.

Oğuz xaqan uçuş zamanı fit çalan bir ox ixtira edir. Bu ox uçduğu bütün müddətdə fitə oxşar bir səs çıxarırdı və bu səsə görə onun hansı hədəfə uçduğunu asan müəyyənləşdirmək olurdu. Oğuz

xaqan öz döyüşçülərinə ox atmaq təlimi keçir və belə bir əmr verir:

«Kim öz oxunu fitçalan oxun hədəfə aldığı yerə atmasa, onun boynu vurulacaq. Kim ovda oxunu fitçalan oxun istiqamətində atmasa, onun boynu vurulacaq».

Sonra o, təlimə başlayır. O, oxunu öz arqamakına atır. Yaxın adamlardan bəziləri xaqanın arqamakına ox atmağa cürət etmir. Xaqanın əmri ilə onların boynu dərhal vurulur. Bu hadisədən bir müddət keçəndən sonra Oğuz xaqan bir dəfə fitçalan oxunu öz sevimli arvadına atır. Onun yaxın adamlarından bəziləri dəhşətə gəlib oxlarını xanıma atmır. Xaqan onların da başını vurdurur. Oğuz xaqan ölüm cəzası ilə öz adamlarında əmrə, göstərişə dərhal əməl etmək vərdişi yaradır.

Yenə də aradan bir müddət keçir. Bir dəfə Oğuz xaqan atası Qara xaqanla ova çıxır. O, fitçalan oxunu atasının arqamakına atır. Bu dəfə onun ətrafındakıların hamısı oxlarını Qara xaqanın arqamakına atırlar. Beləliklə, Oğuz xaqan öz adamlarını ona sözsüz itaət etməyə alışdırır, görür ki, onları idarə etməyi bacarır.

Bir dəfə ov zamanı Oğuz xaqan atını Qara xaqanın arxasınca sürərək fitçalan oxunu atasına atır. Onun yaxın adamları da oxlarını Qara xaqana atırlar. Oğuz xaqan atasını öldürür, sonra ögey anasını və qardaşını, habelə, ona tabe olmaq istəməyən ağsaqqalları da öldürür, özünü xaqan elan

edir. Çin salnamələrinin yazdığına görə, bu hadisə bizim eradan əvvəl 209-cu ildə baş verir.

Oğuz xaqan taxta oturanda atasının əmisi Tatar xaqanın hakimiyyətinin çiçəkləndiyi vaxt idi. O, Oğuz xaqanın atasını öldürdüyü və taxta çıxdığı xəbərini eşitdikdə onun yanına qasid göndərir. Qasid Tatar xaqanın sözlərini Oğuz xaqana çatdırır:

«Qara xaqandan Oğuz xaqana sütka ərzində min li (çinlilərdə bir li 552 m-ə bərabərdir) yol gedə bilən bir at miras qalmışdır. Həmin atı mənə ver.

Oğuz xaqan əyanlarını çağıraraq onlarla məsləhətləşir:

- Qonşu xaqan qasid göndərərək atamdan miras qalmış gün ərzində min li yol gedən atın ona verilməsini tələb edir. Buna sözünüz nədir?

Əyanlar hamısı bir ağızdan cavab verir:

- Atanızdan sizə miras qalan gün ərzində min li yol gedə bilən at bizim xəzinəmizin tacıdır. O atı heç kimə vermək olmaz. Bizim məsləhətimiz belədir: at verilməməlidir.

Oğuz xaqan əyanlarına deyir:

- Adamlarla qonşuluqda yaşayıb bir atı onlardan əsirgəmək olmaz.

Xaqan bunu deyib gün ərzində min li yol gedə bilən atın Tatar xaqana göndərilməsini əmr edir.

Tatar xaqan əvvəllər də elə fikirləşirdi ki, Oğuz xaqan ondan qorxur. İndi Oğuz xaqan ən yaxşı atını ona göndərəndə Tatar xaqan tam əmin olur ki, qardaşı nəvəsi ondan qorxur. Ona görə də bir

müddət keçəndən sonra yenə də Oğuz xaqanın yanına qasid göndərir. Bu dəfə qasid Tatar xaqanın bu sözlərini Oğuz xaqana çatdırır:

- Mən sənə yançılarından (arvadlarından) birinə sahib olmaq istəyirəm. Arvadlarından birini mənə göndər.

Oğuz xaqan yenə də əyanlarını toplayıb onlarla məsləhətləşir:

- Tatar xaqan mənə xanımlarımdan birini istəyir. Buna sözünüz nədir?

Əyanların hamısı bir ağızdan deyir:

- Tatar xaqan vicdansız adamdır, namusun, qeyrətin nə olduğunu bilmir. Ən yaxşı atı ona verdik. İndi də o, yançını istəyir. Yançı bizim namusumuzdur. Namusu itə atıblar yeməyib. İndi Tatar xaqan bizim namusumuzu istəyir, qeyrətimizə toxunur. Yançını vermək olmaz. Ona müharibə elan etmək lazımdır.

Oğuz xaqan onlarla razılaşmayıb deyir:

- Adamlarla qonşuluqda yaşayıb bir arvadı onlardan qızırmaq nəyə lazımdır?

Xaqan bunu deyir və əmr edir ki, Yançını bəzəyib Tatar xaqana göndərsinlər.

Tatar xaqan bundan daha da qürrələnir, lovgalanır.

Tatar xaqanın torpaqlarından qərbdə Oğuz xaqanın torpaqlarında min li uzunluqda insan yaşamayan torpaq zolağı (Monqolustanda Kalqandan cənub-qərbdə qumlu səhra) vardı. Bu torpaqda heç bir bitki bitmirdi. Bu yerlərdə yalnız

sərhəddə hər iki tərəfin gözetçi məntəqələri yerləşirdi. Tatar xaqan qasidlə Oğuz xaqana belə bir xəbər göndərir:

- Hər iki tərəfin sərhəd gözetçi məntəqələrinin o tərəfində (yəni Oğuz xaqanın dövləti tərəfində) yerləşən və Oğuz xaqana məxsus olan boş qalmış, insan yaşamayan, bitki bitməyən torpaq zolağı Oğuz xaqana və onun xalqına lazım deyil. Mən həmin torpaqlara sahib olmaq istəyirəm.

Oğuz xaqan yenə də əyanlarını toplayıb onlara deyir: - Tatar xaqan bizim filan yerdəki torpaqlarımızı istəyir. Buna nə deyirsiniz?

Əyanlar, hərbi sərkərdələr belə məsləhət görürlər:

- Bu, boş torpaqdır. Orada insan yaşamır, bitki bitmir. O torpağı vermək də, verməmək də olar. Bir halda ki, biz arqamakı, namusumuz olan yançını Tatar xaqana verdik, onda bu boş torpağı da verək.

Oğuz xaqan bu sözlərdən bərk qəzəblənir və deyir:

- Torpaq dövlətin əsasıdır, onu necə vermək olar?! At da, arvad da mənə məxsusdur. Xalqımı, dövlətimi təhlükədə qoymamaq üçün onları verə bilərəm. Torpaq xalqın, dövlətidir. Onu paylaşaq, xalq harada yaşayar, dövlət harada yerləşər?

Xaqan torpağı, Tatar xaqana verməyi məsləhət görən sərkərdələrin hamısının başını vurdurur. Sərkərdə torpağı vermək haqqında yox, onu düşməndən qorumaq haqqında düşünməlidir. Ən

pis, ən yararsız torpağı pay vermək haqqında fikirləşən, xaqandan xaqan, sərkərdədən sərkərdə çıxmaz. Sərkərdənin vəzifəsi torpağı göz bəbəyi kimi qorumaqdır.

Oğuz xaqan ata minib əmr edir:

- Kim geri qalsa, başı vurulsun.

Bundan sonra xaqan dayanmadan şərqə doğru gedir, qəfildən Tatar xaqana hücum edir. Tatar xaqan elə bilirdi ki, Oğuz xaqan ondan qorxur. Qorxdığı üçün də atını və arvadını ona vermişdir. İndi istifadəsiz qalan torpaqları da verəcək. Ona görə müharibəyə heç bir hazırlıq görməmişdi. Oğuz xaqan düşməni üzərində tam qələbə əldə edir: Tatar xaqanı öldürür, onun sülaləsini məhv edir, xalqını özünə tabe edir, mal-qarasını, atlarını, torpağını və dövlətini alır. Oğuz xaqan hərbi səfərdən qayıdarkən yolüstü qərbdə atasının vaxtilə onu girov qoyduğu Yuyecjiya hücum edir, onu məğlub edir və qovur. Sonra o, cənuba - Çinin Ordos (Şofan) canişinliyinə qoşun çəkir, Ordos hakimləri Ləufan və Bayyanı özünə tabe edir, Çinin Yan və Day tərəflərində kəşfiyyat döyüşləri aparır, Çin sərkərdəsi Min Txyanın vaxtilə işğal etdiyi bütün torpaqları geri alır, Ordosda Çin imperiyası (Xan sülaləsi) ilə sərhədə çıxır. Bundan sonra yenidən Yan və Darda döyüş əməliyyatları aparır. Oğuz xaqan tanqutları da özünə tabe edir.

Oğuz xaqanın hakimiyyəti illərində Hun sülaləsi olduqca güclənmişdi. Xaqan şimaldakı köçəri

qəbilələri itaət altına aldıqdan sonra onun dövləti güdrətdə cənubdakı Çin imperiyasına bərabər olmuşdu. Buna görə də ağsaqqallar ona itaət edir, onu müdrək sayırdılar. Çin qaynaqlarının yazdıqlarına görə, Oğuz xaqan şimalda Xunyü, Küyeşi, Dinlin, Kegün və Tsayli qəbilələrini özünə tabe etmişdi.

Bizim eradan əvvəl 198-ci ildə Oğuz xaqan öz ordusu ilə Çin sərhədini aşır, Day əyalətini işğal edir və qubernator Xan Sini əsir tutur. Sonra xaqan cənuba yürüş edir. Çin imperatoru Qao-da özü 300 minlik qoşunla Oğuz xaqana qarşı çıxır. Qışda bərk qar yağır və soyuqlar düşür, Çin qoşunun üçdə birinin barmaqları donur. Oğuz xaqanın ordusunda da zərər çəkən çox olur. Oğuz xaqan özünü məğlub olmuş kimi göstərir və qoşunu geri çəkir, Çin ordusunu tələyə təhrik edir. Xaqan seçmə ordusunu gizlədir, qabağa yalnız zəif qoşunu buraxır. Əksəriyyəti piyadalardan ibarət olan Çin qoşunu Oğuz xaqanın qoşunun ardınca axır. Oğuz xaqan dörd yüz minlik süvari qoşunla Çin imperatorunu mühasirəyə alır. Xaqanın süvari qoşunu qərb tərəfdə ağ, şərqdə boz, şimalda qara, cənubda kürən atlara minmişdi.

Çin imperatoru mühasirədən çıxmaq üçün Yançjının yanına casuslar göndərir. Casuslar Yançjını ələ alırlar. Yançji Oğuz xaqana deyir:

- İki dövlət başçısı bir-birini sıxışdırmamalıdır. İndi sən Xan sülaləsinin torpaqlarını tutsan da oralarda yaşaya bilməyəcəksən. Bundan başqa,

Xan sülaləsinin hökmdarı ağıllı adamdır. Hökmdar, bu haqda fikirləş.

Oğuz xaqan bəzi məsələlərdən şübhəyə düşüb mühasirəni ləğv edir. Çin imperatoru mühasirədən çıxıb gedir. Bizim eradan əvvəl 198-ci ildə bağlanmış sülh müqaviləsində Çin imperatoru Oğuz xaqana hədiyyə adı ilə xərac verməyi öhdəsinə götürür.

Oğuz xaqanın güdrətini hiss edən Çin sərkərdələri bir-birinin ardınca onun tərəfinə keçir, Çinin Day və Yunçjun əyalətlərinə hücumlar edir, şəhər və kəndləri talan edir, dağıdırlar. Oğuz xaqan da tez-tez Day əyalətini talan etməyə gəlirdi.

Bizim eradan əvvəl 195-ci ildə Çinin Yan əyalətinin hakimi Lu Quan Oğuz xaqanın tərəfinə keçir və Şandudan şərqdə yerləşən torpaqlara basqın edir. Bizim eradan əvvəl 177-ci ildə Oğuz xaqanın dövlətinin qərb qanadının hakimi öz köç yerini Ordosa keçirir, yəni Ordosu hun dövlətinin tərkibinə qatır. 176-cı ildə Oğuz xaqan Çin imperatoruna məktub yazıb sərkərdəsinin hərəkəti üçün üzr istəyir, onu cəzalandırmaq qəribə - Yuyecjiya göndərdiyini bildirir. Oğuz xaqan məktubunda yazır ki, müqaviləyə əsasən o, imperatorla əvvəlki dostluğunu davam etdirmək arzusundadır. Oğuz xaqanın bu məktubu bizim üçün bir də ona görə qiymətlidir ki, məktubda o, qələbələrini haqqında xəbər verir. Oğuz xaqan Çin imperatoruna yazırdı ki, Göylərin şəfqətindən əsgərlər sağlam, atlar güclü idi. Mənim qoşunum Yuyecjini məğlub etdi.

Ləulan, Usul, Xuse və 26 ətraf vilayəti qılıncdan keçirib məğlub etdim. Bu yerlərin bütün əhalisi hun ordusu sıralarına daxil olub bir el təşkil etdi. İndi şimal ölkəsində sakitlikdir. Mən müharibəni dayandırmaq istəyirəm. Əsgərlərə istirahət vermək, atları yedizdirmək istəyirəm, keçmiş unudub əvvəlki müqaviləni yenidən başlamaq istəyirəm. Əvvəllər olduğu kimi, qoy sərhəd camaatı dinc yaşasın, körpələr böyüsün, qocalar isə öz dövrünü yaşasın və nəsildən-nəslə dinclikdən zövq alsınlar. Oğuz xaqanın məktubunda aşkar göstərilir ki, o, Şərqi Türküstanı, Cünqariyanı, Orta Asiyanı (Mavəənnəhri) ta Xəzər dənizində, yəni Piçandan başlamış ta İranda bütünlük məskun yerləri işğal etmişdi.

Çin imperatoru Oğuz xaqanın məktubuna dərhal müsbət cavab verir və ona qiymətli hədiyyələr göndərir. Çinlə sülh müqaviləsi bərpa edildikdən iki il sonra bizim eradan əvvəl 174-cü ildə Ulu Oğuz xaqan vəfat edir.

Oğuz xaqan türk tarixinin ən böyük simalarından biridir.

ATILLA

Siyənbilərə məğlub olduqdan sonra Hun qəbilələri b.e. I yüzilliyinin sonlarından başlayaraq dalğa-dalğa qərbə köç edir. Onlar Altay dağlarından (Orxon-Yenisey abidələrində: Altun yış) İtil (Volqa) çayınadək geniş bir ərazidə yayılır, köç edirlər. Artıq III yüzilliyin sonlarında Şərqi Sibirin cənubu, indiki Qazaxıstan və Aral dənizi ilə Xəzər dənizi arasındakı geniş bir ərazi hunların hakimiyyəti altında idi. IV yüzilliyin ortalarında Volqa çayı hunların qərb sərhədini təşkil edirdi. II-IV yüzilliklərdə bu ərazidə hunların dövlət birləşmələri yaranır. Onlar yavaş-yavaş Volqa çayını keçib qərbə doğru da yayılmağa başlayırlar. Tezliklə Asiya və Avropanın qovuşduğu yerdə qüdrətli Hun imperiyası meydana gəlir. Tarixdə Şərqdəki Hun imperiyasından fərqləndirmək üçün bu imperiyanı Qərbi Hun imperiyası adlandırırlar. Dövlətin başında vaxtilə Asiyada hökmranlıq edən Böyük Hun imperiyasının şanyülərinin nəslindən olanlar dururdular...

374-cü ildə Modənin (Oğuz xaqanın) 15-ci nəslindən olan nəvəsi Balamir Qərbi Hun imperiyasında şanyü (xaqan) olur. O elə həmin il Qara dənizdən şimaldakı çöllərdə yaşayan germandilli Şərqi qot (ostqot) qəbilələrini məğlub edir, bir il sonra isə 375-ci ildə Dnepr çayı sahillərində

yaşayan digər germandilli qəbilələri - Qərbi qotları (viziqotları) məğlub edir. Hər iki qot qəbilələri dağınıq halda Mərkəzi və Şimali Avropaya köç edir. Beləliklə, hunlar Şərqi Avropanı da tabe edib həmin dövrün ən güdrətli dövlətini yaradırlar. Hunların təzyiqi altında qərbə axan Şərq və Qərb qot qəbilələri Dunay və Reyn çaylarını keçərək Roma imperiyasının torpaqlarına soxulur. Qərb tarixçiləri bu qot qəbilələrini və onlara qoşulub qərbə axan digər qəbilələri «barbar» adlandırırlar. IV yüzilliyin sonlarında hunlar Roma imperiyasının sərhədlərinə çıxır və tez-tez bu sərhədləri aşır, həm Qərbi Roma imperiyası, həm də Şərqi Roma (Bizans) imperiyasının içərilərinə hücumlar edirlər. 400-cü ildə Balamir vəfat edir, onun yerinə Ulduz xan taxta oturur. Bu xaqanın hakimiyyəti illərində hunlar Qərbi Roma imperiyası ilə ittifaq bağlayaraq, tez-tez həm Zaqafqaziya istiqamətində, həm də Dunay çayı istiqamətində Bizansa hücumlar edirlər. 410-cu ildə Ulduz xan vəfat edir, taxta onun oğlu Qaradon çıxır. 415-ci ildə Qaradon öldəndən sonra taxta onun oğlu Munçuq (Bonçuq) çıxır. Mənbələr Munçuqun vəfatı ilini göstərmir. Qaynaqların yazdığına görə, Munçuq çox yaşamır, o, vəfat etdikdə oğlu Atilla azyaşlı olduğu üçün Munçuqun qardaşı Rua xaqan olur. 422-ci ildən başlayaraq hunlar yenə də tez-tez Roma torpaqlarına hücumlar edirlər. 434-cü ildə Rua xaqan vəfat edir. Hun taxtına Munçuqun böyük oğlu

Atilla oturur. Atillanın əsl adı bizə bəlli deyildir; Atilla qərb tarixçilərinin ona verdiyi addır.

Əmisi vəfat edəndə Atillanın 39-40 yaşı vardı. Lakin o, artıq Hun dövlətinin ən igid ərəni və ən bacarıqlı sərkərdəsi kimi tanınırdı. Munçuqun Atilladan böyük Buda adlı bir oğlu da vardı. Lakin əyanlar şurası Budanı deyil, döyüşlərdə şöhrət qazanmış Atillanı xaqan seçir; Buda onun köməkçisi təyin edilir və 11 il - 445-ci ilədək Atillaya sədaqətlə xidmət edir, 445-ci ildə öz əcəli ilə vəfat edir.

Bizans dövləti Hun dövləti ilə danışıqlar aparmaq üçün 434-cü ildə Ruanın yanına elçilik göndərir. Lakin elçilər Hun dövlətinə gəldikləri müddət ərzində Rua vəfat edir və Atilla taxta çıxır. O, elçiləri Bizans sərhədində Dunay və Morava çaylarının qovuşduğu yerdə Konstansa şəhərinin civarlarında qarşılayır və burada iki dövlət arasında sonralar Konstansa sülh müqaviləsi adlanan saziş bağlanır. Sazişin şərtləri belə idi:

1. Bizans dövləti Hun dövləti sərhədləri daxilində yaşayan qəbilələrlə heç bir əlaqə saxlamayacaq.

2. Bizans Hun dövlətindən qaçanlara sığınacaq verməyəcək.

3. Bizans Hun dövlətindən qaçanları geri qaytaracaq.

4. İki dövlət arasında ticarət əməliyyatları müəyyən edilmiş sərhəd məntəqələrində aparılacaq.

5. Bizansın hunlara ödədiyi illik xərac 350 librə qızıldan 700 librə qızıla qaldırılır.

Bizans bu şərtləri ödəməyə başlayır. Lakin Atilla geri qayıtarılan qaçqınları Bizans sərhədlərindən keçməyə qoymur, Bizansın Qarsus (indi Bolqarıstanın Xirsovo şəhəri) qalasında asdırır. Bu hadisə Avropa dövlətlərini dəhşətə salır.

Bu hadisədən sonra Atilla dövlətin şərq sərhədlərinə doğru səfərə çıxır, İtil (Volqa) çayı sahillərində ağ - oğurların qiyamını yatırır və dövlətin şərq sərhədlərinin təhlükəsizliyini təmin edir.

Vaxtilə Böyük Hun imperiyasında, sonralar Türk xaqanlığında olduğu kimi qərbi Hun imperiyasında da dövlətin iki qanadı vardı: bir qanadı mərkəzi Danapır (Dnepr) çayının, digər qanadın mərkəzi Dunay çayının sahillərində yerləşirdi. Bu qəbilələr Hun xaqanlığına tabe idi:

1. Türk qəbilələri: xaqanlığın hər tərəfinə səpələnmiş hunlar, Qara dənizin şimalında və Volqa boyunda beş - oğurlar, altı - oğurlar, on - oğurlar, sarı - oğurlar, ovzağın qərbində ağarıtlar, Volqanın şərqində sabirlər və bir sıra digər türk qəbilələri.

2. Lerman qəbilələri: şərq qotlar, gepidlər, türçilinqlər, suəbilər, marsamanlar, kladlar, hərulər, ruqilər, skirlər.

3. Slavyan qəbilələri: venedlər, antlar, slavenlər

4. İran qəbilələri: alanlar, sarmatlar, baştarnalar, neurlar, roksolanlar.

5. Fin-uqor qəbilələri: ceremislər, mordvalar, meryalar, veişlər, cudlar, estlər, vidivarilər.

Hun dövlətinə daxil olan qəbilələrin sayı 45-ə çatırdı.

Hun dövlətinə müxtəlif qəbilə və xalqlar daxil idi. Hun dövləti, indiki dildə desək, federativ səciyyəyə daşıyırdı, yəni hər qəbilə və xalq öz dövlət quruluşunu saxlamışdı, Hun dövlətinin tərkibinə daxil olmazdan əvvəlki sərhədlərini qoruyub saxlamışdı, hətta bu yarımüstəqil dövlətlərin başında ya onların əvvəlki kral, knyaz, hersoq və ya qrafları, ya da onların varisləri dururdu. Vergilər də əvvəlki kimi idi; fərq bu idi ki, hər yarımüstəqil dövlət mərkəzi dövlətin xəzinəsinə vergi verirdi. Hətta hər yarımüstəqil dövlətin öz ordusu vardı və Atilla hərbi səfərbərlik elan etdikdə hər «dövlət» başçısı öz qoşunu ilə onun sərkərdəliyi altında müharibəyə gəlirdi. Atillanın sarayında hər yarımüstəqil dövlətin öz nümayəndəliyi vardı. Sarayda çoxlu tərcüməçilər də vardı: Atillanın türkcə verdiyi əmrlər hər xalqa və dövlət başçısına həmin xalqın öz dilində çatdırılırdı. Belə dövlət quruluşunun üstün cəhətləri ilə yanaşı zəif cəhətləri də vardır. Mərkəzi dövlət güclü olduqda və onun başında Atilla kimi qüdrətli bir şəxsiyyət durduqda belə dövlətdə mərkəzi hakimiyyətə qarşı qiyamlar və feodal çəkişmələri ehtimalı azdır. Lakin elə ki, mərkəzi hakimiyyət zəiflədi və ya feodal dövlətlərdən biri lazım olduğundan bir az artıq gücləndi, onda dövlətin nəinki bütövlüyü, hətta mövcudluğu da təhlükə altında qala bilər. Məhz buna görədir ki, nə qədər ki, Atilla sağ idi, Hun dövlətində təhlükə-

sizlik, sülh və sakitlik hökm sürürdü. Təkcə bir dəfə acaritlər qiyam qaldırmışdır. Onu da Atillanın böyük oğlu İlək və Hun ordusunun baş komandanı Oniki yatırmışdı.

Hun dövlətində sülh və əmin-amanlıq hökm sürdüüyü bir zamanda Atillanın qonşusu olan iki böyük Avropa dövlətində Qərbi və Şərqi Roma imperiyalarında tez-tez qiyamlar baş verirdi. Hətta belə qiyamlardan birində Qərbi Roma imperatoru üsyançıların öhdəsindən gələ bilmədiyi üçün Aetiüs vasitəsilə Atilladan kömək istəmişdi. Atilla qiyamçıları darmadağın etmişdi. Bununla yanaşı, Atilla onun qılıncının qorxusundan qərbə qaçan qəbilələrin Qərbi Roma imperiyasının ətrafında birləşməsinə imkan vermirdi, digər tərəfdən də Şərqi Roma (Bizans, Vizantiya) imperiyasının da getdikcə zəifləyən Qərbi Roma imperiyasına yiyələnməsinə və güclənməsinə yol vermirdi.

Qərbi Roma imperiyasında (bu vaxt həmin dövlət rəsmi olaraq Müqəddəs Roma İmperiyası adlanırdı) isə üsyanlar ara vermirdi. Burqundiya (indiki Fransanın şimal-şərqi və Belçikanın çox hissəsini əhatə edirdi) kralı Qundihar mərkəzi hökumətə qarşı qiyam qaldırır. Qərbi Roma dövləti üsyançıların öhdəsindən gələ bilmir. Atilla sərkərdələrindən Oxtarın başçılığı ilə qoşun göndərib üsyanı yatırır, döyüşdə Burqund kralı öldürülür. Burqundiya Hun imperiyasına qatılır. Beləliklə, bütün

Almaniya Hun dövlətinin tərkibinə daxil olur. Almanların «Nibelunq nəğmələri» dastanı bu döyüşlərə həsr edilmişdir.

Bu hadisədən sonra Qərbi Hun imperiyasının sərhədləri qərbdə Şimal dənizi və La-Manş boğazından şərqdə Volqa çayınadək uzanırdı. Bizans tarixçisi Priskosun yazdığına görə, aşağı Reyn hövzəsində yaşayan franklar, türinçlər və lanqobardlar da Hun dövlətinin tərkibində idilər.

Bizans dövləti 434-cü il Konstansa sazişinin şərtlərini pozmağa başlamışdı: Bizans sarayının adamları Hun dövlətinə daxil olan ayrı-ayrı qəbilələrlə gizləncə görüşüb onları Hun dövlətinə qarşı qaldırır; Hun dövlətindən qaçanların bir hissəsi hunlara qaytarılmırdı. Bu qəbahətlər içərisində bir günah Atillanı daha çox hiddətləndirir.

Hunlar məzarı hər şeydən müqəddəs sayırdılar. Hun adətinə görə, ölünün sağlığında geydiyi paltarlar, işlətdiyi silahlar, qazandığı qızıl, almaz (briliant) və digər qiymətli əşyalar onunla birlikdə qəbirə qoyulurdu və məzara toxunmaq tabu edilirdi. Hun adətinə görə, bu tabunu pozmaq ən böyük günah idi. Atillanın hiddətinə səbəb olan da bu idi ki, Marqos yepiskopu Konstansa yaxınlığında olan bir Hun sərkərdəsinin qəbrini talan etmiş, oradakı silahları, cəvahiratı və digər qiymətli əşyaları oğurlamışdı.

Buna görə də Atilla 440-cı ildə Bizans üzərinə yürüşə keçməyi qərara alır. 441-ci ildə hun orduları Belqrad və Niş istiqamətlərində Bizans torpaqlarına daxil olur. Bu zaman Bizansın tamamilə darmadağın ediləcəyindən və hunlara qarşı təkbətək qalacağından qorxuya düşən Qərbi Roma imperiyası mübahisəni sülh yolu ilə həll etməyə təşəbbüs göstərir. Qərbi Roma imperiyası ordusunun baş komandanı Astiüs araya girərək Konstansa sazişinə tam əməl ediləcəyinə təminat verir və oğlunu da hun sarayına girov göndərir.

Atilla Trakiyanı artıq dağıtmış, Dunay boyundakı qalaları almış, digər qalaları isə dağıtmışdı. İndi nə Şərqi (Bizans), nə də Qərbi Roma Atilla ilə müharibə aparmaq iqtidarında deyildi.

Mənbələrin yazdıqlarına görə, bu zaman qəribə bir hadisə də baş verir: guya romalıların müharibə allahı Marsa mənsub olan və itmiş bir qılncı bir hun çobanı tapıb Atillaya verir, rəvayətə görə bu qılnc kimdə olarsa, o, dünyaya hakim olurdu. Deməli, Tanrı dünya üzərində hakimiyyəti Atillaya verirdi.

Bir az keçəndən sonra Bizans yenə də Konstansa sazişinin şərtlərini pozmağa başlayır: illik xərac əskik ödənilir, gecikdirilir, qaçqınlara sığınacaq verilir.

447-ci ildə Atilla ikinci dəfə Bizansa yürüş edir, Dunay çayını bir neçə məntəqədən keçib Trakiyanın içərilərinə doğru hərəkət edir, yolundakı bütün şəhərləri tutur və Konstantinopolun (indiki İstanbul) yaxınlığındakı Çəkməcəyə çatır. Bizans imperatoru Teodosios sarayın ən yüksək əyanı olan Anatoliosu Atillanın yanına elçi göndərir və barışıq şərtlərini bütövlükdə və danışıqsız qəbul edir. Həmin şərtlər bunlar idi:

1. Hərbi təminat olaraq, Bizans Hun dövlətinə 6000 librə qızıl ödəyəcəkdir.

2. Dunay çayının cənubunda, Dunaya beş günlük məsafədə Bizans qoşun saxlamayacaqdır.

3. İki ölkə arasında ticarət artıq hun şəhərinə çevrilmiş Nişdə aparılacaqdır.

4. Bizansın hunlara ödədiyi illik xərac 700 librə qızıldan üç dəfə artırılıb 2100 librə qızıla (150 min solidus) çatdırılır.

5. Bizans dövləti qaçqınları hunlara qaytaracaq, Hun hakimiyyəti altında olan qəbilələrlə əlaqə saxlamayacaqdır.

Sazişin şərtləri Bizans üçün çox ağır idi. Digər tərəfdən, bu qədər qızılı tapıb ödəmək də imperator üçün çətin idi - dövlət müflis ola bilərdi. Yeganə çıxış yolu Atillaya sui-qəsd etmək idi, onu aradan götürmək idi.

448-ci ildə Edik-kunun başçılıq etdiyi bir hun elçilik heyəti Konstantinopolda idi. Elçilik geri

qayıtmağa hazırlaşanda Maksiminius, Priskos və Bigilanın da daxil olduğu Bizans nümayəndə heyəti ona qoşulur. Bu hadisələri nümayəndə heyətinin üzvü, Bizans tarixçisi Priskos təsvir edir. Onun yazdığına görə, Bizans Atillaya sui-qəsd hazırlamış və onu yerinə yetirmək üçün Bigilaya bir sandıq qızıl vermişdi. Maksiminius və Priskosun bu gizli məqsəddən xəbərləri olmamışdır. Türk elçilik heyətinin başçısı Edik-kun sui-qəsd hazırlanmasını əvvəlcə sezməmiş və sonra həqiqəti öyrənmiş, ancaq bunu bildirməmişdir. Elçilik Atillanın indiki Macarıstanda yerləşən paytaxtına gələn kimi o, sui-qəsd planını Atillaya çatdırmışdı. Atilla Biginanı sorğu-suala çəkib sui-qəsd planını etiraf etməyə məcbur etmişdi. Atilla ağır bir məktub yazıb Teodosiosa göndərir: «...Teodosios da Atilla kimi əsil bir atanın oğludur. Atilla atası Munçuqdan aldığı əsilliyi qorumuş, amma Teodosios Atillaya xərac verən bir kölə vəziyyətinə düşmüşdür. Teodosios əsilliyini qoruya bilmədiyi kimi köləlik heysiyyatını da qoruya bilməmişdir. Çünki əsil süzereni Atillanın canına qiymək istəmişdi...»

Bizans həyəcanlı günlər yaşayır: hunların hücumu hər an gözləniirdi. Bizans imperatoru ən yüksək rütbəli əyanlardan ibarət böyük bir elçiliyi Atillanın sarayına göndərir. Lakin Atilla artıq Bizansı özündən asılı hesab etdiyi üçün imperatora da,

onun elçilərinə də əhəmiyyət vermir. İndi Atillanı Qərbi Roma imperiyası maraqlandırır.

Roma imperiyası ordusunun baş komandanı olan Aetlüs həm igid, həm də uzaqgörən və ağıllı bir adam idi. O, Atillanın son məqsədini bilirdi. Buna görə də hunlara veriləcək xəracı gecikdirmir və Romaya hücum üçün Atillaya bəhanə vermirdi. O, digər tərəfdən, müharibəyə də hazırlaşır, Roma ordusunu, xüsusən süvari qoşunu hun ordusu tipində yenidən qururdu. Lakin Atilla yenə də müharibəyə başlamaq üçün bəhanə tapdı.

Bir neçə il əvvəl Roma imperatoru III Valentinin bacısı Honoriyaərə getmək niyyəti ilə Atillaya bir üzük göndərmişdi. O, «Avqusta» (yəni, müqəddəs) adı da daşıyırdı, imperator hüququna malik idi və əslində, Roma imperiyasının yarısına sahib idi. Əgər Atillayaərə getsə idi, bir nömrəli söz sahibi olacaqdı. Atilla Roma imperatoruna nota göndərərək nişanlısını arvadı kimi qədul etdiyini və cəhiz olaraq Roma imperiyasının yarısının ona verilməsini tələb etdi. İmperator və onun sərkərdəsi əvvəlcə müxtəlif bəhanələrlə məsələni uzatdılar, sonra isə Atillanın istəyini rədd etdilər. Bir bu məsələ, bir də Reyn boyunda yaşayan viziqotlarla əlaqəli bir anlaşılmazlıq müharibə üçün bəhanə oldu.

Atilla 200 minlik ordu topladı: qoşunun 100 min nəfəri türk, qalan 100 mini german və slavyan

qəbilələrindən ibarət idi. O, bu ordunun başında Burqundiyadan Qalliyaya doğru hərəkət etdi. Roma ordusu da Aetiusun başçılığı ilə həmin istiqamətdə yürüşə çıxdı. Roma ordusu da 200 min nəfərlik idi.

Hunlar Mets və Reyms şəhərlərini tutub Ormana çatdılar. Aetius də ordusu ilə oraya gəldi. Lakin Atilla həmin yeri döyüş üçün yararlı hesab etməyib Katalaun rayonuna yönəldi. Bura türk strategiyası üçün daha münasib idi.

451-ci il iyun ayının 20-də hun və Roma ordusu döyüşə başladı. Döyüş 24 saat çəkdi. Hər iki tərəf böyük itkilər verdi. Döyüşün sonunda Roma ordusu dağıldı, Aetiusun özü də, az qala, əsir düşəcəkdi, canını qurtarıb nizamsız şəkildə geri çəkilən ordusuna qoşuldu. Romanın müttəfiqi olan Qərbi Qot ordusu da döyüşdə krallarını itirdi, onun oğlu sınıq düşmüş ordunun qalıqlarını götürüb döyüş meydanını tərk etdi. Atilla geri çəkilən Aetiusu və onun ordusunu təqib etmədi və Qərbi Roma imperiyasının hərbi bazası sayılan Qalliyanı işğal etməklə kifayətləndi, ordusunu yığib nizam-intizamla paytaxtının yerləşdiyi Macarıstana qayıtdı.

Qərb tarixçiləri bu döyüşdə tərəflərdən heç birinin qalib gəlmədiyini yazırlar. Lakin iki məsələni yaddan çıxarırlar: 1) Atilla Qalliyanı işğal edib öz dövlətinə qatmışdı; bu, qələbənin hansı

tərəfdə olduğunu göstərir. 2) Bir il sonra 452-ci ilin baharında baş verən hadisələr də həmin döyüşdə kimin qalib gəldiyini göstərdi.

452-ci ilin yazında Atilla öz ordusu ilə Po ovalığına gəldi və Roma imperiyasının o zamankı paytaxtı Ravekkaya doğru irəlilədi. Aetius imperator III Valentinə dövləti qorumağın qeyri-mümkün olduğunu söylədi və imperatoru İtaliyanı tərk etmək üçün dilə tutdu. Hamı təslim olmaq haqqında düşünürdü. Atillanın ordusu Romanın qapılarına çatdıqda, bütün xristian dünyasının başçısı Papa I Leo özü böyük bir nümayəndə heyəti ilə Atillanın qərargahına gəldi. Papa bütün xristian dövlətlərinin başçılarından imzaladığı sənədi Atillaya təqdim etdi, onların və şəxsən özünün adından Roma şəhərini bağışlamasını Atilladan xahiş etdi. Papa Atillaya dedi ki, xristian dünyası onun bütün şərtlərini qəbul edir və onlar ilbəlilə xərəcə artıracaqlar. Papanın əsas məqsədi xristianlığın mərkəzi şəhərini yıxılmaqdan xilas etmək idi. Atilla Papanın yalvarışlarını qəbul etdi, Romanı işğal etmədi, dağıtmadı, hətta balaca bir komanı da yandırmadı. Qərb tarixçilərinin barbar adlandırdıqları Atilla 5 il əvvəl 447-ci ilə Çəkməcəyə qədər gəlib Konstantinopolu dağıtmadığı kimi, dünya mədəniyyətinin beşiklərindən biri olan Romanı da dağıtmadı. Halbuki, qərb tarixçilərinin mədəniyyətin canlı mücəssəməsi saydıqları Roma

imperatoru Yuli Sezar Misiri işğal edərək İskəndəriyyə kitabxanasını yandırmışdı.

Atilla İtaliya səfərindən qayıtdıqdan sonra İrana hərbi yürüşə hazırlaşmağa başladı. Lakin bu səfər baş tutmadı. Romadan qayıdan Atilla İldiko adlı bir şahzadə ilə evləndi. Toy gecəsi daxili qanaxmadan, ağzından və burnundan qan gəlməsindən öldü. Cəsədi yoxlayan qam dedi: «Sui-qəsd olmamışdır, böyük qardaşı Buda da eyni xəstəlikdən ölmüşdü». Bu hadisə 453-cü ildə baş verdi.

Atillanın meyitini üçqat tabuta qoydular: birinci tabut qızıldan, ikinci tabut gümüşdən, üçüncü tabut poladdan idi. Onu Tissa çayındakı kiçik adalardan birində dərin qazılmış məzarda basdırdılar. Sonra çayın yatağını dəyişdilər və məzar suyun altında qaldı. Hələ indəyədək heç kim Atillanın harada basdırıldığını bilmir.

Atillanın Arixan adlı arvadından üç oğlu vardı: İlək, Dənizlik və İrnək; Üsida adlı arvadından da bir oğlu olduğunu söyləyirlər. Övladları ataları kimi olmadı. Atasının ölümündən sonra İlək xaqan oldu, lakin german qəbilələri ilə döyüşlərdən birində həlak oldu. İkinci oğlu İrnək də döyüşlərdən birində öldürüldükdən sonra üçüncü oğlu hunların böyük bir qismini toplayıb Qara dənizin qərb sahillərinə qayıtdı.

İL XAQAN

Ulu babalarımız qədim türklər həmişə azadlıq uğrunda çinlilər və Böyük çöldə yaşayan köçəri qəbilələrlə mübarizə aparmalı olmuşlar. Yüz illərlə davam edən türk - Çin müharibələrində üstünlük gah bu tərəfdə, gah o tərəfdə olmuşdur. Ulu Oğuz xaqanın hakimiyyəti illərində Çin imperatoru türklərə xərac verirdi. Bizim eradan əvvəl 174-cü ildə Oğuz xaqan vəfat etdikdən sonra daxili çəkişmələr, qəbilələrin mərkəzi hökumətə qarşı qiyamları, Çin dövlətinin arası kəsilməyən intriqaları nəticəsində türklər yavaş-yavaş zəifləyir. Təxminən yüz il çəkən sonuncu türk-Çin müharibəsi nəticəsində türklər tədricən Monqolustanın cənubunu və Xalxanı itirirlər. Bizim eranın 92-ci ilində çinlilər Tarbağatay yaxınlığında hun dövlətini tam məğlub edirlər. Bundan istifadə edən siyənbi qəbilələri elə həmin il türklərin Monqolustanın şimalındakı torpaqlarını və xalqını ələ keçirir. Siyənbi, Çin qaynaqlarının verdiyi məlumatlara görə, Oğuz xaqanın atası Qara xaqanın əmisi Tatar xaqanın nəslindən idilər. Çin salnamələrinin yazdığına görə siyənbiilər monqoldilli qəbilələrdir, müsəlman qaynaqları isə onları türkdilli hesab edir. Siyənbiilər

ürəklərində 284 il türklərə qarşı ədavət hissi daşmışdılar. Oğuz xaqan bizim eradan əvvəl 208-ci ildə onların ulu babası Tatar xaqanı məğlub etdikdən sonra siyənbilərin azadlığını əllərindən almışdı. İndi təxminən 300 il keçəndən sonra siyənbilər türklərdən qanlı qisas alırlar - onlar türkləri çöldə canavarı izləyən kimi axtarır, ovlayırlar. Buna görə də hun qəbilə ittifaqının özəyini təşkil edən türklər qaçıb geniş çöldə və ətraf dağlarda gizlənməli olurlar. Qaçıb gizlənməyə məcbur olmuş tayfalardan biri də Aşına tayfası idi.

Aşına sözü iki hissədən yaranmışdır: *şina* sözü monqol dilində «qurd», «canavar» deməkdir; *a* hissəciyi yenə həmin dildə müraciət zamanı hörmət əlaməti kimi işlədilir. Elə buna görə də çox sonralar türklər öz dövlətlərini yaratdıqda bayraqlarında (türklər bayrağa tuğ deyirdilər) qurd başı şəkli çəkmişdilər.

Siyənbilərin təqibindən qurtulmaq üçün Aşına qəbiləsi Monqolustandan Altay dağlarının (qədim türklər Altay dağlarını Altun yış adlandırırdılar) cənubuna qaçır. Onların köçüb yerləşdiyi Altay hündür dağlardır. Bu dağlar içində geniş vadi olan dairə şəkilli hündür və bitkisiz qayalardan təşkil olunmuşdur. Altay dağları şiş ucu yuxarıya doğru olan dəbilqəyə bənzəyir. Monqol dilində dəbilqəyə

«dulğa» deyirlər. Buna görə də ətrafdakı qəbilələr Aşına qəbiləsini «dulğa» adlandırmışdılar. Qaynaqlar «Aşına qəbiləsinin xalq adı dulğadır» deyəndə məhz bunu nəzərdə tutur. Müsəlman tarixçilərinin əsərlərində Altay dağlarının bu hissəsi Ərgənə-kon adlandırılır.

Əvvəllər 500 yurtdan (alaçıqdan) ibarət olan Aşına qəbiləsi Altay dağlarında yaşayıb siyənbi dövləti üçün dəmir əridir, dəmirdən müxtəlif əşyalar və silah istehsal edirdi. Türklərin bu dövrdəki həyatı haqqında əlimizdə o qədər də məlumat yoxdur. Ancaq bunu bilirik ki, türklər 300 il siyənbi əsarəti altında yaşamışlar. 391-ci ildə digər bir köçəri qəbilə - jujanlar siyənbi qəbiləsini məğlub edib Böyük çöldə hakimiyyəti ələ keçirir. Əslində jujanlar bir mənşədən olan qəbilə deyildi - bu, müxtəlif qəbilələrdən toplanmış adamların yığnağı idi. Həm də əslində, onların adı jujan deyil, juanjuandır. Juan-juan qədim Çin dilində hansısa bir həşəratın adıdır, lakin Çin lüğətlərində bu həşəratın təsvirinə təsadüf edilmir. Çinlilər axmaq və xarici görünüşcə həşərata bənzətdikləri üçün onala bu adı vermişdilər. Qaynaqların verdiyi məlumatlara görə, jujanlar monqol dillərindən birində danışmışlar. 391-ci ildən türklər jujan imperiyasına tabe

olub, jujan imperatoru üçün dəmirdən müxtəlif əşyalar və silah istehsal edirdilər.

İstər siyənbi, istərsə jujan əsarəti altında yaşayan türklər Mərkəzi Asiyanın siyasi-ictimai həyatında elə bir rol oynamırdılar. Buna görə də həmin dövrə aid olan qaynaqlarda türklər haqqında elə bir sanballı məlumat yoxdur. Ancaq azadlıqsevər türklərin əsarətdə yaşamağa, qul həyatı keçirməyə həvəslə razı olduqlarını düşünmək səhv olardı. Lakin bunu da nəzərə almaq lazımdır ki, qəbilə kiçik, düşmənlər isə güclü idi.

Zaman keçir. Türklərin sayı artır. Aşina qəbiləsi getdikcə güclənirdi. Hun dövlətinin Tarbağataydakı məğlubiyyətindən təxminən 460 il sonra türklər yenə də tarixin ön səhnəsinə çıxırlar. Türk tarixçisi Əbülqazi xan yazır ki, Oğuz tayfasının məhvindən 460 il sonra türklər yenidən hakimiyyət başına gəldilər.

Şərqdə baş verən siyasi-ictimai dəyişikliklər türkləri də Mərkəzi və Şərqi Asiyanın siyasi və hərbi hadisələrinə cəlb edir. 545-ci il türklərin həyatında dönüş ili olur.

Çinin şimalında iki Vey dövləti vardı: Şərqi Vey və Qərbi Vey. Şərqi Vey imperatoru Qao Xuan jujanların hökmdarı Anaxuan və Toqon çarı Kua-lu ilə ittifaq bağlayıb Qərbi Vey dövlətinə hücum

edir. Müharibədə döyüşən tərəflərin heç biri üstünlük qazana bilmir. Bu vaxt Qərbi Vey imperatoru Vin-di 545-ci ildə çinlilər üçün yad dildə, görünür, türklər üçün onların ana dilində danışan An-Nopatan adlı bir nəfəri Aşina qəbiləsinin başçısı Tuman (qədim türk Orxon-Yenisey abidələrində: Bumin; bəzi qaynaqlarda: Yamı) xanın yanına göndərir. Bu, türklər üçün böyük siyasi əhəmiyyəti olan hadisə idi. Türklər arasında hamı bir-birini təbrik edib deyir:

- İndi bizə böyük dövlətin elçisi gəlmişdir. Tezliklə bizim dövlətimiz də yüksələcək.

546-cı ildə Bumin xan Qərbi Vey dövlətinin paytaxtı Çanan şəhərinə səfirlik göndərir ki, yerli məmullatları təqdim etsin. Əlbəttə, bu, jujanlara qarşı çağırış idi, çünki həmin bu vaxtda jujanlar Şərqi Vey imperiyası tərəfində Qərbi Vey imperiyası ilə müharibə aparırdı. Ağanın düşmənləri ilə ittifaq bağlamaq - bu, əlbəttə, ağanın xoşuna gəlməzdi. Amma jujan dövləti bu fakta reaksiya vermir; görünür, danışıqlar ciddi sürətdə gizli aparılırmış. Türklər eyni zamanda sədaqətlə (belə demək mümkünsə) jujanlara qulluq edirdilər. Tezliklə jujanlara sədaqəti sübut etmək üçün ələ fürsət düşür.

Telə adlanan türkdilli qəbilələr (uyğurlar da buraya daxildir) Jujan dövlətinin qərb ucqarında köçəri həyat sürürdü. Onların torpaqları Balxaş gölü ilə Altay dağlarının arasında, yəni türklərdən qərbdə yerləşirdi. Telə qəbilələri jujanlardan asılı idi və hər il jujan sarayına xərac verirdi. Qəbilələr bu asılılığı çox ağır keçirirdi. Nəhayət, telə qəbilələrinin səbri tükənir və onlar 546-cı ildə Cənqariyada üsyan qaldırıb Altay dağlarının cənub ətəkləri istiqamətində Xalxaya doğru - Jujan dövlətinin mərkəzi ordasına doğru hərəkət edirlər. Qaynaqların yazdığına görə, yürüş həddindən artıq pis təşkil edilmişdi, şərqə axın hərbi səfərdən çox köçə bənzəyirdi. Hətta tarix üsyan başçılarının adını belə yadda saxlamamışdır. Telə qəbilələrinin yolu Altay dağlarının cənubundan, yəni türk qəbilələrinin torpaqlarından keçirdi. Telələrin pərakəndə dəstələri Aşina qəbiləsinin torpaqlarına çatdıqda Qobi (güman ki, Çin və rus dillərində təhrif edilmiş türk mənşəli qəbu sözündəndir) Altayının dərələrindən hərbi nizamla düzülmiş türk döyüşçü dəstələri onları qarşılayır. Türk döyüşçüləri hərbin bütün qanunları əsasında geyinmişdi: onların əynində zirehli paltar, əllərində uzun nizələr, atlarında yaxşı yedizdirilmiş atlar vardı. Telə qəbilələri türklərin onlara qarşı

çıxacağını gözləməirdi. Əvvələn, ona görə ki, türklər də jujanların qulu idi. İkincisi, ona görə ki, türklər telələrə, telələr də türklərə heç bir pislik etməmişdi. Üçüncüsü, telələr türklərlə vuruşmaq fikrində deyildilər; onların məqsədi jujanlarla vuruşmaq idi. Buna görə də onlar vuruşmadan türklərə tabe olurlar. Bəzi qaynaqlar göstərir ki, Bumın xan telələri məğlub edib aymakı özünə tabe etdi. Əslində, telələrlə türklər heç vuruşmamışdılar. Telə qəbilə ittifaqı əlli min alaçıqdan (hərbi yürüşdə - üstüörtülü arabalardan) ibarət idi. Bu, o vaxt üçün böyük qüvvə idi. Telə qəbilələrinin itaətini qəbul etməsi Bumın xanın jujanlara qarşı ikinci çağırışı idi.

Telə qəbilələrini tabe etdikdən sonra Bumın xaqan xeyli qüvvətlənir. Telə qəbilələri jujanları məhv etmək istəyirdilər, türklər də kölə vəziyyətindən azad olmaq istəyirdilər. Buna görə də türklərlə jujanlar arasında müharibə labüd idi. Bunun üçün təkə bir bəhanə lazımdı. Bumın xan bir bəhanə axtarırdı ki, özünü təhqir edilmiş kimi göstərə bilsin, jujanlarla aranı vursun, ixtilaf yaradıb müharibəyə başlasın. O özünün jujanların xaqanı Anaxuana bərabər olduğunu göstərmək üçün onun qızına elçi göndərir. Anaxuan bundan olduqca qəzəblənir. Bumın xaqanın yanına çapar

göndərir. Çapar Anaxuan xaqanın bu sözlərini Bumın xana çatdırır:

- Sən mənim dəmirəridənimsən. Bəs mənə belə bir təklif etməyə necə cürət edirsən?

Bumın xan da bundan qəzəblənir, çaparı öldürtdürür və jujanlarla bütün əlaqələrini kəsir. Sonra o, Çinə elçi göndərüb Qərbi Vey imperiyasından şahzadə ilə evlənmək istədiyini bildirir. İmperator Vın-di onun arzusunu yerinə yetirir və 551-ci ildə Çin şahzadəsi Çanləni ona əvə verir. Elə həmin il Vın-di vəfat edir. 552-ci ilin birinci ayında Bumın xan jujanlara qarşı ordu göndərir və Xuaymanın şimal tərəfində jujanları tam məğlub edir. Anaxuan özünü öldürür. Jujan zadəganlarının əksəriyyəti öldürülür, kiçik bir hissəsi isə Çinə qaçır.

Beləliklə, Bumın xaqan 552-ci ildə (1450 il bundan əvvəl) sonralar Mərkəzi, Şərqi və Qərbi Asiya, habelə, Şərqi Avropanın siyasi-ictimai və hərbi həyatında görkəmli rol oynamış Birinci Türk xaqanlığının - öz özəl adı ilə dünya tarixi səhnəsinə çıxmış ilk türk dövlətinin əsasını qoyur. Elə həmin il Bumın özünü İl xan, yaxud İl xaqan (qədim türk dilində *il* sözü müasir Azərbaycan dilində *el* sözünə bərabərdir) adı ilə yeni türk dövlətinin hökmdarı elan edir. Əbülqazi xanın dili ilə desək, Oğuz

tayfasının məhvindən 460 il sonra türklər yenidən hakimiyyət başına gəlirlər. Türklərin yenidən tarix səhnəsinə çıxması, tədricən nəhəng imperiya yaratması, bütün şərq və mərkəzi Asiyanın, orta və yaxın şərqin, habelə, şərq Avropanın siyasi xəritəsinin xeyli dəyişməsinə səbəb oldu.

Türk xaqanlığını yaratdıqdan və xaqan taxtına çıxdıqdan bir az sonra İl xaqan vəfat edir. Onun vəfatı tarixi dəqiq müəyyənləşdirilməmişdir. Bəzi qaynaqlar onun 553-cü ilin mart ayında, digərləri isə 552-ci ilin sonunda vəfat etdiyini göstərir.

Göytürk (Orxon-Yenesey) yazısı abidələri Birinci Türk xaqanlığının tarixi haqqında heç bir məlumat vermir. Ongin kitabəsində Bumın xaqan, Kül tigin və Bilgə xaqan kitabələrində isə onunla yanaşı kiçik qardaşı İstəmi xaqanın da adı çəkilir. Ongin abidəsində deyilir: «Əcdadımız Bumın xaqan dörd tərəfi sıxışdırmış, yığmış, yaymış, basmış. O xan vəfat etdikdən sonra el sona yetmiş, dağılmış, qaçmış». Ongin abidəsi bizə o qədər də düzgün məlumat vermir. Bumın xaqan 553-cü ildə vəfat etmişdir. Birinci Türk xaqanlığı isə təxminən, səksən il sonra (630-cu il) süqut etmiş, Bumın xaqandan sonra daha 13 xaqan türk taxtına oturmuşdur. Birinci Türk xaqanlığının tarixinə Kül tigin və Bilgə xaqan kitabələrində Bilgə xaqanın

dili ilə daha düzgün qiymət verilir: «Üstdə mavi göylər, altda qonur yer yaradıldıqda ikisinin arasında insan oğlu yaranmış. İnsan oğlunun üzərində əcdadımız Bumın xaqan, İstəmi xaqan oturmuş, türk xalqının elini, qanununu yaratmış, tərtib etmiş. Dörd tərəf tam düşmən imiş. Qoşun çəkib dörd tərəfdəki xalqı bütünlüklə tabe etmiş, başcını səcdə etdirmiş, dizlini çökdürmüş. Şərqə Kadirkan ormanına kimi, qərbə Dəmir qapıya kimi yerləşdirmiş. İkisinin arasında sahib bölgəsüz (yəni hissələrinə parçalanmayan, vahid, monolit - Ə.R.) göytürk xalqı eləcə oturur imiş. Müdrük xaqan imiş, cəsur xaqan imiş. Əyanları də müdrük imiş, cəsur imiş. Bəyləri də, xalqı da düz imiş. Onun üçün eli eləcə yaratmış. El yaradıb, qanun qoymuş. Özü eləcə vəfat etmiş. Basdıranlar, sıtqıyanlar şərqdə gündoğandan Böklü çöllük elindən, Çin, Tibet, avar, Apa Urum, qırğız, üç kurikan, otuz tatar, kitay, tatabi - bunca xalq gəlib sıtqımış, dəfn etmiş. O cür məşhur xaqan imiş. Ondan sonra kiçik qardaşı xaqan olmuş, oğlu da xaqan olmuş. Ondan sonra kiçik qardaşı böyük qardaşı kimi olmadığından, oğlu atası kimi olmadığından, biliksiz xaqan taxta oturmuş, pis xaqan taxta oturmuş. Əyanları da biliksiz imiş, pis imiş. Bəyləri, xalqı düz olmadığı üçün, Çin xalqının təhriki hiyləgər olduğu

üçün, cəzbedici olduğu üçün, kiçik qardaşlarla böyük qardaşları bir-birinin üstünə salışdırdığı üçün, bəyləri və xalqı bir-birinin üstünə qaldırdığı üçün türk xalqı yaratdığı elini dağıtmış, xaqan qoyduğu xaqanını sona yetirmiş (yəni, məhv etmiş - Ə.R.). Çin xalqına bəylik nəslə davam etdirməli oğulların qul oldu, bakirə xanım qızların kənz oldu. Türk bəyləri türk adını ataraq Çindəki bəylər Çin adı götürüb Çin xaqanına tabe olmuş, əlli il işini, gücünü vermiş».

Türk xalqlarının tarixində İl xaqan Birinci Türk xaqanlığının banisi kimi şərəfli bir yer tutur.

İSTƏMİ XAQAN

Bizim eranın 552-ci ilində türk qəbilələri Bumin xanın başçılığı altında Jujan dövlətinə qarşı üsyan qaldırıb tarixdə ilk türk dövlətini yaradır. Düzdür, bu vaxta qədər də türk qəbilələrinin öz dövləti olmuşdu. Həmin dövləti türklərin özlərinin necə adlandırdıqları bizə məlum deyildir; Çin salnamələri və Avropa tarixçiləri həmin dövləti Hun imperiyası (Çin salnamələrində: Hun şanyüsü) adlandırırlar. Yeni yaranan dövləti türk mənşəli - göytürk Orxon-Yenisey kitabələri Türk kağanlığı, yəni Türk xaqanlığı adlandırırlar. Bumin xan özünü yeni yaranan Türk xaqanlığının hökmdarı elan edir və İl xaqan titulu qəbul edir.

İstəmi xaqan Bumin xaqanın kiçik qardaşdır. Əslində, İstəmi heç vaxt xaqan olmamışdır: o, bir qədər sonra görəcəyimiz kimi, Altay dağlarından qərbbə Qara dənizədək torpaqları tutmuş, böyük bir dövlət yaratmış və de-yure həmin dövləti qardaşının adından idarə etmişdir, lakin de-fakto həmin türk dövləti müstəqil daxili və xarici siyasət yeritmiş, qonşu dövlətlərlə, xüsusən İran və Bizansla müstəqil diplomatik əlaqələr saxlamış, müqavilələr bağlamışdır. Görünür, bunu nəzərə alaraq, Kül tigin və Bilgə xaqan şərəfinə qoyulmuş böyük Orxon abidələrində qədim türk xaqanlarından yalnız bu iki nəfərin adı çəkilir, həm də İstəmi xaqan adlandırılır: «Üstdə mavi göylər, altda

qonur yer yarandıqda ikisinin arasında insan oğlu yaranmış. İnsan oğlunun üzərində əcdadım Bumin xaqan, İstəmi xaqan (taxta) oturmuş. Oturub türk xalqının elini, qanununu yaratmış tərtib etmiş. Dörd tərəf tam yağı imiş. Qoşun çəkib dörd tərəfdəki xalqı bütünlüklə almış, bütünlüklə tabe etmiş, başını səcdə etdirmiş, dizlini diz çökdürmüş, şərqa Kadirkan ormanına tək, qərbə Dəmir qapıya tək yerləşdirmiş».

Türk xaqanlığı indiki Monqolustanın mərkəzində - Selenqa (türkcə: Sələne) çayının qolu Orxon (türkcə: Orxun) çayının hövzəsində (Tola çayının Orxon çayına qovuşduğu yerdə) yaranmışdır. Həqiqətən də, qədim türk Orxon-Yenisey abidələrində deyildiyi kimi, türklər qoşun çəkib dörd tərəfi, yəni şimalı, şərq, cənubi və qərbi diz çökdürürlər. Türklərin qərb yürüşünə İstəmi xaqan rəhbərlik edir. Yuxarıda deyildiyi kimi, əslində, İstəmi xaqan deyil, yabğudur (ərəb dilində: cəbğü). Türk dövlət şəcərəsində yabğü xaqandan sonra ən böyük rütbədir. Adətən, türk dövləti iki qola ayrılır: bir qola şad, digərinə yabğü rəhbərlik edir, ulu xaqan isə onların üzərində durur. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, üçüncü türk xaqanı Muğan xaqanın hakimiyyəti dövründə qəbul edilmiş türk törüsünə (qanununa) görə, yabqunun xaqan olmaq hüququ yoxdur; xaqan vəfat etdikdə taxta şad çıxır.

İstəmi xaqan on ox qəbilələr ittifaqının başçısı idi. Altay dağlarından şimalda yaşayan uqor qəbilələri də on ox qəbilə ittifaqına daxil idi; bu

qəbilələrin bir qismi (şorlar, kumandilər və başqaları) sonralar türkləşmişdir. *İstəmi* sözü də türk yox, uqor mənşəlidir və əcdadın ruhu mənasını verir. Çin qaynaqlarının yazdığına görə, *İstəmi* xaqanın ordusunda 100 min döyüşçü vardı. Bu rəqəmin nə qədər doğru olduğunu deyə bilmərəm (adətən, çin salnamələri düşmənin sayını 8-9 dəfə artıq göstərir), lakin bu, həqiqətdir ki, yabğu rütbəsi daşıyan sərkərdənin ordusu 100 min nəfərdən ibarət olmalı idi.

Türk xalqları tarixinin məşhur tədqiqatçısı L.N.Qumilev yazır ki, *İstəmi* xaqanın qərb yürüşü 552-ci ildən sonra ola bilərdi, çünki həmin ildə abarlar (avarlar) hələ müstəqil idi və *Bumın* (İl) xaqanın dəfn mərasiminə hədiyyə göndərmişdi. Görünür, bu yürüş 553-cü ilin payızındı - jujanların tam məğlubiyyətindən sonra baş vermişdir. Ən inandırıcı tarix 554-cü ilin yazıdır.

Mən *İstəmi* xaqanın qərb yürüşünün tarixi haqqında başqa fikirdəyəm. Türk tarixçisi, *Kül tigin* və *Bilgə* xaqan abidələrinin müəllifi *Yollığ tigin* (734-cü ildə türk xaqanı olmuşdur) qədim türk xaqanlarından yalnız ikisini tanıyır, daha doğrusu, qəbul edir: «Üstdə mavi göylər, altda qonur yer yarandıqda ikisinin arasında insan oğlu yaranmış. İnsan oğlunun üzərində əcdadım *Bumın* xaqan, *İstəmi* xaqan oturmuş... Ondan sonra kiçik qardaşı xaqan oturmuş, oğlu da xaqan oturmuş. Ondan sonra kiçik qardaşı böyük qardaşı kimi olmadı-

ğından, oğlu atası kimi olmadığından, biliksiz xaqan taxta oturmuş, pis xaqan taxta oturmuş».

Məlumdur ki, 552-ci ilin sonunda *Bumın* (İl) xaqan vəfat etdikdə türk taxtına onun oğlu *Qara İssik* xaqan oturmuşdu. *Qara İssik* xaqanın hakimiyyəti heç bir il çəkmir; o, 553-cü ildə vəfat edir və taxta onun qardaşı *Muğan* xaqan çıxır. Türk mənbəyi bu iki xaqan haqqında bir söz belə demir. Ola bilməz ki, *İstəmi* xaqan *Bumın* (İl) xaqandan sonra daha iki xaqanın vassalı olsun və türk tarixçisi onları xatırlatmasın, təkcə *Bumın* (İl) xaqanı və *İstəmi* xaqanı xatırlatsın. Yeri gəlmişkən, onu da xatırladım ki, *Muğan* xaqan türk dövlətçiliyi tarixində ən qüdrətli xaqanlardan biri olmuşdur.

Bəzi qaynaqlar *Bumın* (İl) xaqanın 552-ci ilin sonunda yox, 553-cü ilin mart ayında vəfat etdiyini göstərir. Məna elə gəlir ki, *İstəmi* xaqanın hərbi yürüşü hələ 552-ci ildə hazırlanmış və *Bumın* (İl) xaqanın dəfnindən sonra 553-cü il aprel ayının sonu - may ayının əvvəllərində başlamışdır. Bu vaxt *Qara İssik* xaqan taxta yenidən oturmuşdu və xaqan kimi özünü hələ göstərməmişdi; o, 553-cü ilin payızında jujanları tam məğlub edir. 553-cü ilin payızı üçün *İstəmi* xaqan qərbdə o qədər görkəmli qələbələr qazanmışdı ki, onun şöhrəti qardaşı oğlunu kölgədə qoymuşdu. Məhz buna görə də türk tarixçisi şahzadə *Yallığ tigin* öz əcdadları kimi *Bumın* xaqan və *İstəmi* xaqanı təqdim edir.

Daha bir fakt, mənə elə gəlir ki, mənim fikrimi təsdiq edir. Təbərinin yazdığına görə, İran şahı Xosrov Ənuşirəvan eftalilərlə (ağ hunlarla) müharibəyə başlamazdan bir il əvvəl İstəmi xaqanın qızı ilə evlənmişdi və türklərlə farslar arasında hərbi saziş imzalamışdı. Çin qaynaqlarının yazdıqlarına görə, müharibə 555-ci ildə başlanmışdı. Deməli, Xosrov Ənuşirəvan İstəmi xaqanın qızı ilə 554-cü ildə evlənmişdir. 554-cü ildə İstəmi xaqan Mərkəzi Monqolustanda yaşasa idi, hələ üstəlik qardaşı oğlunun (Qara Issıq xaqanın yox - o, 553-cü ildə vəfat etmişdi; Muğan xaqanın) tam vassalı olsa idi, İran şahı Xosrov Ənuşirəvanla bu qədər yaxın əlaqəyə girə bilməzdi. Görünür, İstəmi xaqanın qılıncının qüdrəti sayəsində türklər artıq 554-cü ildə Orta Asiyada - İranın bilavasitə qonşuluğunda - hegemon qüvvə olmuşdur. Məhz buna görə də Xosrov Ənuşirəvan İstəmi xaqanın qızı ilə evlənmişdi. Qədim zamanlarda nikahın siyasi məqsədlərlə həyata keçirildiyini nəzərə alsaq, bu fakt daha məntiqi mənə kəsb edir: İran şahı İstəmi xaqanın qızı ilə evlənməklə, həm öz dövlətinin sərhədlərini türk hücumundan qoruyur, həm də türk qılıncının qüdrətindən eftalilərlə müharibədə istifadə edirdi.

İstəmi xaqanın qərbə hərbi yürüşünün 553-cü ildə, yaxud 554-cü ilin yazında başlanmasının tarix baxımından bir o qədər də əhəmiyyəti yoxdur. Türk orduları 555-ci ildə «Qərb dənizinə», yəni Aral dənizinə çatırlar. Firdovsi məşhur «Şahnamə»

əsərində İstəmi xaqanın dövlətinin sərhədlərinin Çindən Ceyhun (indiki Amu-Dərya) və Gülüzerun (indiki Sır-Dərya) çayları sahillərində uzandığını yazır. Türk ordularının qısa müddətdə bütün mərkəzi Qazaxıstanı, Cetusuyu və Xorəzmi işğal edir. Lakin 555-ci ildə türk ordularının yürüş sürəti zəifləyir. İstəmi xaqanın ordusu Aral dənizinin şimal sahillərində sarmat-alan qəbilələrinin nəsil-ləri olan xionitlərin, uqor qəbilələrindən olan var-ların və indiki macarların ulu babaları olan oqorların, yaxud uqurların ciddi müqvimətinə rast gəlir. 558-ci ildə türklər həmin qəbilələri darma-dağın edərək Volqa sahillərinə çıxırlar. Məğlub edilmiş var və xionit qəbilələri türklərin təqibindən xilas olmaq üçün Volqa çayını keçir və vahid avar (əsl avarlardan, yəni abarlardan fərqləndirmək üçün bu yeni xalqı tarixçilər bəzən «yalançı» avarlar da adlandırırlar) xalqı şəklində birləşir. Türk qoşunları Volqa çayının qərb sahillərinə keçmir. İstəmi xaqan deyir: «Avarlar quş deyildir ki, havada uçaraq türk qılıncından xilas olsunlar, onlar balıq deyildir ki, suya cumub dənizin ənginliklərində itsinlər. Onlar yer üzündə dolaşırlar. Eftalilərlə işimi qurtardıqdan sonra avarlara hücum edərim və onlar mənim qüdrətimdən qaça bilməzlər». Beləliklə, türklərin eftalilərlə gözlənilən müharibəsi avarları bütünlüklə qırılmaqdan xilas edir. Avarlar sonralar Avropanın hərbi-siyasi həyatında görkəmli rol oynayırlar.

561-ci ildə İstəmi xaqan Eftali dövlətinə qarşı fəal hərbi əməliyyatlara başlayır.

560-cı ildə Soğda vasitəsilə İrana gedən türk səfirliyinin üzvləri eftalilər tərəfindən qılıncdan keçirilir, yalnız bir atlı xilas olub səfirliyin məhv edilməsi xəbərini İstəmi xaqana çatdırır. Xaqan bütün qoşunlarını toplayıb cənuba yürüş edir. Türk ordusunun avanqardı (ön dəstələri) Çar (indiki Daşkənd) şəhərini tutur və bütün əhalini qırır. Sonra türklərin əsas qüvvələri Çirçik çayını keçib Maymurq (Zərəfşan çayından cənubda Səmərqənd yaxınlığında şəhərdir) yaxınlığında ordunun avanqardı ilə birləşir. Eftali ordusunun əsas qüvvələri Buxara yaxınlığında cəmlənmişdi. Lakin Eftali hökmdarı Qaftar düzən yerdə bərabəri olmayan türk süvarisi ilə görüşməyə cəsarət etməyib dağlara çəkilir və Nesef (indiki Karşi) yaxınlığında türklərlə döyüşə girir. Nesef yağınlğındakı döyüş 565-ci ildə baş verir və eftalilərin büsbütün darmadağın edilməsi ilə nəticələnir. Beləliklə, türklər bütün Orta Asiyanı işğal edirlər. Soğdahlılar türk hakimiyyətini həvəslə qəbul edir və türklərə sidq-ürəkdən qulluq edirlər.

Eftalilərlə müharibə bitdikdən sonra bəzi (əsasən, iqtisadi) səbəblər üzündən türk-İran itti-fağı pozulur. İranla müharibə üçün tutarlı bəhanə lazım idi. İstəmi xaqan farslardan tələb edir ki, onlar əvvəllər eftalilərə verdikləri xəracı indi türklərə versinlər. Xaqanın gözlədiyi kimi də olur - Xosrov Ənuşirəvan türklərin tələblərini rədd edir.

568-ci ildə türk süvari ordusu sürətlə Amu-Dərya çayını keçir və Curcandakı ticarət şəhərləri və portlarını tutur. Lakin farsların hələ V yüzillikdə eftalilərə qarşı çəkdikləri sərhəd möhkəmləndirilmiş məntəqələri türk süvari ordusu üçün keçilməz sədd olur. Türklərin hücumu dayanır və ordu 569-cu ildə Soqidianaya qaydır. 571-ci ildə xaqanlıqla İran arasında sülh müqaviləsi bağlanır. Müqaviləyə əsasən Soqdiana türk dövlətinə ilhaq edilir. Sülh müqaviləsindən sonra İstəmi xaqan bütün qoşununun cənubdan qərbə keçirir və Qafqaz istiqamətində hücumu keçir. 567-571-ci illər ərzində türk orduları bütün Şimali Qafqazı işğal edir, Qara dəniz və Don çayı hövzələrində Bizans dövləti ilə sərhədə çıxır.

576-cı ildə Valentinin başçılıq etdiyi Bizans elçiliyi türk dövlətinə gəlir, lakin elçiliyi İstəmi xaqan yox, onun oğlu Turksaif qəbul edir. Bu zaman türk dövləti ilə Bizans imperiyasının arası dəymişdi. Buna görə də Turksaif Bizans elçisi ilə kobud rəftar edir. Qaynaqların yazdıqlarına görə, Turksaif Valentinə, ümumiyyətlə, bizanslıları yalan danışmaqda təqsirləndirib deyir: «...siz romalıların çoxlu dili var. Siz bir dilinizlə məni, o biri dilinizlə mənim qullarım xionitləri aldadırsınız. Sizin hökmdarınız mənimlə dostluq haqqında danışdıqlar apardığı, mənim öz ağalarından qaçmış qullarım olan xionitlərlə isə müqavilə bağladığı üçün lazım olan vaxt cəzasını alacaqdır. Ancaq türklərin təbə-ələri olan varxionetlər mən istəyənlə zaman yanıma

gələcəklər... Nə üçün siz romalılar mənim Bizansa göndərdiyim səfirləri Qafqazdan keçirib aparırsınız və məni inandıрмаğa çalışırsınız ki, onların getməsi üçün başqa yol yoxdur. Siz bunu ona görə belə edirsiniz ki, yolun çətinliyi üzündən mən Roma əyalətlərinə hücum etməyim. Lakin mənə dəqiqliklə məlumdur ki, Danapr çayı haradadır, İstr çayı haraya tökülür, Evr çayı harada axır və mənim qullarım xionitlər hansı yollarla Roma imperiyasına getmişlər. Sizin gücünüz də mənə məlumdur. Mənə isə günəşin ilk şüalarından başlamış qərb hüdudlarına qədər bütün dünya baş əyir...»

576-cı ildə türklər Bizans torpaqlarına hücum edir, Bosporu tutur, Krıma soxulurlar, lakin Bizans qoşunları tərəfindən oradan sıxışdırılırlar. Onda onlar Qafqazın Qara dəniz sahili ilə Bizansa hücum etməyə təşəbbüs göstərirlər, ancaq bu təşəbbüs də uğursuz olur. Türklər Zaqaqaziyaya daxil ola bilmir, təkcə Şimali Qafqazın düzənliklərində və Dağıstanın dağətəyi hissəsində Dərbəndədək möhkəmlənirlər.

İstəmi Xaqan 576-cı ildə vəfat edir.

MUĞAN XAQAN

İl xaqan vəfat etdikdən sonra 553-cü ildə türk taxtına onun böyük oğlu İsigi xan Kolo çıxır. Taxta oturdudan sonra o, Kara İssık xaqan, yəni Qara İsti xaqan adını götürür. Çin qaynaqları bu türk xaqanı haqqında heç bir məlumat vermir. İl xaqanın məğlub etdiyi jujanlar silahı yerə qoymurlar. Qara İsti xaqan jujanlara qarşı qoşun çəkir və onları Layşan dağının şimal yamacında darmadağın edir. Lakin gözlənilməz bir hadisə jujanların hamılıqla məhv olmasının qarşısını alır. 553-cü ildə, yəni elə taxta çıxdığı ildə Qara İsti xaqan müəmmah şəkildə qəfildən vəfat edir. Taxta Qara İsti xaqanın oğlu Şetu yox, kiçik qardaşı Kuşu çıxır (553-cü il). Kuşu taxta oturdudan sonra Muğan xaqan adını qəbul edir. Çin salnamələri bu xaqanı Kigan Muyuy-xan Kigin Yandu da adlandırır. Rus tarixçisi A. Bernştam yazır ki, guya Muyuy (Muğan) xaqan hakim Aşına tayfasından deyil, başqa tayfadan imiş. Bu fikir ağlabatan deyil, çünki Muğan xaqan hakim Aşına tayfasından olmasa idi, İl xaqanın kiçik qardaşı, görkəmli türk sərkərdəsi, o vaxt qüdrətli orduya rəhbərlik edən İstəmi xaqan onun taxta oturmasına mane olardı. Çin qaynaqlarının yazdığına görə, Muğan xaqanın qəribə görünüşü vardı: sifətinin uzunluğu bir futa qədər idi və həddindən artıq qırmızı idi; gözləri şüşəyə bənzəyirdi. O, qətiyyətli, qəddar, cəsur və çox ağıllı idi; mühari-

bədən başqa heç nə ilə maraqlanmırdı. 553-cü ilin payızında Muğan xaqan Dikşutszının başçılıq etdiyi jujan ordusunu məğlub edir. Dikşutszi jujanların qalıqları ilə Qərbi Vey (Tsi imperiyası) dövlətinə qaçır. İmperator onları qəbul edir və eyni zamanda türklərin hücumunun qarşısını alır. Lakin əməyə öyrəşməmiş jujanlar Çində quldurluq və talanla məşğul olurlar. İmperator 554-cü ildə onlara qarşı qoşun göndərir. Jujanlar yenə məğlub olur, lakin yenə də soyğunçuluqdan əl çəkmirlər. Belə olduqda Çin hökuməti onları Böyük çölə qovur. Burada türklər və kıtaylar dərhal onları darmadağın edir. Qısa bir müddətdə Muğan xaqan qərbdə İdunu məğlub edir, şərqdə kıtayları (rus mənbələrində onlar kidanlar adlandırılır; mən Orxon-Yenisey abidələrində adlandırıldığı kimi təqdim edirəm) qovur, şimalda Tsiqunu tabe edir, ətrafdakı xalqları və dövlətləri lərzəyə salır. Çin mənbələrinin yazdığına görə, onun dövlətinin sərhədləri şərqdə Koreya körfəzindən Qərb (Aral) dənizinə qədər 10000 li (1 li 552 metrə bərabərdir; 10000 li 5520 kilometr edir), cənubda Qumlu çöldən Şimal dənizindəkə (Baykal gölünədək) beş min lidən altı min liyədək uzanırdı. Bu ərazidəki bütün torpaqlar onun dövlətinə daxil idi. Türk xaqanlığı Ortalığ dövlətinin güclü rəqibinə çevrilmişdi. Sonralar Muğan xaqan Tsi dövlətinə qarşı Qərbi Vey imperiyası ilə ittifaq bağlayıb Bin-çjou dövlətinə qədər çatır.

Muğan xaqanın məğlub etdiyi jujanlar Çinin Qərbi Vey imperiyasına qaçır, lakin Qərbi Vey dövləti Tsi dövlətinə qarşı türklərin ittifaqına möhtac olduğu üçün jujanları onlara verir; uşaqlar və xidmətçilərdən başqa bütün jujanlar edam edilir (555-ci il). 556-cı ildə Muğan xaqan Toqon dövlətinə hücum edib onu məğlub edir. Toqonun əhalisi Nanşan dağlarına qaçır. Toqon xaqanı Kualunun iqamətgahı olan və Kukunor gölü yaxınlığında yerləşən Şudun şəhəri və Xəmçen adlı başqa bir şəhərcik türklərin əlinə keçir. 558-ci ildə Muğan xaqan Çin sarayına səfirlik göndərir. 561-ci ildə o, Çinə daha üç səfirlik və yerli məmulatlardan hədiyyə göndərir. 561-ci ildə Bey Çjou imperatoru da, Bey Tsi imperatoru da Muğan xaqanın qızına elçi göndərir. Bey Tsi imperatorunun elçiləri daha çox hədiyyə gətirmişdilər. Bu, az qala, Muğan xaqanın meylini dəyişəcəkdi. Ancaq Bey Çjou imperatorunun elçisi xaqanı güclə (zorla yox!) fikrindən döndərir. Məhz bu elçiliyin nəticəsi idi ki, iki il sonra - 563-cü ildə Bey Çjou və Türk dövlətlərinin birləşmiş hərbi qüvvələri Bey Tsi dövlətinə hücum edir və onun paytaxtı Tszinyanı mühasirəyə alır. Lakin müttəfiqlər şəhəri ala bilmir. Onda türklər ölkəni talayıb çölə qayıdır. 564-cü ildə müttəfiqlər yenə də Bey Tsi dövlətinə hücum edirlər, lakin Bey Çjou ordularından birinin Loyan ətrafında məğlub olması bu hərbi əməliyyatın da müvəffəqiyyətsizliyə uğramasına səbəb olur. Bey Tsi imperatoru 567-ci ildə türklərə yenidən ittifaq təklif edir, lakin türklər bu dəfə də ittifaqı rədd edir.

lər. Bu dövrün tədqiqatçıları bunun səbəbini onda görürlər ki, ittifaq müqaviləsinə görə Bey Çjou dövləti hər il türk dövlətinə 100 min top ipək verirdi. 567-ci ildə qeyri-adi tufan baş verir və Muğan xaqan Bey Tsi dövlətinin elçilərini buraxır. 569-cu ildə Muğan xaqan yenə də Bey Çjou sarayına elçi və hədiyyələr göndərir. Muğan xaqanın hakimiyyəti illərində türk dövləti xeyli güclənir. Onun hakimiyyəti illərində türk xaqanlığının sərhədləri Mancuriyanın şərqindən (Sarı dənizdən) Səmərqənd şəhəri ilə Bəlx arasındakı Dəmir qapıyaqədər (Buzqala keçidinədək) uzanır. Qərbdə, Orta Asiyada Eftalilər (ağ hunlar) adlanan güclü dövləti məğlub etdikdən (563-567-ci illər) və dövlətini daha da genişləndirdikdən sonra Muğan xaqan üzünü şərqə çevirir. 571-ci ildə İrana edilən səfərdən sonra xaqanlığın sərhədi Amu-Dərya çayı boyunca müəyyənləşdirilir. Muğan xaqanın hakimiyyəti illərində Türk xaqanlığı nəinki Mərkəzi Asiyada, həm də Orta Asiyada siyasi və hərbi hegemoniya çevrilir. Bu zaman onun əmisi İstəmi xaqan da dövlətin qərb sərhədlərini genişləndirir, qərb dövlətləri ilə münasibətlər yaradırdı. O, Bizans və İran ilə münasibətlərə girmişdi. 568-ci ildə Bizans imperatoru Türk xaqanlığına səfirlik göndərmiş və türklər haqqında ətraflı məlumat toplamışdı. Səfirliyin topladığı məlumat Bizans tarixçilərindən Menandr və Feofilakt Simokatta kimi tarixçilərin əsərlərində öz əksini tapmışdır. Hər iki müəllif türklərin son dərəcə yüksək mədəniyyətə malik olduğunu göstərir.

Göytürk Orxon-Yenisey abidələrində yalnız birinci iki xaqanın (Bumın xaqan və İstəmi xaqanın) adı çəkilir. Qalan bütün xaqanlar adları çəkilmədən pislərin və birinci Türk xaqanlığının süqutu kiçiklərin böyüklərə oxşamaması, yaxşı xaqanların yerinə pis xaqanların taxta oturmaları ilə əlaqələndirilir.

576-cı ildə türk qoşunları Kimmerk Bosporunu tutur. Lakin Muğan xaqan bunu görmür - 572-ci ildə Muğan xaqan vəfat edir. N.Y. Baçurinin tərcümə etdiyi Çin salnaməsi yazır ki, Muğan xaqan «sərhəddən (Böyük Çin səddindən - Ə.R.) kənarında yerləşən bütün əyalətləri lərzəyə salmışdı. Şərqdə Koreya körfəzindən qərbdə Qərb dənizində (güman ki, Aral dənizi nəzərdə tutulur - Ə.R.) 10.000-lik qədər. Cənubda Qumlu çöldən şimalda Şimal dənizində (Baykal gölü - Ə.R.) 5000-likdən 6000-likədək - bu qədər ərazidə yerləşən torpaqlar onun dövlətinə daxil idi. O, Orta çarlığın rəqibinə çevrilmişdi». Çin qaynağı burada faktları təhrif edir. Hər iki şimali Çin dövləti - Şimali Tsi və Şimali Çjou imperiyaları - Türk xaqanlığına xərəcə verənlərə çevrilmişdi.

Muğan xaqan vəfat edəndən sonra 572-ci ildə türk taxtına onun qardaşı Tobo (Çin salnamələrində bu adla təqdim edilir) xan çıxır. Tobo xan taxta oturduqdan sonra Arslan xaqan adını qəbul edir.

KAT İL XAQAN TUĞBIR

Birinci Türk xaqanlığının (552-630) həm uğurlu, həm də müdhiş taleyi Kat İl xaqan Tuğbırın hakimiyyəti illərinə düşür.

Çin salnamələrində Çulo adlandırılan Sibir xaqan 620-ci ildə vəfat edir. Taxta onun Çin mən-bələrində Dubı adlandırılan qardaşı Dubı (göytürk dilində d səsi söz başında işlənmir) taxta çıxır. Çin salnaməsinin yazdığına görə, o, taxta çıxdıqdan sonra Xeli (salnamədə Xyeli yazılmışdır; göytürk dilində x səsi olmamışdır) adını qəbul edir. Bu xaqanın türk adı Kat İl xaqan Tuğbırdır.

Kat İl xaqanın hakimiyyəti illəri türk dövlətinin həm yüksəlişi, həm də tənəzzüli, dağılması dövrüdür. Hələ Sibir xaqanın hakimiyyəti dövründə telə qəbilələr ittifaqına daxil olan uyğur, buğu, tonra və bayırku qəbilələri birləşib Yağlakarın başçılığı ilə üsyan etmişdilər. Üsyan uğurla nəticələnmişdi. Böyük çölün şərq hissəsi üsyançıların əlində olduğu üçün Kat İl xaqan ordasını (paytaxtını) Vu-yu-andan şimala Xanqaya köçürməyə məcbur olur. Sibir xaqanın oğlu 10 min yurtla Ordosa köçüb məskən saldıqdan sonra Linçjou dairəsi türklərlə Çin dövləti arasında sərhəd olur. Xaqan Sibir xaqanın oğlu Şabobiyə Tuli xan adı verir və onu dövlətin şərqində yerləşdirir. Qardaşı Sibir xaqan kimi, Kat İl xaqan da Çinin Suy

sülaləsinin tərəfdarı idi və çevriliş nəticəsində hakimiyyətə gələn Tan sülaləsinə düşmənlik hissləri bəsləyirdi. Kat İl xaqan atası və böyük qardaşının topladığı çoxsaylı və yaxşı təchiz edilmiş orduya arxalanaraq Çin imperiyası ilə təkəbbürlə danışırdı. Çin salnaməçisi türk xaqanına antipatiyasını gizlətməyərək yazır: «Bütün köçəri xalqlardan bir dərəcə yuxarı duraraq o (yəni, Kat İl xaqan - Ə.R.), Orta dövlətə nifrətlə baxırdı, məktubda da, sözdə də dikbaş danışırdı. İmperator (Tan sülaləsinin birinci imperatoru Qao-tzu nəzərdə tutulur - Ə.R.) o vaxt imperiyada qayda-qanunu bərpa etməklə məşğul idi; buna görə də xanın qarşısında alçalmağa və böyük hədiyyələr verməyə məcbur idi: çoxlu hədiyyə və təltiflərə baxmayaraq, xan hələ üstəlik narazı idi və yeni hüdudsuz tələblər irəli sürürdü».

621-ci ildə Kat İl xaqan Çin sərkərdəsi Yuan-Qün-çjanla birləşib Yanmın şəhərinə basqın edir, lakin bu basqın Çin ordusu tərəfindən dəf edilir. Xaqan həmin ilin yayında Çinə ikinci dəfə hücum edir. Bu dəfə Çin qoşunlarını darmadağın edir. Çinlilər türklərdən bir nəfər də əsir tuta bilmirlər.

Kat İl xaqanın hakimiyyəti illərində türk dövləti yenə də tərəqqi edib yüksəlməyə başlayır. Türklər tez-tez Çin ərazisinə basqın edir, bol qənimətlə geri qayıdırdılar. Türk dövlətinin öz keçmiş qüdrətini bərpa edəcəyinin əlamətləri getdikcə aydın sezi-lirdi. Lakin bu zaman dövlətdə yenə də ikitirəlik başlanır. Çinlilərin təhriki ilə bayırku, xoyxu

(uyğur) və seyanto qəbilələri (hər üç qəbilə telə qəbilə ittifaqına daxil idi) üsyan qaldırır.

Türklər və uyğurlar bir dildə danışır: bunu göytürk (Orxon-Yenisey) və qədim uyğur abidələrinin dilini müqayisə etdikdə aydın görmək olar; məsələn, Kül tigin və Moyun Çor (birincisi göytürk, ikincisi qədim uyğur abidəsidir) kitabələrinin dili arasında, demək olar ki, heç bir fərq yoxdur. Hər iki qəbilə ot və suyun bolluğundan asılı olaraq, eyni cür köçəri həyat keçirir, mal-qaralarını ot və su bol olan yerə aparırdı. Tədqiqatçıların yazdığına görə, türk və uyğurlar arasındakı oxşarlıq bununla da bitirdi və qalan hər şeydə onlar birbirindən bir az fərqlənirdi. Həmin bu azacıq fərq onların bir xalq kimi birləşməsinə mane olurdu. Hər şeydən əvvəl türklərlə uyğurların mənşəyində bir az fərq vardır. Türklərin mənşəyi də, uyğurların mənşəyi də insandan və qurddan götürülür, lakin türklər öz mənşəyini insan oğlu və dişi qurddan, uyğurlar isə erkək qurd və insan qızından götürürlər. Lakin ilk baxışda mənasız görünən (hər iki əsatirdə insan və qurd qəbilənin əcdadıdır) bu kiçik fərqi böyük məna əhəmiyyəti vardır. VI yüzilliyin məna simvolikasına görə, cins müəyyənləşdirici prinsipdir. Qədim türklərin anlayışına görə, Göy atadır, Yer anadır. Kül tigin abidəsini yadımıza salın: «Üstdə mavi göylər, altda qonur yer yarandıqda ikisinin arasında insan oğlu yaranmış». Buna görə də türklərdə olduğu kimi Göyləri insan hesab etmək, yaxud uyğurlarda olduğu kimi, Göyləri

heyvan hesab etmək o qədər də əhəmiyyətsiz deyildi. Əsatirdəki bu kiçik fərq təsadüfi deyildi: antropologiya bu iki qəbilənin müxtəlif mənşəli olduğunu təsdiq edir. VI-VIII yüzilliklərin bütün türk qəbilələrinə nisbətən türklər ən çox monqoloid irqinə mənsub olanlardır. L.N.Qumilev yazır: «Tbilisini mühasirə etmiş türk sərkərdələrini təhqir etmək üçün gürcülər «nəhəng balqabaq gətirdilər, onda hunların çarının şəklini çəkildilər - bir arşın eninə, bir arşın uzununa; kirpiklərin əvəzinə heç kimin görə bilməyəcəyi bir neçə budaq çəkildilər; saqqal yerini eybəcər şəkildə çılpaq qoydular; burun pərələrinin yerini bir dirsək enində qoydular, bıqlarda seyrək tüklər...» Bu, şübhəsiz, fərqi yox, şarjlaşdırılmış iri cizgilər idi». Uyğurlar isə öz əcdadları di qəbilələri kimi kürən və avropoid xalqlardan idilər. Çin şəkillərində uyğur qalın burunlu, böyük gözlü, alt dodaqlarından başlanan saqqalı olan, qalın bıqlı və qalın qaşlı təsvir edilir. Arxeoloji qazıntılar da qədim uyğur qəbilələrinin avropoid irqinə mənsub olduğunu sübut edir. Bu iki xalq psixologiyasında da fərq vardır. Hər iki xalq cəngavərdir, lakin türklər intizamlı olduqlarından öz hərbi rəhbərlərinin ardınca getdikləri halda, uyğurlar öz azadlıqlarını qəhrəmanlıqla müdafiə etməyi bacarır, qələbə çaldıqdan sonra idarə edilmək bacarığını (intizamı) itirir və öz evlərinə (daha doğrusu, köçlərinə) dağılır və düşməne özünə gəlmək, yenidən təşkil olunmaq və mübarizə aparmağa hazırlaşmaq imkanı verirdilər. Kat İl xaqa-

nın hakimiyyətinin çiçəkləndiyi və türk xaqanlığının öz əvvəlki güdrətini bərpa etməyə başladığı bir zamanda həmin bu uyğur qəbiləsi və ona qoşulan daha iki telə qəbiləsi üsyan qaldırır. Heç şübhəsiz ki, bu üsyanda Çin diplomatiyasının əli vardı, çünki bu vaxt türk xaqanlığı ilə Tan (Çin) imperiyası arasındakı münasibətlər xeyli gərginləşmişdi.

Çin imperiyası ilə gərginlik yaratmaq üçün xaqan Çinin devrilmiş Suy sülaləsinin tərəfdarlarına hər cür kömək edirdi. Bundan başqa, Kat İl xaqan daha iki qüvvəyə arxalanırdı. Şərqdə kıtay və tatabi qəbilələri üsyanda iştirak etmirdi və xaqana sadıq idi. Bu iki qəbilə VII yüzilliyin 20-ci illərində tölis qəbilə ittifaqını təşkil edirdi. Onların başında Sibir xaqanının oğlu və xaqanlığın vəliəhdi Şibobi xan dururdu. Kıtaylar Tan sülaləsinə düşmən münasibət bəsləyirdi, tatabi qəbiləsi isə Çin taxtına namizədlərdən biri (Qao Kay-dao) ilə ittifaqda idi və birlikdə Çinin daxilinə basqın etmişdilər. Xaqanın ikinci müttəfiqi Toqon idi. Tan sülaləsi devrildikdən sonra Toqon istiqlalıyyət qazanmışdı. Toqonlular tabğaclardan (çinlilərdən) və qərbi türklərdən xeyli ziyan çəkdiyələri üçün şərqə türk xaqanlığının müttəfiqi idilər.

Tan sülaləsindən olan Çin imperatoru türklərin hərəkətindən bərk qorxuya düşür. Salnaməçi yazır ki, imperator təkcə paytaxtda səkkiz diviziya təşkil etdi. Salnaməçi diviziyaların adlarını sadalayır və dislokasiya yerlərini göstərir. Hər diviziya şərqə və

qərbi olmaqla iki diviziyaya bölünürdü, beləliklə, 16 diviziya alınır.

622-ci ildə xaqanlıqla imperiya arasında sülh bağlanır. Müqaviləyə görə, imperator böyük miqdarda qızıl alıb türk əsirlərini, o cümlədən, xaqanın səfiri Joxan (göytürk dilində j və x samitləri yoxdur) tiginini (kimliyi mənə məlum deyil) əsirlikdən buraxır. Bu hadisəni L.N.Qumilyev başqa cür izah edir: «imperator Qaojszu (Li Yuan) dünyada hər şeydən çox belə zamanda (söhbət 621-ci ildə Loyan ətrafında Çin sərkərdələri Van Şi-çun və Dau Qəndə ilə imperator qoşunları arasındakı döyüşlərdən gedir - Ə.R.) türkütlərlə (göytürklərlə - Ə.R.) itti-faldan qorxurdu, lakin tamamilə düzgün olmayan yol seçdi. O, dostluq yaratmaq üçün Kat İl xaqana 100 min top ipək göndərdi. Xan isə bunda zəiflik və qorxaqlıq gördü və Tan elçilərini həbsxanaya saldı. Buna cavab olaraq Çananda iki türkün (göytürk - Ə.R.) ayanını - Jexayı və Aşidə tiginini həbs edib həbsxanaya atdılar, bununla da müharibə üçün bəhanə verdilər». Türk qoşunları Şansi əyalətinə soxulub, oranı viran qoydular. Tabğaç (Çin) qoşunu darmadağın edildi, sərkərdələri əsir alındı. Düzdür, imperatorun başılıq etdiyi qoşun Loyan ətrafında qiyamçı sərkərdələr üzərində qələbə çalır, lakin bu, vəziyyəti o qədər də yaxşılaşdırmır. Loyan ətrafında məğlub olan qiyamçılar özlərinə yeni sərkərdə (Lu Xəy-da) seçərək mübarizəni davam etdirirlər. Onlar türklərin köməyi ilə 622-ci ildə Şandun əyalətinə soxulurlar. Türklərin əsas

qoşunları Binçjouya hücum edir. Çin qoşunları əks hücumla keçib Mai qalasını azad etməyə təşəbbüs göstərirlər. Lakin Kat İl xaqan bir neçə on min əsgərlə Lü Xəy-da ilə birləşib hökumət qoşununu mühasirəyə alaraq bir neçə adamı, o cümlədən, qoşunun başçısı, Çin sərkərdəsi Da-tini öldürür. Türklər müvəffəqiyyətlərini daha da inkişaf etdirərək Yanmın şəhərini tutur, Fınçjou və Luçjou əyalətlərini viran qoyur və hər iki cinsdən olan 50 min adamı əsir tutub çölə aparırlar. N.Y. Biçurinin yazdığına görə, türklər 5 min əsir aparırlar. Bu əməliyyatda xaqanın rəhbərliyi altında 150 min türk süvarisi vuruşurdu. Bir neçə minlik süvari dəstəsi isə Yuaçjou və Linçjou əyalətlərini çapıb-talamaqla məşğul idi. Çin imperiyası türklərin hücumunun qarşısını almaq üçün böyük səfərbərlik elan edir. Vəliəhd şahzadə Li Qən-çən və onun kiçik qardaşı, heç şübhəsiz, Çinin ən görkəmli sərkərdəsi Li Şi-min türklərin irəliyə soxulan bir neçə dəstəsini məğlub edir, bununla da xaqan qoşununun əsas qüvvələrini geri çəkilmək məcburiyyəti qarşısında qoyur. Çin salnaməçisi bu döyüşdə iştirak edən bütün Çin sərkərdələrinin adlarını sadalayır, kimin haradan hücumla başladığını, nə qədər adam öldürdüyünü, əsir aldığı, nə qədər qənimət ələ keçirdiyini mühasib dəqiqliyi ilə göstərir. Eyni zamanda Kat İl xaqan da böyük səhvə yol verir: o, müvəffəqiyyətlərini genişləndirib müharibəni qələbə ilə başa vurmaq əvəzinə Çin sarayından çoxlu hədiyyə alıb sülh bağlayır. Burada

istər-istəməz Kül tigin kitabəsində türklərin çinlilərin yumşaq hədiyyəsinə (və şirin sözünə) aldanıb külli miqdarda qırılması haqqında olan sözlər yada düşür. Bu, xaqanın taleyüklü səhvi idi: türklər hücum sürətini itirir, çinlilər isə qüvvə toplayıb Çin qiyamçılarını və türk ordularını ayrı-ayrılıqda məhv etmək üçün vaxt qazanırlar. Bu səhv türk xaqanlığının süqutunun başlanğıcı oldu.

623-cü ildə qiyamçı Çin sərkərdələrindən Xəy-də, Qun-çjan və başqaları kiçik dəstələrlə mərkəzi hökumətə qarşı mübarizəni davam etdirirlər. Lakin bunun o qədər də strateji əhəmiyyəti yox idi. Çin imperatorunun vəliəhd şahzadə Li Qən-çən müxtəlif vasitələrlə (pulla, vədlə, intriqa ilə və s.) qiyamçı sərkərdə Lü Xəydanın ordusunu dağıtmağa müvəffəq olur. Xəy-danın yaxın adamları onu tərk edir, qalanları isə onu tutub mərkəzi hökumətin əlinə verirlər. 623-cü il fevralın 7-də Lü Xəy-da edam edilir. Təxminən elə həmin vaxtda türklər qərbdəki müttəfiqləri Toqonu itirirlər - 623-cü ilin əvvəllərində imperator ordusu toqonluları məğlub edir və heç kimi əsir götürmür, hamını qırır; yalnız bir neçə nəfər qurtulub dağlara qaça bilir.

623-cü ilin payızında türklər Çin torpaqlarına yenə də basqın etməyə başlayırlar. Ancaq indi vəziyyət dəyişmişdi: türklər Çinin daxilindəki müttəfiqlərini - Çin üsyançılarını və Toqonu itirmiş, Çin imperiyası ilə təkbətək qalmışdılar. Digər tərəfdən, çinlilər onlara verilmiş vaxt imkanından səmərəli istifadə etmiş və hərbi əməliyyatlara yaxşı

hazırlamışdılar. Buna görə də vuruşan tərəflər bir-birinin üzərində üstünlük qazana bilmirdilər. 624-cü ildə Kat İl xaqan və vəliəhd Tuli (Şibobi) birləşmiş qüvvələrlə hücumla keçir. Onların düşərgəsi Yançjoudan cənuba xeyli məsafədə uzanır. Türk ordusu öz qüdrəti ilə hamını lərzəyə salırdı. Bu ordunun qarşısını almaq mümkün deyildi. Onların qarşısını Çin ordusunun iki korpusu alırdı. N.Y. Biçurinin yazdığına görə, Çin korpuslarına Tsin-van və knyaz Yuangi başçılıq edirdi. L.N. Qumilev isə korpuslara imperatorun ortancıl oğlu Li Lun-kinin rəhbərlik etdiyini göstərir. Hadisələrin digər təsvirlərində üslub fərqlərini nəzərə almasaq, o qədər də kəskin fərqlər özünü göstərmir.

Qaynaqların yazdığına görə, leysan yağışlardan sonra daşqın olmuş, ordunu təchiz etmək çətinləşmişdi. Hadisələrin sonrakı gedişini Çin salnaməsi belə təsvir edir (mən sərkərdələrin adlarını N.Y. Biçurinin əsərindəki kimi yox, L.N. Qumilyevin əsərindəki kimi verəcəyəm): «Qoşun Binçjouda yerləşmişdi. Xanlar qəfildən 10000 süvari ilə gəldilər; Vu-lun-ban yaxınlığında düzöldülər və bir neçə yüz süvari döyüşə başlamaq üçün irəli çıxdı. Bütün korpusun üzü dəyişdi. Li Şi-min (N.Y. Biçurində: Tsin-van - Ə.R.) yüz nəfər süvari ilə düşmənin qabağına çapdı və qışqırdı: «Saray türklərin (türklərin - Ə.R.) qarşısında nankor olmamışdır; bəs nə üçün daxilə bu qədər uzaq (dərin) soxulmuşsunuz. Mən Li Şi-minəm (N.Y. Biçurində: Tsin-vanam - Ə.R.), buna görə də özüm

xanlarla vuruşmağa gəlmişəm. Döyüşmək qərarına gəlsəniz, mən yalnız yüz süvari iləyəm. Boş yerə bu qədər qırğın salmaq mənasızdır». Xyeli (Kat İl xaqan - Ə.R.) gülümsədi və bir söz belə demədi.

Sonra knyaz Tulinin yanına çapdı və dedi: «Sən nə vaxtsa mənimlə əhd etmişdin ki, böyük təhlükədə bir-birimizə kömək edək, indi isə çəkdiyimiz xoş rahiyyəli maddənin heç iyi qalmamışdır. Məsələni birdəfəlik həll etmək istəmirsənmi?» Tuli də cavab vermədi. Knyaz çayı keçmək istədi. Xyeli (Kat İl xaqan - Ə.R.) gördü ki, knyazın qoşunu azdır; həm də onun Tuli ilə söhbətini eşitdi; buna görə də daxildən Tulidan şübhələnməyə başladı və o dəqiqə bunları knyaza demək üçün çapar göndərdi: «Qoy knyaz məndən şikayət etməsin».

Mən vuruşmayacağam, knyazla iş haqqında danışmaq istəyirəm». Bundan sonra xan geri çəkildi. Li Şi-min (N.Y. Biçurində: Tsin-van - Ə.R.) şayiələr yaymaq üçün adamlar göndərdi. Tuli həqiqətən də knyazın tərəfinə keçməyə mayıl idi və döyüşə girmək istəməzdi, Xyeli (Kat İl xaqan - Ə.R.) isə ona zor gəlmək istəmədi, Çəbi tigin Simonu (N.Y. Biçurində: Tezyabi - Dələ Sımo - Ə.R.) sülh təklif etməyə göndərdi. İmperator razılaşdı və Tuli özü knyazla qardaşlaşmağı ona təklif etdi. İmperator ona dedi: Mən səni Xyelinin (Kat İl xaqanın - Ə.R.) simasında qəbul edirəm. Sımo əmri yerinə yetirdi. Xyeyi (Kat İl xaqan - Ə.R.) təzəcə sülh bağlamışdı ki, güclü yağışlar

yağmağa başladı; kaman və oxlar zəiflədi. Xaqan təəssüflə geri qayıtdı».

Bələliklə, Kat İl xaqan ikinci səhvə yol verir və ovcunun içində olan qələbəni əldən buraxır. Çin dövləti şərq türklərlə sülh bağlayır ki, müharibəyə hazırlaşsın. İmperator əvvəlcə paytaxtı cənuba köçürmək istəyir, lakin oğlu Li Şi-min sübut edir ki, paytaxtın cənuba köçürülməsi Çinin şimal hissəsinin könüllü surətdə türklərə verilməsi demək olardı. İmperatorun yanında çağırılan hərbi şura qərara alır ki, şimal sərhədləri möhkəmləndirilsin. Xuanxe çayında avarlı donanma yaradılsın. İmperator qərbi türklərin yanına səfirlik göndərir və qərbi türklərin xaqanı Tun Yabğu ilə şərq türklərə qarşı ittifaq bağlayır.

Kat İl xaqan bütün bu hazırlığı görürdü. Buna görə də 625-ci ildə türklər yenidən Çinin daxilinə hücumlar etməyə başlayırlar. Həmin ilin yayında xaqan qoşunları Linçjou, Şoçjou və Dayçjounu mühasirə edirlər. Bütün 625-ci il boyu türk qoşunları Çinin şimal əyalətlərini talan etməklə məşğul olurlar. Çin salnaməsi dağıdılmış və talan edilmiş şəhərlərin, məğlub edilmiş və öldürülmüş Çin sərkərdələrinin böyük bir siyahısını verir. Bir il sonra 626-cı ilin sentyabrın 23-də Kat İl xaqan yüz minlik ordu ilə Çin imperiyasının paytaxtı Çanan şəhərinin ətrafına gəlir. Artıq Çində hakimiyyət başına istedadlı sərkərdə Li Şi-min gəlmişdi; onun imperator adı Taytszundur. İmperator paytaxtı möhkəmlədir. İlk toqquşmada türklərdən min nə-

fər öldürülür və Sığın Uluço əsir tutulur. Kat İl xaqan saray xadimi Çjişi SİLini Çin sarayına şəxsən imperatorla görüşmək üçün göndərir. Görüş zamanı Sili istixarla deyir ki, indi iki xan milyonluq ordu ilə gəlmişdir. Bunun cavabında imperator Taytszun deyir: «Mən şəxsən xanla sülh müqaviləsi bağlamışam; siz isə onu pozdunuz; bundan əlavə ədalətli müharibənin əvvəlində ata və oğul (Kat İl xaqan Çulo xaqanın və Sibir xaqanın qardaşı idi, onların üçü də Kijin xaqanın oğulları idi. Tuli xan Sibir xaqanın oğlu idi - Ə.R.) mənim təklifimlə razılaşdılar və saysız-hesabsız qiymətli əşyalarla və ipək parçalarla mükafatlandırıldılar; nə üçün həyasızcasına qoşunla bizim paytaxtımızın ətrafına gəlmişsiniz və hələ özünüz də öz qürdətinizlə öyünürsünüz? İndi mənə bu qalır ki, sizi məhv edirəm». Sili bağışlanmasını xahiş edir. Əyanlar da imperatora məsləhət görürlər ki, onu hörmətlə yola salsın. İmperator əmr edir ki, SİLini dövlət kabinetində sarınsınlar. Sonra o, əmr edir ki, qoşunun ən yaxşı hissələri şəhərdən çıxsın və döyüşə hazır vəziyyətdə düzülsün. Çin ordusunun mavi bayraqları, batalyonların hərbi düzümü türkləri heyrətə salır. Sonra imperator bir neçə nəfərin müşayiəti ilə Vey çayının sahilinə gəlib uca səsa xaqanı məzəmmət edir. O, Kat İl xaqanın atının cilovunu tutub döyüşə hazırlaşmağa çağırır. Əyanlardan biri (Syao Yuy) imperatorun özünə laqeydliyini görüb onun atının üzəngisindən yapışır və uzaqlaşmaq üçün onu dilə tutur. İmperator ona

deyir: «Mən hər şeyi yaxşı-yaxşı fikirləşmişəm, sənə bunu bilməyin lazım deyil. Türklər öz basqınları ilə bizim torpağımızı silib süpürmüşlər. Bizim daxili şəraitimiz... nə qədər çətin olsa da, onlar fikirləşirlər ki, mən şəhərdə qapanıb qalacağam, onlar isə arada paytaxtın ətrafında böyük soyğunçuluq edəcəklər. Mən ona görə tək çıxdım ki, heç nədən qorxmadığımı göstərim; mən yaxşı qoşun çıxarmışam, qoy onlar bilsinlər ki, mən vuruşacağam və onların arzularının əleyhinə olaraq onların ilk fikirlərinin qarşısını ala bilərəm. Onlar bizim torpaqların içərilərinə çox dərin soxulduqları üçün qorxacaqlar ki, geri qayıda bilməsinlər: buna görə də döyüşmək lazım gəlsə, mən üstün gələ bilərəm, sülh bağlamaq lazım gələrsə, müqavilə möhkəm olar. Bu yürüş bizim düşmən üzərindəki hakimiyyətimizin taleyini həll etməlidir». İmperatorun cəsarəti Çin dövlətini bu dəfə də xilas edir. Elə həmin gün Kat İl xaqan sülh bağlamağı təklif edir. Çin imperatoru bu təklifi qəbul edir. Ertəsi günü Vey çayının üstündəki Byan-tsyao körpüsündə at kəsib sülh bağlayırlar. İmperatorun xahişi ilə xaqan tutduğu bütün əsirləri azad edib Çinə qaytarır. Türk qoşunları geri qayıdır.

Bu qədər üstün qüvvəyə malik olub neçənci dəfə sülh təklif etmək, sülh bağlamaq təəccüb doğurur. Xaqanın bu dəfəki sülh təklifini yalnız bir şeylə izah etmək olar. Güman ki, Kat İl xaqana xəbər verilmişdir ki, qərb türkləri şərq türklərinə qarşı

hərbi yürüşə hazırlaşırlar. Xatırlatmaq lazımdır ki, qərbi türk xaqanlığı ilə Tan sülaləsi şərqli türk xaqanlığına qarşı hərbi ittifaq bağlamışdı. Onda haqlı olaraq belə bir sual ortaya çıxır: xaqanlığın təhlükəsizliyini arxadan (qərbdən) təmin etmədən Kat İl xaqan Çin üzərinə nə üçün yürüş edirdi?

Şərqli türk xaqanlığı ilə Çin imperiyası arasında Vey çayı üzərində bağlanan sülh Tun Yabğu xaqanın şərq yürüşünü pozur. Lakin qərb türkləri bu zaman İran-Bizans müharibəsində bərk məşğul idilər.

Bağlanan sülh müqaviləsinə imperator Taytszun özü qiymət verir. Əyanlardan biri (Syao Yuy) ondan soruşur: Xyeli (Kat İl xaqan) gələndə hərbi rəislərin çoxu döyüşməyi təklif etdi. Yaxşı olmadımı ki, düşmənlə döyüşüb onu məğlub edəydik? İmperator ona belə cavab verir: «Türklər çoxsaylıdır, lakin onlarda intizam yoxdur. Padşah da, rütbəlilər də təkcə mənfəət güdür. Xaqanın qərb tərəfində duranda ağsaqqallar mənim yanıma gəldilər. Mən onları sərxoş olanadək içirdim və hamısını sarıdım. Bunu etmək çox asan idi. Mən həm də sərkərdələrdən Çin-sun Vu-tszı və Li Tszinə əmr etdim ki, qoşunu gizli şəkildə Yuçjo-uya aparsın; və böyük ordu düşməni izləməyə başlayanda pusqu onun ön yolunu kəsməli idi. Onda onları tutmaq ovucu çevirmək kimi asan olardı. Mən taxt-taca bir az əvvəl çıxmışam və dövlət üçün dinclik və sakitlik zəruridir. Düşmənlə döyüşə başlayaraq biz çoxlu öldürülmüş və yaralanmış adam itirə bilərdik. Düşmən darmadağın edilərdi,

lakin məğlub olmazdı və əgər qorxu onlara qayda-qanun qaytarsa idi və bizə qarşı nifrət oyatsa idi, onda biz ona qarşı necə durardıq? İndi silahı qoyub və zirehi çevirib, əgər düşməni bahalı əşyalarla və ipək parça ilə şirnikləndirsək, onda onlar fəxr edəcəklər; təkəbbür isə onları məhvə doğru aparır: və buna görə də deyirlər: almaq istəyirsənsə, mütləq ver». Xaqan imperatora 3 min at və 10 min qoyun hədiyyə göndərir, lakin imperator təşəkkür edib bunları qaytarır və əvəzinə türklərə əsir düşmüş çinlilərin azad edilməsini xahiş edir. artıq yuxarıda deyildiyi kimi, xaqan onun xahişini yerinə yetirir.

Çin imperatorunun uzaqgörənliklə dediyi sözlər tezliklə həqiqətə çevrilir. Düşməndən xeyli üstün olub döyüşə girməmək, döyüşsüz qələbəni əldən vermək, sülh bağlamaq, özü də neçənci dəfə, türklərə pis təsir bağışlayır. Ölkədə narazılıqlar başlanır. 626-cı il sülhündən sonra böyük çöldə xəbər yayılır ki, Kat İl xaqan Çin imperatoru üzərində böyük qələbə qazanmışdır. Seyanto qəbiləsi qərbi türk xaqanlığından ayrılıb şərqə türk xaqanlığı ilə birləşdiyini bildirir. Bu vaxt seyanto qəbiləsində 70 min alaçıq vardı. Seyanto qəbiləsinin şərqə türk xaqanlığına birləşməsi Kat İl xaqanın şimali Cünqariyaya hakim olması, qərbi türklərin hücumu təhlükəsinin aradan götürülməsi, habelə, xaqanlığın xeyli güclənməsi demək idi. Digər tərəfdən isə bunun mənfə nəticəsi də vardı: şərqə türk xaqanlığında tələ ünsürləri güclənirdi və bu, tezliklə özünü göstərdi.

626-cı ildə Vey çayı üzərində bağlanmış sülh müqaviləsi Kat İl xaqanı təmin etmirdi. Xaqan öz səhvini başa düşür ki, Çin imperiyası o qədər də güclü deyildir ki, ona qalib gəlmək olmasın. Hələ üstəlik Çin imperatoru təkliddə, müttəfiqsiz şərqə türklərə hücum etməyə cürət etməz. Onun müttəfiqi - qərbi türk xaqanının başı isə İranla müharibəyə qarışmışdı, qərbi türk qoşunları Zaqaqaziyada ilişib qalmışdı. 627-ci ildə Kat İl xaqan Çin dövləti ilə müharibə etmək haqqında düşünür. Buna görə də o, hər şeydən əvvəl, Tun Yabğu xaqanın Çin imperatoru ilə qohum olmasına mane olmağı qərara alır. Tun Yabğu xaqan hələ 625-ci ildə Çin imperatoru ilə qohum olmaq istədiyini bildirmişdi. İmperator əyanları ilə məsləhətləşdikdə onlardan biri demişdi ki, uzaqda olanla qohum olmaq, yaxında olana hücum etmək rahatdır (yəni qərbi türk xaqanı ilə qohum olmaq, şərqə türk xaqanına hücum etmək rahatdır). İmperator bu fikri bəyənməmiş və qohumluğa razılıq vermişdi. 627-ci ildə Kat İl xaqan bildirir ki, şahzadə onun torpaqlarından keçəndə o, şahzadəni tutub saxlayacaq. Tun Yabğu xaqan bundan kədərlənir, lakin əlindən bir şey gəlmir. 627-ci ilin qışı sərt keçir, çoxlu mal-qara və at tələf olur. Xalqın narazılığı buna gətirir ki, həmin il seyanto, xoyxu (uyğur) və bayırku qəbilələri üsyan edib şərqə türk xaqanlığından ayrılır. Kat İl xaqan Çinlə müharibəyə başlamazdan əvvəl bu qəbilələri rəqib etmək qərarına gəlir. O, qərbdən oğlu Yukuk xanı böyük bir

ordu ilə qiyamçı qəbilələrin üzərinə göndərir, Tuli xana isə əmr edir ki, şərqdən öz tölis qəbilələri ilə qiyamçıların üzərinə hücumla keçsin (N.Y.Biçurin təkcə Tuli xanın qiyamçıların üzərinə göndərdiyini yazır, Yukuk xan haqqında danışmır). Uyğurlar 5 min nəfərdən ibarət kiçik bir dəstə ilə Yukuk xana qarşı çıxır və Malışan dağının yaxınlığında onun ordusunu darmadağın edirlər. Yukuk xanın əmisi oğlu Aşina Şəki onun köməyinə gəlir, lakin uyğurlar onu da məğlub edib çoxlu əsir tuturlar. Tuli xanın ordusunun aqibəti daha pis olur: o, döyüşdə tam məğlub olur, kiçik bir yüngül süvari dəstəsi ilə güclə qaçıb canını qurtarır. Kat İl xaqan bundan qəzəblənir. O, elə düşünür ki, Tuli döyüşü bilərəkdən uduzmuşdur (yada salıram ki, Tuli xan hələ əvvəllər Çin imperatoru ilə dostluq edirdi). Xaqan əmr edir ki, qardaşı oğlunu həbs etsinlər. L.N.Qumilev əlavə edir ki, xaqan onu çubuqla kətlətdirir, lakin kətlə məsələsi N.Y.Biçurinin əsərində yoxdur. L.N.Qumilev əlavə edərək yazır ki, Kat İl xaqanı günahlandırmaq çətindir. Onun qardaşı oğlu Çin imperatoru qarşısında səcdə edərək ikibaşlı oyun oynayırdı. Axı məhz o, iki dəfə Çinə müvəffəqiyyətli hücumu pozmuşdu, indi də onun məğlubiyyəti, görünür, ali xaqanın qüdrətini möhkəmlətmək istəməməsinin nəticəsi idi. Tuli xaqan bu təhqirdən sonra əmisinə kin bəsləyirdi.

Yuxarıda göstərildi ki, qış sərt keçdiyi, çoxlu qar yağdığı üçün çoxlu mal-qara və at tələf olur, türklərin arasında aclıq baş verir. Türk qoşunları hey-

van tutmaq bəhanəsi ilə sərhədi keçir, Şoçjouya daxil olur. Dövlət adamları Çin imperatoruna deyirlər ki, türklər sülh müqaviləsini pozduqları üçün xaqanlığa müharibə elan etmək lazımdır. İmperator buna razı olmayıb deyir: «Hətta sadə adama da inanmamaq olmaz, padşaha isə xüsusilə. Biz onlarla əhd bağlamışıq. Onların bədbəxtliyindən istifadə edib onların məhvini axtarmaq olarmı? Qoy onlar bizimlə haqsız rəftar etsinlər, onda müharibə elan edərik».

628-ci ildə Tuli xan - tölislərin xanı əmisinə qarşı üsyan edir və kömək üçün Çinə müraciət edir. İmperator deyir: «Mən və Xyeli (Kat İl xaqan - Ö.R.) əhd bağlamışıq. Tuli ilə isə qardaşlıq ittifaqına girmişik: axırıncıya necə kömək etməmək olar?» Kat İl xaqan da qoşununu artırır və sərhəddə nəzər salırdı. 629-cu ildə seyanto qəbiləsi başda Inan xan olmaqla üsyan edir, Inan özünü xaqan elan edir və kömək üçün Çin sarayına müraciət edir. İmperator əmr edir ki, düşməne, yəni türklərə zərbə vurulsun, lakin Kat İl xaqan döyüşə girmədən geri çəkilir. Şərqi türk xaqanlığının süqutu başlanır. Lakin bu zaman xaqanlığı xilas etmək üçün işıq ucu görünür: türk sərkərdələrindən Aşina Şəni qərbi türk xaqanlığına məxsus Bişbalıq şəhərini tutur: bu şəhər cənubi Cünqariyanın qapısı idi. Aşina Şəni İrtiş çayı sahilində yaşayan karlukları Tun Yabğu xaqana qarşı üsyana qaldırır. Ancaq bu, şərqi türklərin son uğuru idi. Çin

salnaməsi mənə məlum olmayan Doqquz Sığının öz xalqı ilə birlikdə Çinin tərəfinə keçdiyini, habelə, bayırku, buğu, tona, si və tatabı qəbilələri başçılarının Çin sarayına gəlmələrini xəbər verir. İmperator 100 minlik qoşun toplayıb sərkərdə Li Tşzinin baş komandanlığı ilə türklərə qarşı göndərir. Linçjou ətrafındakı döyüşdə çinlilər 10 min adam və mal-qara (qəribə olsa da, Çin salnaməçisi adamları heyvanlardan ayırmır; mənə elə gəlir ki, o bunu qəsdən edir) tuturlar. Tuli xan, Yuyşe Şad və Innay tigin Çinə qaçır (Tuli xanın xəyanəti üzə çıxdıqdan sonra Kat İl xaqan qardaşı oğlu Innay tiginə vəliəhd təyin etmişdi).

Qeyd etmək lazımdır ki, Tuli xanın əmisinə qarşı qiyam qaldırmasında Çin diplomatiyasının əlinin olduğunu güman etməyə hər cür əsas vardır. Hər dəfə türk dövləti qüvvətlənib Mərkəzi Asiyada görkəmli rol oynamağa başladığında, türk dövləti Çin üçün təhlükə törətdikdə Çin diplomatiyası türk xanədanının üzvləri arasında nifaq salır, üsyanlar təşkil edir, sonra zəif tərəfə yardım göstərir və zəif tərəfin qalib gəlməsi üçün şərait yaradırdı.

Bundan iki məqsəd güdülürdü: Əvvəlcə, iğtişəşlər, daxili çəkişmələr və müharibələr nəticəsində türk dövləti çox zəifləyib Mərkəzi və Şərqi Asiya (sonralar həтта Orta Asiya) ərazisi uğrunda mübarizədə Çin imperiyası ilə rəqabət apara bilmirdi. İkincisi, zəif tərəfə kömək etməklə Çin dövləti yeni

türk hakimiyyət orqanlarını onlar hələ hakimiyyət başına gəlməzdən əvvəl öz təsiri altına salır, sonralar isə onlardan öz məqsədləri (məsələn, Çin əleyhinə qaldırılan üsyanları yatırmaq yaxud Çinin düşmənləri ilə müharibə etmək) üçün istifadə edirdi.

630-cu ildə Vu-yan-lin (Oyanmen) dağı yaxınlığında çinlilər gecə qaranlığında qəfildən türklərə hücum edirlər. Kat İl xaqan ağır məğlubiyyətə uğrayır və səhradan keçib şimala çəkilir. Onun yaxın adamları, başqa ağsaqqal soğdalı Kan Sumi olmaqla, xaqana xəyanət edib düşmən tərəfinə keçirlər. Onlar Suy sülaləsindən olan qadın imperator Syao Xəunu və Çin taxt-tacına namizəd Yan Çjondaonu çinlilərə təslim edirlər. Kat İl xaqan Txye-Şan (Tyan-Şan) dağlarına çəkilir. Onun ətrafında hələ bir neçə on min döyüşçü vardı. Onun səfiri Çjişi Sılı üzr istəmək bəhanəsi ilə imperator sarayına gəlir və onu təbəəliyə qəbul etməyi xahiş edir (mətnədən məlum olmur ki, Çjişi Sılı öz adından üzr istəyib onu təbəəliyə qəbul etməyi xahiş edir, ya xaqanın adından. Ancaq mətnin sonrakı hissəsindən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, səfir xaqanın adından danışmış). İmperator zadəganlardan Tan Qəni və hərbi sərkərdələrdən An Sü-çjeni çaxır tuluqları ilə türk ordusuna göndərir. Baş komandan Li Tşzan yaxşı bilirdi ki, bu iki adamın türk düşərgəsində olduğu müddətdə türklər dinc duracaqlar. Ona görə də o, qəfil hücum edib bütün

ordunu əsir tutur. Kat İl xaqan arqamak atda Işbara Şunişi şadın yanına qaçmaq istəyir, lakin Çjan Bao-xan tərəfindən tutulub imperiyanın paytaxtı Çanan şəhərinə gətirilir. Işbara Şunişi şad Janqarın kiçik qardaşı və Kat İl xaqanın əmisi idi. O, xaqana sadıq qalmış sonuncu adam idi. Kat İl xaqan əsir alındıqdan sonra Işbara Şunişi şad da öz qoşunu ilə gəlib Çin imperatoruna tabe olur.

Kat İl xaqanı imperatorun hüzuruna gətirdikdə Taytszun deyir: «Sən beş hərəkətdə müqəssirsən: 1) sənın atan çarlığını itirmişdi, Suy sülaləsinin köməyi ilə o, yenidən çarlığı aldı; sən isə o sülaləyə kömək etmək üçün bir ox da sərif etmədin və bunun vasitəsilə də buna gətirdin ki, onun böyük məbə-dində və Şe və Toi məbə-dində qurban da, təklif də yoxdur; 2) mənimlə qonşuluqda yaşayaraq sən sədaqəti pozdun və sərhədləri narahat etdin; 3) öz gücünə güvənərək, sən müharibələri dayandırdın və bununla da aymaklarda narazılıq doğurdun; 4) Sən Çin təbəələrini soydun, tarlalarda taxılı məhv etdin; 5) sülh və qohumluğa razı olub vaxtı uzatdın və sonra özün gizləndin. Beləliklə, mənım səni öldürməyim üçün kifayət qədər səbəb vardır; lakin mən hələ Vey çayı yanında içdiyim andı unutmamışam və buna görə də səni günahların ucundan təqib etməyəcəyəm». Kat İl xaqana ailə-sini quytarır, onu Txay-nxuda yerləşdirir və ərzaqla təmin edirlər. Tezliklə Sıqye də 40 minlik camaatı

ilə Çin imperatoruna tabe olur. Xaqanın kiçik qardaşı Yukuk şad Qaoçan dövlətinə qaçır, lakin tezliklə qayıdıb Çin imperatoruna tabe olur.

Kat İl xaqan otaqlarda yaşamır, həmişə özü üçün alaçıq qurdururdu. O, uzun müddət fikirli və qəmgin olurdu, ailə üzvləri ilə birlikdə kədərli və hüznü nəğmələr oxuyur və göz yaşı tökürdü. İmperatorun ona yazığı gəlir. Xuçjou dağlarında çoxlu maral və sığın olduğu üçün orada heyvan ovlamaqla əylənmək olardı. Buna görə də im-pe-rator Kat İl xaqanı həmin əyalətə vali təyin edir, lakin xaqan vəzifədən imtina edir. Onda bunun əvəzinə onu qvardiyaya təyin edirlər, hərbi rütbə, ev və ən yaxşı əkin torpaqları verirlər. 634-cü ildə Kat İl xaqan vəfat edir. onu təntənə ilə dəfn edirlər: türk adətinə görə onun cəsədini yandıırırlar. Kat İl xaqanın qəbri Ba çayının şərq sahilindədir.

2018

İLTƏRİŞ XAQAN

Tale elə gətirmişdir ki, tarixin qədim dövrlərində türklər öz azadlıqlarını Çin imperiyası ilə silahlı mübarizədə qorumuşlar.

Tarixin erkən çağında 630-cu ildə türk hökmdarı Kat İl xaqan Tuğbırın ordusu Çin imperatorunun qoşunları tərəfindən məğlub edilir. Çin müstəqil türk dövlətini ləğv edib onu öz müstəmləkəsinə çevirir, türk xaqanlığının torpaqlarında iki Çin əyaləti yaradır. Lakin türklər Çin əsarəti altında yaşamaq istəmir, Çinə qarşı tez-tez üsyanlar qaldırırlar. Türklərin Çin əsarəti altında yaşaması əlli ildən çox çəkir. Türklərin bu əlli ildəki tarixi onun oğullarının qanı ilə yazılmışdır. Türklərin bu dövrdəki vəziyyəti Kül tigin şərəfinə qoyulmuş abidədə belə təsvir edilir: «Bəyləri, xalqı düz olmadığı üçün, Çin xalqının təhriki hiyləgər olduğu üçün, cəzbedici olduğu üçün, kiçik qardaşlarla böyük qardaşları bir-birinin üstünə salıxdırdığı üçün, bəyləri, xalqı bir-birinin üstünə qaldırdığı üçün türk xalqı yaratdığı dövləti dağıtmış, xaqan qoyduğu xaqanını sona yetirmiş. Bəylik nəslə davam etdirməli oğulların Çin xalqına qul oldu. xanımlıq bakirə qızların kəməz oldu. Türk bəyləri türk adını ataraq Çindəki bəylər Çin adı götürüb Çin xaqanına tabe olmuş, əlli il işini, gücünü vermiş. Şərqə - gündoğana Böklü (Koreya - Ə.R.)

xaqanına kimi qoşun çəkmiş, qərbə Dəmir qapıya (Almatı və Daşkənd şəhərləri arasındakı Buzqala keçidi - Ə.R.) kimi qoşun çəkmiş, Çin xaqanına dövlətini, qanununu alaraq vermiş. Bütün qara türk xalqı belə demiş: - Dövləti olan xalq idim, dövlətim indi hanı? Kimə dövlət qazanıram? - deyirmiş. - Xaqanı olan xalq idim, xaqanımdı indi hanı? Hansı xaqana iş, güc verirəm? - deyirmiş. Belə deyib Çin xaqanına düşmən olmuş. Düşmən olub özünü təşkil etməyi bacarmadığından yenə Çinə tabe olmuş... Türk xalqı, - ölək, nəslimizi kəsək, - deyirmiş, yox olub gedirmiş».

681-ci ildə Çin ordusu Funyanın rəhbərlik etdiyi türk üsyançıları tam məğlubiyətə uğradır. Üsyançılardan on yeddi nəfərdən ibarət kiçik bir dəstə Çin ordusunun təqibindən qaçaraq Böyük Çöldə gizlənir. Onların başında Kutlıg xan dururdu.

Kutlıg sözü iki hissədən ibarətdir: *kut* qədim türk dilində «bəxt» deməkdir, *-liğ* şəkilçisi isə Azərbaycan dilindəki *-lu* şəkilçisinə bərabərdir. Kutlıg Azərbaycan dilində «bəxtli», «xoşbəxt» deməkdir.

Kutlıg xan 630-cu ildə çinlilər tərəfindən məğlub edilən və əsir alınan türk hökmdarı Kat İl xaqan Tuğbırın uzaq qohumu idi. İrsi olaraq qədim türklərdə zabit rütbəsi olan tudun rütbəsi daşıyırdı. Çin ordusunda xidmət edib rahat yaşaya bilərdi. Lakin məğrur və azadlıq sevən türk ruhu Çin köləliyinə alışa bilmirdi. Funyan məğlub olub əsir

düşdükdən və edam edildikdən son Çin təqibindən xilas olan on yeddi nəfərlik dəstəyə Kutlığ rəhbərlik edirdi. Çin qaynaqları onu tudun, müdrik Tonyukuk isə şad adlandırır. Şad qədim türklərdə xaqandan bir pillə aşağı rütbədir.

Kutlığ xaqanın xilas olduğu və Böyük Çöldə kiçik dəstə ilə dolaşdığı xəbəri türk ellərinə çatdıqda adamlar bir-bir, dəstə-dəstə onun üsyançı dəstəsinə axışır. Kutlığ xaqanın böyük oğlu Bilgə xaqan Kül tigin şərəfinə qoydurduğu abidədə bu haqda belə deyir: «Atam xaqan on yeddi igidlə sərhədi aşmış. Sərhəddən kənarda yürüyür deyə xəbər eşidib şəhərdəkilər dağa qalxmış, dağdakılar enmiş. Toplaşıb yetmiş igid olmuş. Tanrı güc verdiyi üçün atam xaqanın qoşunu qurd kimi imiş, düşmənləri qoyun kimi imiş. Şərqə, qərbə qoşun çəkib toplamış. Hamısı (birlikdə) yeddi yüz igid olmuş. Yeddi yüz igid olub dövlətini itirmiş, xaqanı itirmiş xalqı, kəniz olmuş, qul olmuş xalqı, türk qanununu itirmiş xalqı əcdadlarımın qanununca təşkil etmiş, öyrətmiş. Tölis, tarduş xalqlarını onda təşkil etmiş, yabğu, şad adlarını onda vermiş». Çin salnamələri Kutlığ xaqanın üsyançı dəstəsində 5 min əsgərin olduğunu göstərir, lakin sonralar xaqanın ayğucusu (vəziri) olmuş Tonyukuk yazır ki, Kutlığ xaqanın dəstəsində yeddi yüz döyüşçü vardı, onun üçdə iki hissəsi atlı (süvari), üçdə bir hissəsi piyada idi: «Kolda, daşda (sağ) qalmış toplaşmış yeddi yüz oldu. İki hissəsi atlı, bir

hissəsi piyada idi. Yeddi yüz adamı aparan sərkərdə şad idi».

Kutlığ xaqan 682-ci ildə heç bir döyüş əməliyyatı aparmır, başıpozuq üsyançı dəstəsini yaxşı təlim görmüş nizami orduya çevirməklə məşğul olur. Bu zaman təkcə xalq kütləsi ünsançılara qoşulmur, zadəganlar da Kutlığ xaqanın dəstəsinə qoşulmağa başlayır. Xüsusilə, Çində təlim-tərbiyə və təhsil almış türk gənclərinin Kutlığ xaqana qoşulması üsyançı dəstəsinin nizami orduya çevrilməsində böyük rol oynayır. Artıq 683-cü ilin əvvəllərində Kutlığ xaqanın rəhbərliyi altında döyüş qabiliyyətli ordu var idi. Həmin bu ildən türklərin Çin əsarətinə qarşı azadlıq mübarizəsinin yeni mərhələsi başlanır.

682-ci ildə Kutlığ xaqanın dəstəsinə qoşulanlardan biri də Çində mükəmməl təhsil almış Tonyukuk idi. Tonyukuk iki qüdrətli türk qəbiləsindən birinin - Aşido qəbiləsinin başçısı idi; Kutlığ xaqan isə Aşına qəbiləsindən çıxmışdı. Aşido qəbiləsinin də üsyançılara qoşulması üsyanın gücünü xeyli artırır.

Bütün bunlara baxmayaraq, Kutlığ xaqan başa düşürdü ki, onun üsyançılar ordusu hələ Çin orduları ilə üz-üzə döyüşmək iqtidarında deyildir: üsyançıların azsaylı olması bir yana qalsın, onlar pis silahlanmışdılar və orduda partizan müharibəsi üçün vacib olan atların sayı az idi.

Tonyukukun məsləhəti ilə Kutlığ özünü İltəriş xaqan elan edir. qədim türk dilində *il/el* sözü müasir Azərbaycan dilində «el», «dövlət» məfhumuna

uyğun gəlir, «törü» sözü «qanun» mənasını verir, -ş şəkilçisi nə isə qayıdışlıq bildirən məfhumu uyğun gəlir. İltəriş xaqan türklərin Çin əsarətinə düşməzdən əvvəlki qanunlarını bərpa edir: Tonyukuku apa tarkan, yəni baş komandan, qardaşlarından Bəg çoru (Çin qaynaqlarında Moçur; Çin dilində Mo türkcə bəy, çor «çjo» isə ən yüksək hərbi rütbədir) şad, yəni dövlətin qərb qanadının rəhbəri (tarduş şad), Dusifunu yabğu, yəni dövlətin şərq qanadının rəhbəri (tölis yabğu) təyin edir. Bilgə xaqan deyir:

- Atam xaqan elini itirmiş, xaqanını itirmiş xalqı, kənz olmuş, qul olmuş xalqı, türk qanununu itirmiş xalqı əcdadlarının qanununca təşkil etdi, öyrətdi. Tölis, tarduş xalqlarını onda təşkil etdi, yabğu, şad adını onda verdi.

682-685-ci illər arasında İltəriş xaqanın başçılıq etdiyi türk üsyançıları Çin imperiyasının şimal əyalətlərinə dəfələrlə hücum edir, çoxlu qənimət və əsir alırlar. Çin imperatoru öz şəhərlərini türklərdən qorumaq üçün onların ətrafına hasarlar çəkməyi əmr edir.

Çinə qarşı hərbi əməliyyatlara başlamazdan əvvəl İltəriş xaqan uyğurlara hücum edir, çoxlu at ələ keçirir, öz piyada qoşununu atlandırır, mobil orduya çevirir.

682-ci ildə İltəriş xaqanın ordusu Çinin Şanyü canişinliyinə hücum edir. Türklər canişinliyə daxil

olan bütün dörd dairənin mərkəzlərini dağıdır, canişinin iqamətgahını mühasirəyə alırlar. 682-ci ildə başlanan türk-Çin müharibəsi 687-ci ilədək çəkir. Çinin Şansi əyalətindəki döyüşlər daha şiddətli olur. Çin hökuməti öz sərhəd qoşunlarının çox hissəsini İltəriş xaqana qarşı göndərir. Çin komandanlığı çalışırdı ki, hərbi əməliyyatları türklərin əsas dayaq məntəqəsi olan Çuğay (İnşan) dağlarına keçirsin. 686-cı ildə türklər Şanyü canişinliyinin lap mərkəzində Sinçjou şəhərinin ətrafında Çin ordusunu ağır məğlubiyyətə uğradır. Qaynaqlar yazır ki, türk orduları Çinin şimalını işğal edir və Çin imperatoru yalnız qonşularından yardım aldıqdan sonra işğal edilmiş əraziləri azad edə bilir. İltəriş xaqanın nizami Çin ordusuna qarşı Sinçjou ətrafında açıq döyüşə girməsi göstərir ki, onun ordusunda artıq 700 döyüşçü yox, daha çox əsgər varmış. Bu döyüş, həm də Mərkəzi Asiyada yeni bir siyasi-hərbi qüvvənin - qüdrətli türk xaqanlığının yarandığını xəbər verir. İltəriş xaqanın Sinçjou ətrafındakı qələbəsindən sonra Yunçjunda yaşayan bütün türk qəbilələri türk xaqanının tərəfinə keçir. Lakin qüdrətli türk xaqanlığının yaranmasına hələ üç il qalırdı.

687-ci ilin payızında Xuanxuaduy ətrafındakı döyüşdə çinlilər İltəriş xaqanın ordusunu məğlub edir. türk ordusu intizamlı şəkildə Qobu səhrasına çəkilir. Bir Çin korpusu sərkərdə Tsuan Bao-binin

rəhbərliyi altında türk ordusunu təqib edir. Lakin İltəriş xaqan ordunun döyüş cərgələrini qaydaya salıb düşməyə əks zərbə vurur və Çin korpusunu darmadağın edir. Ordunun sərkərdəsi qaçmaqla canını qurtarır, korpus tamamilə məhv edilir. Məğlubiyyətə baxmayaraq, İltəriş xaqan nizami Çin ordusuna qarşı müvəffəqiyyətlə vuruşmağa qabil olan ordusunu qoruyub saxlaya bilir. Bu döyüşdən sonra İltəriş xaqan ömrünün sonunadək Çinə qarşı hərbi əməliyyatlar aparmır.

İltəriş xaqan Çinin Ordos (Şofan) əyalətində yaşayan türklərdən başqa bütün türkləri vahid dövlətdə birləşdirir.

Qüdrətli türk dövlətinin yaranması təkcə Çini yox, eyni zamanda Mərkəzi Asiyada yaşayan köçəri qəbilələri də narahat edirdi. Bu qəbilələr türklərin qədim köç yerlərində məskən salmışdılar. Türklərin qüvvətlənməsindən təşvişə düşən bu qəbilələr qorxurdular ki, türklər onları da yaşadıkları bol suyu və otu olan yerlərdən qovarlar. Buna görə də həmin qəbilələr türk dövlətinin dirçəlişinin qarşısını almaq üçün türklərin əleyhinə ittifaq yaradırlar. Bu dövrün siyasi vəziyyəti haqqında Çin qaynaqlarından əlavə, Kül tigin. Bilgə xaqan və Tonyukuk şərəfinə qoyulmuş abidələrdə də ətraflı məlumat verilir.

Kül tigin şərəfinə qoyulmuş abidədə Bilgə xaqan yazır: «Cənubda Çin xalqı düşmən idi. Qərbdə Baz

xaqan və onun doqquz oğuz xalqı düşmən idi. Qırğız, kurikan, otuz tatar, kıtay, tatabı - hamısı düşmən idi».

İltəriş xaqanın vəziri Toyukuk isə (onun şərəfinə qoyulmuş abidədə) vəziyyəti daha aydın təsvir edir: «Eləcə otururkən oğuzlardan casus gəldi. Casusun xəbəri belə idi: - Doqquz oğuz xalqı üzərində xaqan oturdu. O, çinlilərin yanına Kunı sənünü göndərmiş, kıtayların yanına Tonra Səmi göndərmiş. Belə xəbər göndərmiş: «Azacıq türk xalqı yürüyür. Onun xaqanı cəsurdur, vəziri müdrikdir. Nə qədər ki, o iki adam sağdır, sənə Çini, şərqdə kıtayı öldürəcək, məni oğuzu da öldürəcək. Çin, sən cənubdan hücum et! Kıtay, sən şərqdən hücum et! Mən şimaldan hücum edim. Bacarsaq, türklərin hökmdarını məhv edək».

Düşmənlərin planlarını açan türk komandanlığı hərbi ittifaqın üzvlərini bir-bir aradan götürmək qərarına gəlir. Türklər əvvəlcə doqquz oğuzlarla vuruşur. İki minlik türk ordusu Göy Önük boyunca Ötükən ormanına qalxır. Burada Toğla (indiki Tola) çayı sahilində altı minlik oğuz ordusu ilə qanlı vuruş baş verir. Qaynaqlar vuruşun tarixini göstərmir; güman etmək olar ki, Tola sahilindəki döyüş 688-ci ildə baş vermişdir. Həmin döyüş Tonyukuk şərəfinə qoyulmuş abidədə Tonyukukun dilindən belə təsvir edilir: «Göy Önük yuxarı qoşunu Ötükən ormanına apardım. İnek və yük

heyvanları ilə Toğla çayında oğuzlar gəldi. Qoşunu altı min idi. Biz iki min idik. Döyüştük. Tanrı yar olduğu üçün oğuz ordusunu dağıtdıq, çaya tökdük. Düşmənlər səpələndikləri yollarda da, əlbəttə, öldülər. Buna görə də oğuzlar hamısı tabe olmağa gəldi. Türk xalqını Ötürkən yerinə mən özüm, Müdrik Tonyukuk, gətirdim. Xaqan Ötürkən yerində yerləşir deyə xəbər eşidib cənubdakı xalq, qərbdəki, şərqdəki xalq gəldi».

689-690-cı illərdə türk ordusu Tonyukukun sərkərdəliyi ilə Monqolustan Altayını aşaraq türkdilli on ox qəbilələrinə hücum edir, lakin türkişlərə qarşı aparılan bu müharibə türklər üçün uğursuz olmuşdur.

Türklər oğuzlara qalib gəldikdən sonra İltəriş xaqan Ötükən ormanını yeni yaranan türk dövlətinin mərkəzi edir. Ötükən ormanının hərbi-siyasi baxımdan xüsusi strateji əhəmiyyəti vardı. Buranı Çin sərhəd hərbi məntəqələrindən Qobu səhrası ayırırdı: piyada Çin qoşunu bu səhranı çətin keçə bilərdi, süvari türk qoşunu isə, xüsusən payız və qış fəsillərində səhranı asan keçirdi. Türklərin qonşuları - azlar, çiklər, qırğızlar, kıtaylar, tatabılar və başqaları hərbi baxımdan elə bir ciddi qüvvə təşkil etmirdi. Bu da türk xaqanını nəinki Monqolustanda, həm də Cənubi Sibir və cənubi-qərbi Mancuriyada hakim qüvvəyə çevirirdi. Orxon, Tola və Selenqa (qədim türkcə: Sələne) çaylarının

bol suyu və otluqların bol çəmənliyi bu ərazidə maldarlıq üçün əlverişli şərait yaradırdı.

Beləliklə, İltəriş xaqanın azadlıq uğrunda Çinə qarşı apardığı on illik müharibə Şimali Monqolustanda - Ötükən ölkəsində yeni qüdrətli türk xaqanlığının yaranması ilə nəticələndi. Bu dövlət VII-VIII yüzilliklərdə Mərkəzi Asiyanın siyasi-ictimai həyatında mühüm rol oynadı.

Türklər 52 il Çin əsarəti altında yaşayırlar. Bu illər başdan-başa Çinə qarşı ağır müharibə illəridir. 689-cı ildə İltəriş xaqan türk xaqanlığını bərpa etdi. Kül tigin abidəsində Bilgə xaqanın dilindən yazılmışdır: «Atam xaqan bunca... qırx yeddi yol qoşun çəkmiş, iyirmi döyüş döyüşmüş. Tanrı yar olduğu üçün ellini əlsizləşdirmiş, xaqanlığı xaqansızlaşdırmış, yağını tabe etmiş, dizini çökdürmüş, başını səcdə etdirmiş. Atam xaqan... qanun yaradıb vəfat etmiş».

İltəriş xaqan türk dövlətini bərpa etdikdən dörd il sonra - 693-cü ildə vəfat etmişdir.

KAPAĞAN XAQAŃ

Ulu türk hökmdarı İltəris xaqan Çin hökmdarlığına qarşı üsyan edib səkkiz il Çin orduları ilə döyüşdü, ağır məhrumiyyətlərə qatlaşdı və türklərin müstəqil Göytürk dövlətini yaratdı. Ağır mübarizə illəri, düşmənin təqibindən keçirdiyi sıxıntılar, səkkiz illik partizan həyatının aclıq və sıxıntıları onun sağlamlığını sarsıtmışdı. Türk xaqanlığını bərpa etdikdən dörd il sonra İltəris xaqan vəfat etdi. Müqəddəs və ulu türk törüsünə (qanununa) uyğun olaraq türk taxtına onun ortancıl qardaşı Moçur oturdu.

Qaynaqların böyük əksəriyyəti İltəris xaqanın ortancıl qardaşını Moçur adlandırır. Çin qaynaqlarında onun adı Mo-çjo şəklində yazılır. Çin dilindəki *Mo* sözü qədim türk dilində *Bəg* (azərbaycanca: *bəy*) sözünə uyğun gəlir, *çjo* sözü isə çinlilərdə ən böyük hərbi rütbəni bildirir; qədim türklər bu rütbəni *çor* sözü ilə ifadə edirdilər. Deməli, İltəris xaqanın ortancıl qardaşının - o hələ taxta oturmazdan əvvəlki (qədim türklərdə adamın adı onun tutduğu ictimai mövqedən asılı olaraq dəyişirdi) adı Bək çor şəklində olmalıdır, lakin onun bu cür yazılışına biz heç bir qaynaqda təsadüf etmirik. Moçur (Bəg çor) taxta oturduqdan sonra Kapağan xaqan adı qəbul edir. Bu ad iki hissədən ibarətdir: *kap* sözün köküdür və Azərbaycan dilindəki *qapmaq* feilinə bərabərdir, *-ağan* şəkilçisi isə

feillərə artırılıb daimi keyfiyyət bildirən düzəltmə sifət əmələ gətirir. Deməli, *kapağan xasiyyəti qapmaq olan adam* deməkdir; bu sözü Azərbaycan dilində *fateh* sözü ilə də tərcümə etmək olar. Həqiqətən də Kapağan xaqan hökmdarlıq etdiyi 24 il ərzində çoxlu ölkə fəth etmiş (yadınıza salın: Azərbaycanın görkəmli dövlət xadimi. Səfəvi sülaləsinin banisi Şah İsmayıl Xətai də hakimiyyətinin 14 ili ərzində 14 ölkəni fəth etdiyi üçün Fateh təxəllüsü daşıyırdı), türk dövlətinin sərhədlərini xeyli genişləndirmiş, türk xaqanlığını dünya əhəmiyyətli dövlətə çevirmişdi.

Kapağan xaqan türklər üçün ağır bir vaxtda taxta oturmuşdu. Türklər Çin əsarətinə qarşı əlli il mübarizə apardıqdan sonra azadlıq əldə etmişdilər. Bu əlli ildə türklərin çəkdikləri əzab-əziyyəti Kapağan xaqandan sonra taxta çıxmış Bilgə xaqan belə təsvir edir. «Bəyliyə layiq oğulların Çin xaqanına qul oldu, xanımlığa layiq qızların kənz oldu. Türk bəyləri türk adını atıb Çin adı qəbul etdi. Çin xaqanına tabe oldu. Əlli il ona qulluq etdi. Şərqdə Koreya xaqanlığından qərbdə Aral dənizinə qədər olan yerləri tutub Çin xaqanına verdi». Buradan belə görünür ki, Çin dövləti türklərdən həm də qəsbkarlıq müharibələrində qurban veriləsi adamlar kimi də istifadə etirmiş. Buna görə də Çin dövləti türklərin azadlıq əldə etməsi, müstəqil dövlət yaratması ilə heç cür razılaşa bilməzdi.

Kapağan xaqan taxta oturduqda türk dövləti Monqolustanda Ötükən yaylası adlanan kiçik bir

ərazini tuturdu. Cənub, cənub-şərq və cənub-qərb-dən Çin dövləti, şimaldan türkdilli qırğız qəbilələri, şimal-şərqdən monqoldilli kıtay və tatabı qəbilələri, şimal-qərbdən türkdilli karluk, basmıl və tür-giş qəbilələri türk xaqanlığına düşmən kəsilmişdi. Çin dövləti həm yağlı tikə olan türk qəbilələrini, həm də çinlilərə nisbətən daha cəngavər, daha döyüşkən olan türk əsgərlərini əldən vermək istəmirdi, digər tərəfdən də qüdrətli, Çinlə döz-dözə verə bilən türk dövlətinin yaranmasından qorxurdu; türkləri əhatə edən qəbilələrə, xüsusən qırğız, karluk, türgiş... qəbilələrinə gəlincə, onlar haqlı olaraq qorxurdular ki, müstəqil türk dövlətinin yaranması türk qəbilələrinin birləşməsinə türklərin qüdrətinin artmasına səbəb olar, nəticədə həmin türkdilli qəbilələr öz müstəqilliyini itirər və türklərdən asılı vəziyyətə düşər. Buna görə də çinlilərlə yanaşı həmin qəbilələr də türk xaqanlığına düşmən münasibət bəsləyir, Çin dövləti isə bu düşmənliliyi hər vasitə ilə qızıqsdırırdı. Türklərin bu dövrdəki vəziyyətini Kapağan xaqanın vəziri Müdrük Ton-yukuk belə ifadə edir: «Düşmənlərimiz ətrafda yırtıcı quş kimi idi, biz leş kimi idik».

Yeni türk xaqanlığı indiki Monqolustanın mərkəzində Orxon və Tola çaylarının hövzəsində qədim türklərin Ötükən adlandırdıqları kiçik bir ərazidə yerləşirdi. Türklərin heç də hamısı bu ərazidə yaşamırdı: türk xalqının mühüm bir hissəsi Ordos adlanan ərazidə yaşayırdı və bu ərazi də Çin hakimiyyəti altında idi. Əlbəttə, belə bir vəziyyətdə

yeni yaranmış dövləti qorumaq, möhkəmləndirmək və türk xalqını birləşdirmək məsələsi ön plana keçirdi.

Kapağan xaqan və onun baş vəziri Müdrük Ton-yukuk yaxşı başa düşürdü ki, hələ zəif olan türk xaqanlığı onu əhatə edən güclü dövlətlərin ittifaqına qarşı dura bilməyəcək. Ona görə də düşmənlər birləşməmiş onlarla vuruşmaq qərara alınır.

Taxta oturduqdan, təxminən, bir il sonra 694-cü ildə Kapağan xaqan Çinə hücum edir. Türk orduları Sarı (Xuanxe) çayı sahillərindəki Çin torpaqlarını çalib-çapır və Ordosda yaşayan türk qəbilələrini də götürüb Ötükən meşəli dağlarına qayıdır. Bu vuruş nəticəsində xaqan türk torpaqlarını azad edə bilməsə də türk qəbilələrini Çin əsarətindən azad edir. Bilgə xaqan qardaşı Kül tigin üçün qoyduğu başdaşında bu haqda belə deyir: «Əmim xaqan oturub türk xalqını tənzim etdi, yüksəltdi, kasıbı varlı etdi, azı çox etdi». Beləliklə, Kapağan xaqan birinci vəzifəsini - türk xalqını birləşdirmək, qüdrətli ordu yaratmaq vəzifəsini yerinə yetirir.

Çin dövləti Kapağan xaqanın qüvvətlənməsindən qorxuya düşür, Mancuriya, Monqolustan, Orta Asiya və Cənubi Sibirdə yaşayan qəbilələri türk xaqanlığına qarşı qaldırmağa çalışır. Kapağan xaqanın ikinci vəzifəsi bu qüdrətli qəbilələrlə dil tapmaq - ya onlarla ittifaq bağlamaq, ya da onların yaşadığı torpaqları türk dövlətinə birləşdirmək idi. Tezliklə belə bir fürsət ələ düşür. Mancuriyada

yaşayan monqoldilli kıtay və tatabı qəbilələri 696-cı ildə Çin hakimiyyətinə qarşı üsyan edir və onlara qarşı göndərilən Çin ordularını bir-birinin ardınca məğlubiyyətə uğradır. Kapağan xaqan Çin imperatoru ilə ittifaq bağlayıb (düşmənin düşməni mənim dostumdur) müharibəyə qoşulur. Hər iki qəbiləni məğlub edir və onların yaşadıkları torpaqları türk dövlətinə qatır. Bilgə xaqan deyir: «Əmim xaqanla şərqə Yaşıl çay Şandun düzünə kimi qoşun çəkdik». Bu müharibədən sonra türk xaqanlığının şərq sərhədləri, az qala, Sarı dənizə qədər çatır. İki il sonra (698-ci ildə) Kapağan xaqan öz dünənki müttəfiqi olan Çin dövlətinə qarşı hərbi yürüş təşkil edir: türk süvari orduları Böyük Çin səddini aşaraq Çinin Xuanxe (Sarı) çayı boyundakı münbit sərhəd əyalətlərini talan edir, çoxlu əsir, habelə at ilxısı, mal-qara sürüsü və taxıl qənimət ələ keçirib geri qayıdır. Məhz həmin bu vaxtdan başlayaraq mobil türk süvari ordusunun ləng piyada Çin ordusundan üstünlüyü özünü aydın büruzə verir. İndi türk dövlətinə cənubdan (Çin tərəfindən) hücum təhlükəsi xeyli azalmışdı. Kapağan xaqanın türk orduları 700 və 702-ci illərdə də Çinə hücumlar edir, türk əsgərləri hətta Çinin paytaxtı Çanan şəhərini mühasirəyə alır, Çin torpaqlarını viran qoyur, adamları, at ilxılarını, mal-qara sürülərini sürüb aparırlar. Çinin tamamilə darmadağın ediləcəyindən qorxuya düşən imperator 703-cü ildə

Kapağan xaqanla sülh bağlamağa məcbur olur. Beləliklə, cənubdan türk dövlətinə qarşı ola bilən hərbi təhlükə də aradan qalxır. İndi Kapağan xaqan üzünü qərbə - türgiş və karluk qəbilələrinə qarşı çevirə bilirdi. Ancaq türgişlərlə müharibəyə başlamazdan əvvəl Kapağan xaqan Orta Asiyada Çü çayı vadisində yaşayan bir sıra hun qəbilələrini türk xaqanlığına tabe etmək fikrinə düşür. Bu məqsədlə o, 701-ci ildə böyük qardaşı İltəris xaqanın oğulları - gələcək Bilgə xaqan (bu vaxt o, tarduşların şadı - inzibati və hərbi rəisi - idi) və onun on altı yaşlı kiçik qardaşı Kül tiginini qərbə hərbi yürüşə göndərir. İki qardaş əl-ələ verib Çü çayı boyunda yaşayan bütün qəbilələri türk xaqanlığına tabe edir. Az sonra Kapağan xaqanın orduları Bilgə xaqan və Kül tiginin sərkərdəliyi altında bayırku qəbilələrini itaət altına alır. Məğlub olan bayırku qəbilələrinin başçısı Uluğ İrkin Çinə qaçır. Çü və bayırku qəbilələrinə köməyə gələn Çin qoşunu da türklər tərəfindən ağır məğlubiyyətə uğradılır. Elə bu zaman kəşfiyyat (qədim türklər **körük** deyirlər) xəbər gətirir ki, Çin, türgiş və qırğızlar türk xaqanlığına hücum etmək üçün ittifaq bağlamışlar. Kapağan xaqan kiçik hərbi şura (özü, oğulları Bögü və İnəl, qardaşı oğulları Bilgə və Kül tigin, vəzir Tonyukuk) çağırır. Hamı belə bir rəyə gəlir ki, bu üçlükdə ən təhlükəlisi qırğız xaqandır. 709-cu ildə Bilgə xaqanın

sərkərdəliyi altında türk ordusu şimal səfərinə çıxır. Qoşun sürətlə Yenisey çayını (kitabələrdə: Kem) keçir, Örpən adlanın yerdə çik (indiki Tuva) qəbilələrini, onların ardınca isə az qəbilələrini tabe edir. İndi əsas düşmən - qırğızların qəfil hücumunun qarşısı alınmışdı, lakin qırğızlardan gələn təhlükə aradan qaldırılmamışdı. Qırğızlar Sayan dağlarının şimalında yaşayırdılar. Qırğız ölkəsinə gedən yeganə yol - Kögmən aşırımı isə qırğızlar tərəfindən möhkəm qorunurdu. Qış olduğu üçün hər tərəfi qar basmışdı. Əslində, şimala yürüş etmək mümkün deyildi. Kapağan xaqan vəzir Tonyukuku orduya komandan təyin edir, Bilgə xaqanı və Kül tiginini ona köməkçi qoşur. Türk ordusunun qırğız yürüşü Tonyukuk, Kül tigin və Bilgə xaqan abidələrində poetik dillə təsvir edilmişdir. Bu səfərdə türk qoşunun komandanı olan Tonyukuk yazır: «Qoşun yürütdüm. - Atlanın, - dedim. Ağ Tərməl çayını keçərək düşərgə saldım. Qoşunu atlara mindirərək qarı sökdüm. Yuxarı, atları yedəkdə tutaraq piyada dağa qaldırdım. Öndəki döyüşçülər qarı tapdalayıb yol açdı, kolluq olan tərəni aşdıq, yombalanıb endik. On gecə yandakı qar uçğunlarını dolanıb getdik. Bələdçi yolu səhv saldıqı üçün öldürüldü. ...Anı çayı boyu gedək, - dedim. O çay boyu getdik. Qoşunu saymaq üçün atlardan düşürdük. Atları ağaclara bağladıq. Gecə də, gündüz də getdik. Qırğızları yuxuda

ikən basdıq ...süngü ilə açdıq. Xanın qoşunu toplandı. Döyüşdük, sanıdıq. Xanını öldürdük. Qırğız xalqı xaqana tabe oldu, səcdə etdi. Qayıtdıq». Bu döyüşdə Kül tigin misilsiz qəhrəmanlıq göstərir. Kül tigin şərəfinə qoyulmuş abidədə onun hünəri mədh edilir. Beləliklə, şimal təhlükəsi də aradan qaldırılır, Kapağan xaqan üzünü qərbə çevirir.

710-cu ildə türk ordusu Qərbə hərbi yürüşə çıxır. Orduya Kapağan xaqanın kiçik oğlu İnel xaqan və qardaşı oğlu Bilgə xaqan komandanlıq edirdi. Tonyukuk isə, indiki dildə desək, hərbi qərargahın rəisi idi. Bilgə xaqan yazır: «Əmim xaqan ilə ...qərbə Dəmir qapıya kimi qoşun çəkdik». Türk ordusu sürətlə hərəkət edib, Qara İrtiş çayını keçir, bir gecəyə Bolçu (indiki Urunqu) çayına çatır. Burada türklər onların belə sürətlə irəliləyəcəyini gözləməyən və şirin-şirin yatan türkiş ordusunun ön dəstəsi ilə qarşılaşır və onu darmadağın edir. Sonra türk qoşunu Bolçu çayının cənubunda yerləşən Yarış düzündə yüz minlik türkiş ordusuna qəfildən hücum edib bu ordunu da darmadağın edir. 710-711-ci illərdə qərbdən gözlənilən təhlükə də aradan qaldırılır. Müzəffər türk silahının uğurları nəticəsində Türk xaqanlığının qərb sərhədləri indiki Almatı və Daşkənd şəhərləri arasındakı Buzqala (qədim türk abidələrində: Dəmir qapı) keçidinə qədər çatır.

İndi Kapağan xaqan Çinlə təkbətək danışa bilərdi. Müharibəyə yenə də Çin səbəb olur. 712-ci ildə yüz minlik Çin ordusu şərqdə - Mancuriyada türk xaqanlığına tabe olan tatabı qəbilələrinə qarşı hücum keçir. Çin ordusu tam məğlub olur. Çin qaynaqlarının yazdığına görə, «bir neçə on min əsgər həlak olur», «iki Çin generalı əsir düşür». 714-cü ildə çinlilər Kapağan xaqanla sülh bağlamağa məcbur olurlar. Türk dövləti üçün cənubdan gözlənilən təhlükə də aradan qaldırılır.

Kapağan xaqanın hərbi qələbələri sayəsində türk xaqanlığının sərhədləri şərqdə Sarı dənizə, qərbdə Dəmir qapıya (Almati və Daşkənd arasındakı Buzqala keçidinə), şimalda Baykal gölüne, cənubda Tibet yaylasının ətəklərinə çatırdı. Türk xaqanlığı Mərkəzi və Şərqi Asiyada hegemon qüvvəyə çevrilmişdi. Çin dövləti hər il türk xaqanına hədiyyə adı ilə çoxlu sarı qızıl, parlaq gümüş, yumşaq ipək və taxıl xərac verirdi. Əlbəttə, Şərqi və Mərkəzi Asiyada hökmranlıq etməyə can atan Çin dövləti türk xaqanlığının belə qüvvətlənməsinə dözə bilməzdi. Çin hökuməti türk xaqanlığına tabe olan qəbilələri mərkəzi-hökumətə qarşı qiyam qaldırmağa şirnikdirirdi. 716-cı ildə Qobu səhrasının şimalında yaşayan türkdilli doqquz oğuz qəbilələri xaqanlığa qarşı qiyam qaldırır. Həmin ilin yazında doqquz oğuzlara qarşı səfərə çıxan orduya Kapağan xaqanın özü rəh-

bərlik edir. Xaqan başda olmaqla əsas hərbi qüvvələrin şərqə getməsindən istifadə edən karluklar qiyam qaldıraraq orduya hücum edir, lakin Kül tiginin tərəfindən tam məğlub edirlər. Bu vaxt Kapağan xaqan da doqquz oğuzlar üzərində parlaq qələbə qazanır. Yenə həmin 716-cı ildə bayırku qəbilələri qiyam qaldırır. Kapağan xaqan Tola çayı sahilində baş verən döyüşdə bayırkuları darmadağın edir. Qoşun orduya qayıdarkən Kapağan xaqan ordudan ayrı düşür. meşədə fikirli-fikirli yol gedir. Təsadüfən məğlub olmuş bayırku qəbiləsinin meşədə gizlənən kiçik bir dəstəsi xaqanla qarşılaşır. Qiyamçılar xaqanı atdan salır, başını kəsir və Çinin paytaxtı Çanan şəhərinə - Çin imperatoruna göndərirlər. Buradan da türk xaqanlığına qarşı qaldırılan qiyamlarda Çin sarayının barmağının olduğunu düşünmək olar.

Kapağan xaqan 24 il türk taxtında oturmuşdu. Onun hakimiyyəti illərində türk xaqanlığı öz qüdrətinin zirvəsinə çatmışdı. Məhz buna görə də Kapağan xaqan türk xalqlarının tarixində özünə layiq yer tutmalıdır.

BİLGƏ XAQAN

Türk xalqlarının qüdrətli və şöhrətli xaqanlarından biri də Bilgə xaqandır. Bilgə sözü qədim türk dilində müdrək deməkdir. Bilgə xaqanın çincə adı Mogilyandır. **Mo** sözü Çin dilində **bəg** (yəni, bəy) deməkdir; **gilyan** hissəsinin nə demək olduğu məlum deyildir.

Bilgə xaqan ikinci türk xaqanlığının banisi İltəris xaqanın böyük oğludur. O, 683-cü ildə anadan olmuşdur. İltəris xaqan vəfat edəndə Bilgə xaqanın 8 yaşı vardı. O, hələ uşaqlıqdan igidliyi və fərasəti ilə seçilirdi. O yazır ki, «Tanrı buyurduğu üçün on dörd yaşında tarduş xalqı üzərində şad oturdum». Türk törüsünə (qanununa) görə, tarduşların şadı həm türk xaqanlığının qərb qanadının hakimi, həm də xaqanın vəliəhdi olurdu. Tezliklə Bilgə xaqan qardaşı Kül tiginlə birlikdə əmiləri Kapağan xaqanın hərbi səfərlərində iştirak edir, özlərini cəsur döyüşçü kimi göstərirlər.

698-ci ildə on beş yaşlı Bilgə xaqan əmisinin Çinə hərbi yürüşündə iştirak edir: «Əmim xaqan ilə şərqə - Yaşıl çay Şandun düzünə kimi qoşun çəkdik, qərbə - Dəmir qapıya (Almati və Daşkənd şəhərləri arasındakı Buzqala keçidinə) kimi qoşun çəkdik. Kögmən dağlarını aşaraq qırğız yerinə kimi qoşun çəkdik. Cəmi iyirmi beş dəfə qoşun çəkdik, on üç dəfə döyüşdük. Ellini əlsizləşdirdik, xaqanını

xaqansızlaşdırdıq, dizlini çökdürdük, başını səcdə etdirdik». Bu Çin səfəri zamanı, özünün də dediyinə görə, Bilgə xaqanın on dörd yaşı vardı. Sonrakı hərbi yürüş zamanı Bilgə xaqan yaşını göstərmir. Lakin tarixdən bilirik ki, ikinci hərbi yürüşdə onun on yeddi yaşı vardı. 701-ci ildə Bilgə xaqan on altı yaşlı qardaşı Kül tiginlə qərbə-türgişlərin üzərinə hücum edir. Bilgə xaqan yazır: «Türgiş xaqan türkim, xalqım idi. Qanmadığı üçün, bizə qarşı yanıldığı, xəyanət etdiyi üçün xaqanı öldü, əyanları, bəyləri də öldü. On ox xalqı əziyyət gördü». Türgişləri məğlub etdikdən sonra Bilgə xaqan və Kül tigin bayırku qəbilələrini, sonra bir-birinin ardınca bütün Çü qəbilələrini türk xaqanlığına tabe edirlər.

709-cu ildə türk ordusu Bilgə xaqanın sərkərdəliyi ilə şimala - Sayan dağlarına səfər edir. Türklər sürətlə Yenisey (kitabələrdə: Kem) çayını keçir və Örpən adlanan yerdə çik qəbilələri ilə döyüşür, qısa müddətdə onları məğlub edir. Çiklərin ardınca az xalqı da türklərə məğlub olur. Çik və azların ardınca türk ordusu qırğızlara hücum edir. qaynaqların yazdığına görə, bu hərbi səfərdə orduya vəzir Tonyukuk komandanlıq edirdi, Bilgə xaqan və Kül tigin isə ona kömək edirdilər. Bu səfər haqqında Bilgə xaqan çox qısa yazır: «Kögmən yeri, suyu sahibsiz qalmasın deyə az saylı qırğız xalqını təşkil edib, onun qurumunu yaradıb geri qayıtdıq». Amma bu döyüş türk ordusunun ən ağır, eyni zamanda ən şanlı döyüşlərdən biri olmuşdur.

Məsələ burasındadır ki, türk dövlətinin qüdrətlənməsindən qorxuya düşən Çin imperiyası türgiş və qırğız xaqanları ilə ittifaq bağlayıb türklərin üzərinə hücum hazırlayırdı. Hərbi elmində belə bir qayda var: ən yaxşı müdafiə hücumdur. Bu qaydanı hələ səkkizinci yüzilliyin əvvəlində vəzir Tonyukuk yaxşı bilirdi. Buna görə də o, Kapağan xaqana məsləhət görür ki, düşmənlər birləşməmiş onlara tək-tək hücum etsin. Xaqan şimal səfərinə ekspedisiya korpusu hazırlayır. Tonyukuk orduya komandan, Bilgə xaqan və Kül tigin isə köməkçi təyin edilir. Qış olduğu üçün Sayan dağlarını aşmaq çətin idi: bütün keçidləri qar basmışdı, gediş-gəliş mümkün olan yeganə keçidi - Kögmən aşırımını isə qırğızlar ciddi qoruyurdular. Əslində, bu, hərbi səfərdən daha çox hərbi avatüraya bənzəyirdi. Qırğızlara qarşı hərbi yürüşü müdrik Tonyukuk ətraflı təsvir edir (əlbəttə, öz xidmətlərini daha qabarıq göstərir): «Qoşun yürütdüm. - Atların, - dedim. Ağ Tərməl çayını keçərək düşərgə saldım. Qoşunu atlara mindirərək qarı sökdüm. Yuxarı, atları yedəkdə tutaraq piyada ağac tutaraq qoşunu qaldırdım. Öndəki döyüşçülər qarı tapdalayıb yol açdı, kolluq olan tərəni aşdıq, yombalanıb endik. On gecə yandakı qar uçqunlarını dolanıb keçdik. Bələdçi yolu səhv saldığı üçün öldürüldü. - Anı çayı boyu gedək, - dedim. O çay boyu getdik. Qoşunu saymaq üçün atlardan düşürdük. Atları ağaclara bağladıq. Gecə də, gündüz də getdik. Qırğızları yuxuda ikən

basdıq. Süngü ilə açdıq. Xanın qoşunu toplandı. Döyüşdük. Sancedıq. Xanımı öldürdük. Qırğız xalqı xaqana tabe oldu, səcdə etdi. Qayıtdıq».

Bilgə xaqanın tərcümeyi-halını izləsək, görərik ki, onun həyatı başdan-başa hərbi yürüşlərdə keçmişdir.

698-ci il. «...on dörd yaşında tarduş xalqı üzərində şad oturdum. Əmim xaqanla birlikdə şərqə Yaşıl çay Şandun düzünə qədər qoşun çəkdik, qərbə Dəmir qapıya kimi qoşun çəkdik. Kögmən dağlarını aşaraq qırğız yerinə kimi qoşun çəkdik. Cəmi iyirmi beş dəfə qoşun çəkdik, on üç dəfə döyüşdük». «Türgiş xalqı türkim, xalqım idi. Qanmadığı üçün, bizə qarşı yanıldığı, xəyanət etdiyi üçün xaqanı öldü, əyanları, bəyləri də öldü. On ox xalqı əziyyət gördü». «Bars bəy idi, xaqan adını o vaxt biz verdik, kiçik bacımızı ona xanım verdik. Özü xəyanət etdi, xaqanı öldü, xalqı kəniz, qul oldu». «Kögmən yeri, suyu sahıbsız qalmasın deyə az saylı qırğız xalqını təşkil edib, onun qurumunu yaradıb geri qayıtdıq».

700-cü il. «On yeddi yaşında tanqutlara qarşı qoşun çəkdim. Tanqut xalqını pozdum, qız gəlinini, ilxısını, var-dövlətini onda aldım».

701-ci il. «On səkkiz yaşında altı bağlı soğdaklara qarşı qoşun çəkdim, xalqı onda pozdum. Çin sərkərdəsi Onq tutuk əlli minlik qoşunla gəldi. Müqəddəs başda döyüşdük. O qoşunu orada məhv etdim».

703-cü il. «İyirmi yaşında basmillar ıdıkut qəbiləm mənim xalqım idi. Karvanlar göndərməz deyə qoşun çəkdim, ...təbə etdim».

705-ci il. «İyirmi iki yaşında Çinə qarşı qoşun çəkdim. Çaçə sənünün səksən minlik qoşunu ilə göyüşdüm. Qoşununu orada öldürdüm».

709-cu il. «İyirmi altı yaşında çik xalqı qırğızlarla birlikdə düşmən oldu. Kem (Yenisey) çayını keçərək çiklərə qarşı qoşun çəkdim. Örpəndə döyüşdüm. Qoşunun qırdım. Az xalqını öldürdüm, aldım, təbə etdim».

710-cu il. «İyirmi yeddi yaşında qırğızlara qarşı qoşun çəkdim. Süngü batımı qədər qalınlığı olan qarı söküb, Kögmən aşırımını üzüyuxarı yürüyüb qırğız xalqını yuxuda pozdum. Xaqanı ilə Sona ormanında döyüşdüm. Xaqanını öldürdüm, elini onda aldım».

710-cu il. «Həmin ili türgişlərə qarşı Altun ormanını aşaraq, İrtiş çayını keçərək yürüdüm. Türgiş xalqını yuxuda basdım. Türgiş xaqanının qoşunu od kimi, sel (abidədə *şərah* yazılmışdır) kimi gəldi. Bolçuda döyüşdüm. Xaqanını, yabğusunu, şadını orada öldürdüm, elini onda aldım».

713-cü il. «Otuz yaşında Beşbalıka qarşı qoşun çəkdim. Altı yol döyüşdüm. ...Qoşununu bütünlüklə öldürdüm. Beşbalık içində nə qədər adam var-dısa, ...şəhərə hücum etmədiyim üçün şəhərdəki adamlar mənə təbə olmağa gəldi. Beşbalık onun üçün xilas oldu».

714-cü il «Otuz bir yaşında karluk xalqı qayğısız, azad və sərbəst olduğu halda düşmən oldu. Tamağ İduk başda döyüşdüm. Karluk xalqını öldürdüm, orada aldım... basmıl, karluk... xalq... karluk xalqı toplanıb gəldi, qoşununu sancdım, öldürdüm, ...doqquz oğuz xalqı mənim xalqım idi. Göylər, yerlər qarışdığı üçün, həsəd hissi güc gəldiyi üçün düşmən oldu. Bir ildə dörd yol döyüşdüm. Toğla çayını üzərək keçib qoşununu öldürdüm. İkinci dəfə Antarğuda döyüşdüm. Qoşununu süngüdən keçirdim, elini aldım. Üçüncü dəfə Çuğay başında döyüşdüm. Türk xalqı ayağını zəiflətdi, xəyanət edəsi idi. Bizi mühasirə etməyə, dağıtmağa gələn qoşununu qovdum. Çoxlu öləsi adam onda dirildi. Onda Tonra Yılpağutun bir qəbiləsini Tona tiginin dəfində mühasirə edib qırdım. Dördüncü dəfə Əzgənti Kadazda döyüşdüm. Qoşununu orada süngüdən keçirdim, zəiflətdim... var-dövlətini aldım». Qeyd etmək lazımdır ki, qaynaqlar doqquz oğuzların türk xaqanlığına qarşı qaldıracağı qiyamı 716-cı ilə aid edir, həm də üsyanı yatırmağa gedən türk ordusuna şəxsən Kapağan xaqanın özünün rəhbərlik etdiyi, Bilgə xaqanın isə orduda sərkərdələrdən biri kimi iştirak etdiyini göstərir. Kül tigin bu hərbi səfərdə iştirak etməmiş, ordanı qorumaq üçün qalmış və karlukların ordaya hücumunu dəf edərkən böyük qəhrəmanlıq göstərmişdi. Doqquz oğuzlara qarşı hərbi əməliyyat zamanı Bilgə xaqanın otuz bir yox, otuz üç yaşı vardı.

716-cı il. «Oğuz xalqı doqquz tatar ilə birləşib gəldi. Ağuda iki ulu döyüş döyüşdük. Qoşununu pozdum, elini onda aldım. Eləcə qazanıb... Tanrı yar olduğu üçün, özüm otuz üç yaşında. (bundan sonra yazı pozulmuşdur, görünür, Bilgə xaqan taxta oturduğunu yazmışdır). ...Doqquz oğuz xalqı yerini, suyunu (vətəni) buraxıb Çinə getdi, ...geri öz ölkəsinə qayıdıb gəldi».

717-ci il. «Otuz dörd yaşında oğuzlar qaçıb Çinə girdi. Təəssüflənib onların üstünə qoşun çəkdim... oğlunu, qız-gəlinini orada əsir aldım».

718-ci il. «...tatabı xalqı Çin xaqanına tabe oldu. Elçisi, yaxşı sözü, xəbəri gəlməz deyə yayda qoşun çəkdim. Xalqını pozdum, ilxısını aldım».

«- Cənuba, karluk xalqına qarşı qoşun çək, - deyib Tudun Yamtarı göndərdim». «...karvani gəlmədi. Onu cəzalandırım deyə qoşun çəkdim. Qorxaraq iki-üç adamla qaçıb getdi.

720-ci il. «Çin atlı qoşununu - on yeddi min əsgəri birinci gün öldürdüm. Piyada qoşununu ikinci gün bütünlüklə öldürdüm (...) yol qoşun çəkdim».

721-ci il. «Otuz səkkiz yaşında qışda kıtaya qarşı qoşun çəkdim».

722-ci il. «...otuz doqquz yaşında yazda tatabılara qarşı qoşun çəkdim, öldürdüm. Oğlunu, qız-gəlinini, ilxısını, var-dövlətini aldım».

723-724-cü illər. «...qırx yaşında Mağı Kurğanda qışladıqda yut (heyvan xəstəliyindən mal-qaranın kütləvi tələfatı - Ə.R.) düşdü. Yazda oğuzlara qarşı qoşun çəkdim. İlk qoşun hissələri

səfərə çıxmışdı, ikinci qoşun hissələri evdə idi. Üç oğuz qoşunu basa-basa gəldi. - Piyadalar zəif oldu, - deyib bizi tutmağa gəldi. Yarı qoşunu evi, sarayı dağıtmağa getdi. Yarı qoşunu döyüşməyə gəldi. Biz azdıq, pis təchiz edilmişdik. Oğuz düşmən... tanrı güc verdiyi üçün orada sanedim, dağıtdım».

733-cü il. «Əlli yaşında tatabı xalqı Kıtayda... Tüngər dağında... Kuğ sənün başda olmaqla qırx min qoşun gəldi. Tüngər dağında hücum edib qırdım. Otuz min əsgərini öldürdüm, on min...»

Bunlar Bilgə xaqanın hərbi səfərləri və igidlikləri haqqında onun özünün dediklərinin az bir hissəsidir. Ancaq bununla belə təkcə bunlar kifayətdir ki, Bilgə xaqanın cəsur bir döyüşçü, igid ərən olduğu haqda təsəvvür yaransın.

Bilgə xaqan qüdrətli sərkərdə, cəsur döyüşçü olduğu kimi, həm də görkəmli dövlət xadimi, ədalətli xaqan olmuşdur.

Bilgə xaqan türk taxt-tacının qanuni varisi olsa da xaqanlıq taxtına təsadüfən oturmuşdur.

Türk törüsünə (qanununa) görə, xaqan vəfat etdikdə onun kiçik qardaşı, ...bütün qardaşlar vəfat etdikdən sonra böyük qardaşın böyük oğlu xaqanlıq taxt-tacına sahib olmalıdır. İltəris xaqan vəfat etdikdə türk törüsünə görə Kapağan xaqan taxta çıxmalı idi. Kapağan xaqandan sonra isə türk taxtına İltəris xaqanın böyük oğlu Bilgə xaqan oturmalı idi. Yəni də türk törüsünə görə, gələcək xaqan tarduşların şadı olmalı idi. Bilgə xaqan tarduşların şadı idi. Bu haqda onun özü belə deyir:

- Əmim xaqan oturduqda özüm şahzadə ...on dörd yaşında tarduş xalqı üzərində şad oturdum.

Bilgə xaqanın on dörd yaşı 697-ci ilə təsadüf edir. Lakin Kapağan xaqan türk törüsünü pozaraq 699-cu ildə böyük oğlu Bögünü kiçik xaqan, tarduşların şadı və özünün vəliəhdi təyin edir. Bilgə xaqanın tarduşların şadı vəzifəsindən azad edilməsi haqqında heç yerdə söhbət getməsə də bu, əslində, Bilgə xaqanın həm şad titulundan, həm də vəliəhd hüququndan məhrum edilməsi demək idi. Kapağan xaqanın hakimiyyətinin son illərində artıq şöhrətli hərbi sərkərdə olan Bilgə xaqan və onun qardaşı Kül tigin dövlət işlərindən tamamilə kənar edilmişdi.

716-cı ildə Kapağan xaqanın həlak olması xəbəri ordaya çatan kimi Kapağan xaqanın yaxın adamlarının köməyi ilə Bögü özünü ulu xaqan elan edir. Türk törüsünün bu cür açıq şəkildə və kobud surətdə pozulmasından dərhal sonra bütün türk ordusunun sevimlisi, çoxlu hərbi yürüş və döyüşlərin qəhrəmanı, bütün nüfuzlu türk tayfalarının müdafiə və kömək etdiyi Kül tigin qarargaha hücum edib Bögü xaqanı və Kapağan xaqanın digər uşaqlarını, Kapağan xaqanın ordada olan bütün qohumlarını, müşavirlərini və yaxın adamlarını öldürür, böyük qardaşı Bilgə xaqanı ulu xaqan elan edir.

Kapağan xaqanın yaxın adamlarından təkə biri
- Bilgə xaqanın qayınatası, Kapağan xaqanın baş

vəziri Tonyukuk cəzadan qurtulur, lakin sürgün edilir.

Kül tiginin hərəkətləri Kapağan xaqana qarşı düşmənliyin nəticəsi deyildi. Kül tigin əmisi uşaqlarını və əmisinin yaxın adamlarını ona görə qırır ki, onlar taxta-taca vərəsəlik haqqında türk törüsünü pozmuşdular.

Bilgə xaqan bilirdi ki, türk taxt-tacına ona nisbətən Kül tigin daha çox layiqdir. Buna görə də taxtı Kül tiginə təklif edir. Lakin Kül tigin türk törüsünü pozmaq istəməyib taxt-tacdən imtina edir. Onda Bilgə xaqan qardaşını bütün qoşunların baş komandanı təyin edir, özü isə yalnız dövlət işləri ilə məşğul olur. Bu dünya tarixində yeganə haldır ki, xaqan (şah, çar imperator, kral və s.) öz ordusuna komandanlıq etmir (indinin özündə hər bənətindən başı çıxmayan prezidentlərin ordunun ali baş komandanı olduğunu nəzərə alsaq, bu faktın dəyəri göz önündədir). Təsadüfi deyil ki, 716-cı ildən sonra Bilgə xaqanı at belində, ordu başında nadir hallarda görürük.

Bilgə xaqan hakimiyyət başına gəldikdən sonra özünü müdrək hökmdar kimi göstərir. Hələ əmisi Kapağan xaqanın hakimiyyətinin son illərində narazı qəbilələr bir-birinin ardınca qiyamlar qaldırır, xaqanlıqdan ayrılmağa - ya müstəqil olmağa, ya da Çin imperiyasının himayəsinə keçməyə cəhd göstərirdi. Bilgə xaqan hər şeydən əvvəl ya 718, ya da 719-cu ildə Tonyukuku sürgündən qaytarıb yenə də özünə baş vəzir təyin edir. Bilgə

xaqanın ədaləti, Tonykukun müdrik məsləhətləri və Kül tiginin qılıncının qüdrəti türk xaqanlığının əvvəlki qüdrətini bərpa edir.

Bilgə xaqan yeri gəldikdə dövlətin düşmənləri ilə silah gücünə, yeri gəldikdə sülh ilə danışır. O, 717-ci ildə doqquz oğuzları, 718-ci ilin yayında tatabıları və karlukları, 720-ci ildə çinliləri, 721-ci ilin qışında kıtayları, 722-ci ilin yazında tatabıları məğlub edir. 722-ci ildə Çin imperiyası ilə sülh bağlayır. Bilgə xaqanın sülhsevər siyasəti nəticəsində 722-ci ildən 732-ci ilədək türk-Çin sərhədində silah səsi eşidilmir.

Bilgə xaqan azıb yoldan çıxmış, lakin səhvini başa düşüb yenidən xaqanlığın hakimiyyəti altına qayıdan qəbilələri cəzalandırmaq siyasətdən əl çəkir. O deyir:

- Birləşən xalqları cəzalandırmadım. Mən özüm xaqan oturduğuma görə... yer boyu səpələnmiş xalq əldən düşmüş halda, piyada, yalın yenə gəldi. Sonra Tanrı buyurduğu, bəxtim olduğu üçün, qismətim olduğu üçün öləsi xalqı diriliyə yüksəltdim, yalın xalqı donlu, kasıb xalqı varlı etdim, az xalqı çox etdim. Sədaqətli eldə, sədaqətli xaqanlıqda yaxşılıq etdim. Dörd tərəfdəki xalqı bütünlüklə tabe etdim, düşmənsiz etdim, hamı mənə tabe oldu.

Bilgə xaqan təkcə xarici düşmən üzərində deyil, daxili düşmənlər üzərində də qələbə çalır. Dövlətin daxili siyasəti dəyişir, cəza ekspedisiyaları əvəzinə əhvi-ümumilər keçilir. 716-cı ildə Bilgə xaqan taxta

oturanda türk xaqanlığının vəziyyəti ağır idi. Bu haqda o belə deyir:

- Türk xalqının adı, şöhrəti yox olmasın deyə atam xaqanı, anam xatunu yüksəltmiş Tanrı, el verən Tanrı, türk xalqının adı, şöhrəti yox olmasın deyə özümü o Tanrı xaqan oturtdu. Elə bir varlı xalqa xaqan oturmadım. Qarnı aşsız, üstü donsuz qorxaq və zavallı xalqın üzərində xaqan oturdum. Kiçik qardaşım Kül tiginlə məsləhətləşdik. Atamızın, əmimizin qazandığı xalqın adı, şöhrəti yox olmasın deyə türk xalqı üçün gecə uyumadım, gündüz oturmadım. Kiçik qardaşım Kül tiginlə, iki sadla əldən düşüncəyədək qazandım.

Bilgə xaqan həmişə türkləri Çin təbliğatından çəkindirirdi. O deyirdi:

- Çin xalqının sözü şirin, hədiyyəsi yumşaq olur. Şirin sözüne, yumşaq hədiyyəsinə aldanıb Çinə yaxınlaşsan, türk xalqı, öləsisən. Ötükən ormanında otursan, əbədi el düzəldərək, oturasısan, türk xalqı, tox.

Bilgə xaqan 734-cü ilin 25 noyabrında yaxın qohumlarından biri tərəfindən zəhər verilib öldürülmüşdür.

MÜDRİK TONYUKUK

Tonyukuk türk dünyasının görkəmli şəxsiyyətlərindəndir. O, üç türk xaqanının - İltəris xaqan, Kapağan xaqan və Bilgə xaqanın baş vəziri, məsləhətçisi olmuşdur. O, ağıllı, tədbirli vəzir olmaqla yanaşı, həm də igid və cəsur sərkərdə olmuş, bir sıra ağır və çətin hərbi səfərlərdə türk ordularına şəxsən başçılıq etmiş, diqqətəlayiq qələbələrə nail olmuşdur. İstər hərbi, istərsə siyasi məsələlərdə ağıllı yol tapdığı, qiymətli təkliflər etdiyi üçün ona Müdrük Tonyukuk deyirdilər.

Türklərin Çin əsarətinə qarşı bir-birinin ardınca qaldırdıqları üsyanlar çinlilər tərəfindən qan gölündə boğulurdu. Nəhayət, 682-ci ildə Kutlığ xan Çinə qarşı qaldırılan üsyana rəhbərlik edir. Xalq kütlələrini qırğına verən əvvəlki üsyan başçılarından fərqli olaraq, Kutlığ xan təlim görmüş nizami ordu yaradır. Eyni zamanda o, Çində təhsil (o cümlədən, hərbi təhsil) almış türk gənclərini öz ordusuna cəlb edir. Çində mükəmməl hərbi və mülki təhsil almış türk gənclərindən biri də Aşıda qəbiləsindən çıxmış Tonyukuk idi. Tonyukuk özü yazır ki, «Müdrük Tonyukuk mən özüm tərbiyə üçün Çin elinə verildim». Tonyukuk üsyançılara qoşulan ilk savadlı gənclərdən idi. Məhz belə gənclərin sayəsində üsyançı türk ordusu kütlədən nizami orduya çevrilirdi. Tonyukuk Kutlığ xanın (İltəris xaqanın) üsyançı ordusuna qoşulmasını

belə təsvir edir: «Türk xalqı öldü, məhv oldu, yox oldu. Türk sir xalqı yerində adam qalmadı. Kolda, daşda qalmış toplanıb yeddi yüz oldu. İki hissəsi atlı, bir hissəsi piyada idi. Yeddi yüz adamı aparan sərkərdə şad idi. - Qoşul, - dedi. Qoşulmanı mən idim, müdrük Tonyukuk. - Bunu xaqan seçim, - dedim. Düşündüm: arıq buğanı, kök buğanı arxadan tanıya bilsə, kök buğaya arıq buğa deyə bilməz, - deyə düşündüm. Ondan sonra Tanrı bilik verdiyi üçün məhz özüm onu xaqan seçdim. Müdrük Tonyukuk Boyla Bağa Tarkan ilə, İltəris, xaqan olaq».

Bütün 682-ci il kütləni ordu şəklinə salmağa sərf edilir. Türklər Qara Qumda yaşayır, böyük mərhumiyyətlərə dözürdülər. Tonyukuk yazır: «Çuğay Kuzda, Qara Qumda otururduq. Keyik yeyərək, dovşan yeyərək otururduq. Xalqın boğazı tox idi. Düşmənimiz ətrafda yırtıcı quş kimi idi, biz leş idik». 682-ci ildə türk üsyançıları fəal hərəkətlərə keçir, tez-tez Çin sərhədlərini aşıb Çinin şimal əyalətlərini talan edir. Buna görə də 686-cı ildə Çin imperatoru türklərə qarşı böyük bir ordu göndərir. İlk ordunu türklər darmadağın edir, lakin 687-ci ildə göndərilən ordu türkləri şimal çöllərinə sıxışdırır. Bu zaman düşmənlər hər tərəfdən türkləri əhatə etmişdi. Bu düşmənlərdən üçü - doqquz oğuzlar, kıtaylar və çinlilər ittifaq bağlayıb türkləri məhv etmək istəyir. Türk xalqının başının üstünü almış bu təhlükəni təsvir edən Tonyukuk onun aradan qaldırılması və türk dövlətinin Ötükəndə yerləşdirilməsini də öz xidməti hesab

edir: «...oğuzlardan casus gəldi. Casus xəbər gətirdi. Doqquz oğuz xalqı üzərində xaqan oturdu. O, çinlilərin yanına Kunı sənünü göndərmiş, kıtayların yanına Tonra Səmi göndərmiş. Belə xəbər göndərmiş: türk xalqı azdır, amma xaqanı igiddir, vəziri müdrikdir. Nə qədər ki, o iki adam sağdır, səni - Çini öldürəcək, şərqdə kıtayı öldürəcək, məni - oğuzu da öldürəcək. Çin, sən cənub tərəfdən hücum et, kıtay, sən şərqdən hücum et! Mən şimaldan hücum edim. Türk sir xalqı yerində sahib qalmasın. Bacarsaq, hökmdarı məhv edək. O xəbəri eşidib gecə yuxum gəlmədi, gündüz rahatlığım gəlmədi. Xaqanıma müraciət edib dedim: - Çin, Oğuz, Kıtay - bu üçü birləşsə, mühasirədə qalacağıq. Naziyi toplamaq asan işdir, incəni üzmək asandır. Nazik qalın olsa, toplamaq igid işidir, incə yoğun olsa, sındırmaq igid işidir. Düşmənlərimiz birləşmədən onlara bir-bir hücum etmək lazımdır. Xaqanıma mənim - Müdrik Tonyukukun sözünü eşitdi. - Qoşunu könlüncə apar, - dedi. Qoşunu Göy Önük yuxarı Ötükən ormanına apardım. İnək və yük heyvanları ilə Toğlada oğuzlar gəldi. Qoşunları altı min idi, biz iki min idik. Döyüşdük. Tanrı yar olduğu üçün dağıtdıq, çaya tökdük. Səpələndikləri yollarda da, əlbəttə, öldülər. Ona görə də oğuzlar hamısı tabe olmağa gəldi. Türk xalqını Ötükən yerinə mən özüm - Müdrik Tonyukuk gətirdim. Xaqan Ötükən yerində yerləşir deyə xəbər eşidib cənubdakı xalq, qərbdəki, şimaldakı, şərqdəki xalq gəldi».

Tonyukukun Toğla (Tola) çayı sahilindəki qələbəsinə sonra türk elinin ordası Ötükəndə yerləşir. Tola döyüşü 688-ci ildə baş vermişdi. 689-cu ildə İltəris xaqan Çindən asılı olmayan müstəqil türk dövlətini - türk xaqanlığını yaradır.

693-cü ildə İltəris xaqan vəfat edir. Taxta onun kiçik qardaşı Kapağan xaqan çıxır. Tonyukuk vəzirlikdə qalır, yenə də ağıllı məsləhətləri, hərbi şücaətləri ilə türk dövlətinin qüdrətinin yüksəlməsinə xidmət edir.

698-ci ildə türk ordusu iki dəstə halında Çinin şərq əyalətlərinə - Mancuriyaya hücum edir. Dəstələrindən birinə Kapağan xaqan, digərinə Tonyukuk sərkərdəlik edirdi. Tonyukuk bu yürüşü belə təsvir edir: «İki min idik, biz iki qoşun olduq. Türk xalqı oturalı, türk xaqanı oturalı Şandun şəhərinə, Dəniz çayına çatdığı yox idi. Xaqanıma müraciət edib qoşun çəkdik. Şandun şəhərinə, Dəniz çayına çatdım. İyirmi üç şəhər sındı (məğlub oldu)». Şandun şəhəri deyəndə, güman ki, Tonyukuk Şandun düzünü nəzərdə tutur, çünki digər qədim türk abidələrində Şandun balıq (şəhər) yox, yazı (düz) adlanır: Yaşıl ügüz Şandun yazı «Yaşıl (Hoam-ho) çay Şandun düzü». Taluy ügüz «Dəniz çayı» deyəndə, güman ki, Sarı dəniz nəzərdə tutulur. Tonyukuk bir məsələdə öyünməkdə haqlıdır: ona qədər və ondan sonra türk dövlətçiliyi tarixində türk ordularının Çinin bu qədər şərqinə - Sarı dənizə qədər gedib çıxdıqları olmamışdır.

706-cı ildə türk orduları Çinin şimalına hücum edib. Minşa yaxınlığında Çin ordusunu darmadağın etdikdən sonra Çin dövləti başa düşür ki, hərbi qüvvə ilə, həm də təkbaşına türklərə qalib gələ bilməyəcəkdir. Buna görə də türklərin qonşuları köçəri qəbilələri türklərin əleyhinə qaldırmağa çalışır. 708-ci ildə Kapağan xaqan yenidən Çinin şimalına hücum etdikdən sonra Çin diplomatiyası bütün vasitələri işə salıb türklər əleyhinə hərbi ittifaq yarada bilir. Türk xaqanlığının 709-cu ildəki hərbi və siyasi vəziyyətini Tonyukuk belə təsvir edir. «Çin xaqanı düşmənimiz idi. On ox xaqanı düşmənimiz idi. Hamıdan artıq güclü qırğız xaqanı düşmənimiz idi. O üç xaqan məsləhətləşib: - Altun ormanı üzərinə yürüş edək, - demiş. Elə məsləhətləşmiş: - Şərqə türk xaqanına qarşı qoşun çəkək, - demiş, - ona qarşı qoşun çəkməsək, hər necə olsa, o bizi, xaqanı cəsurdur, məsləhətçisi müdrikdir, hər necə olsa, bizi öldürəcək. Üçlükdə birləşib qoşun çəkək, onu məhv edək, - demiş. Türgiş xaqanı belə demiş: - Mənim xalqım orada olacaq. Türk xalqına da: - daxildə iğtişəş sal, - demişlər; oğuzlara da: - üsyan qaldırın, - demişlər. O xəbəri eşidib gecə də uyumağım gəlməz oldu, oturmağım gəlməz oldu».

Tonyukuk bu çıxılmaz vəziyyətdən çıxış yolu tapır. Tonyukukun təklifi ilə hərbi şura düşmənləri qəfildən, həm də tək-tək aradan götürməyi qərara alır. Tonyukuk ilk zərbəni qırğızlara vurmaq qərarına gəlir. Hadisə qışda baş verdiyi üçün, hər yeri qar basdığı, Sayan dağlarından şimala, qırğız

ölkəsinə gedən yeganə Kögmən keçidini düşmən ciddi qoruduğu üçün və düşməne qəfil basqın etmək üçün Tonyukuk keçilməz yol seçir. Qırğız səfərini Tonyukuk belə təsvir edir: «...düşünüb... qoşun çəkək, - dedim. Kögmən yolu bir imiş, onu da düşmən tutmuş, deyə eşidib: - bu yolla getmək yaramaz, - dedim, ...bələdçi dilədim. Çöllü azlardan bir adam tapdım. ...Anı çayı ilə getsən, orada gecələsən, getməyə bir atlıq yal qalır, - deyə, - o yol ilə yürüsək, (tez çatmaq) mümkündür, - dedim. ...Qoşun yürütdüm. - Atlanın, - dedim. Ağ Tərməl çayını keçərək düşərgə saldım. Atlara mindirərək qarı dağıtdım. Yuxarı, atları yedəkdə tutaraq piyada ağac tutaraq qaldırdım. Öndəki döyüşçülər qarı tapdalayıb yol açdı. Kolluq olan tərəni aşdıq, yombalanıb endik. On gecə yandakı qar uçğunlarını dolanıb getdik. Bələdçi yeri səhv saldığı üçün öldürüldü. Məhrumiyyətlər başlananda xaqan: - Sürətlə getməyə çalış, - dedi. Anı çayı ilə gedək. O çay boyu getdik. Saymaq üçün adamları atlardan düşürdük. Atları ağaclara bağladıq. Gecə də, gündüz də getdik. Qırğızları yuxada basdıq. ...süngü ilə açdıq. Xanın qoşunu toplanmış. Döyüşdük. Sancedıq. Xanını öldürdük. Qırğız xalqı xaqana tabe oldu, səcdə etdi. Qayıtdıq. Kögmən ormanını dolanıb gəldik. Qırğızdan qayıtdıq». Beləliklə, Tonyukukun uzaqgörənliyi və şəxsi şücaəti sayəsində üçlər ittifaqının biri sıradan çıxarılır. İndi növbə türgişlərin idi. 710-cu ildə türklər türgişlərə qarşı hərbi yürüşə çıxırlar. Türk ordusuna

rəhbərlik etmək Kapağan xaqanın ikinci oğlu İnel xaqana və qardaşı oğlu Bilgə xaqana tapşırılır, Tonyukuk isə baş məsləhətçi təyin edilir, lakin əslində hərbi əməliyyatlara Tonyukuk rəhbərlik edir. Tonyukuk əvvəlcə kəşfiyyat aparır: «Türgiş xaqanından casus gəldi. Xəbəri bu cür: şərqdən xaqana qarşı qoşun yürüdək, - demiş, yürütməsək, bizi, xaqanı cəsur imiş, məsləhətçisi müdrik imiş, hər necə olsa, bizi öldürəcək, - demiş. Türgiş xaqanı sərhədi keçmiş, - dedi. On ox xalqı hamılıqla sərhədi keçmiş - deyir. Aralarından Çin qoşunu da varmış». Kapağan xaqan ordaya qayıdır, oğlu İnel xaqana isə gizli göstəriş verir ki, türgişlərlə döyüşə girməkdən çəkinsin, Tonyukuk «qoşun yürüdək» desə, razı olmasın. Lakin Tonyukuk öz bildiyi kimi hərəkət edir. O yazır: «...qoşun yürütdüm. Altun ormanını yolsuz aşdıq. İrtiş çayını bərəsiz keçdik, gündüzü gecəyə qatdıq. Bolçuya dan söküləndə çatdıq. Kəşfiyyat dil gətirdi. Xəbəri bu cür: Yarış düzündə yüz min qoşun toplanmışdır. Bu xəbəri eşidəndə bəylərin hamısı dedi:

- Qayıdaq. Təmiz abır yaxşı şeydir.

Mən isə dedim:

- Mən Müdrik Tonyukuk Altun ormanını aşaraq gəldim. İrtiş çayını keçərək gəldim. Gətirdiyim adamlar cəsurdur. Düşmən də gəldiyimizi duymamışdır. Tanrı, Umay, müqəddəs yer, su bizə qələbə verdi. Onlar çoxdur deyə niyə qaçaq?! Biz azıq deyə niyə qorxaq?! Niyə basılaq? Hücüm edək.

Hücüm etdik, düşməni dağıtdıq. İkinci gün gəldi. Düşmən alov kimi qızıb gəldi. Döyüşdük. Düşmənin iki qanadı bizdən yarıbayarı artıq idi. Tanrı yar olduğu üçün düşmən çoxdur deyə qorxmadıq. Döyüşdük. Tarduş şadı düşməni mühasirə etdi. Dağıtdıq. Xaqanını tutduq, yabğusunu, şadını döyüşdə öldürdük. Əlli döyüşçünü əsir tutduq. Gecə on ox xalqına xəbər göndərdik. O xəbəri eşidib on ox bəyləri, xalqı hamılıqla gəldi, səcdə etdi. Gələn bəylərini, xalqını təşkil etdik». Bu hərbi səfər sayəsində türk xaqanlığının qərb sərhədləri Dəmir qapıyadək (Almatı və Daşkənd şəhərləri arasındakı Buzqala keçinədək) çatır. Tonyukuk deyir: - Dəmir qapıya tək çatdıq, oradan qayıtdıq.

Tonyukukun yazdığına görə, türgişlər üzərindəki qələbədən sonra Soğda hökmdarı Suk başda olmaqla soğdak xalqı hamılıqla türk xaqanına tabe olur. Bu səfər zamanı başda Tonyukuk olmaqla türk qoşunlarının ərəblər və toxarlarla döyüşdüyündən də danışılır.

Qaynaqlarda Çinə qarşı 712-ci il müharibəsində Tonyukukun iştirak etdiyi göstərilir, lakin Tonyukuk həmin müharibədə də iştirak etdiyini yazır: Türk xalqı «Tinəsi oğlu (yəni Çin imperatoru) yatan dağa çatmış...

O yerə mən - Müdrik Tonyukuk hücum etdiyi üçün saysız-hesabsız sarı qızıl, parlaq gümüş, qızgəlin, xalça, pul gətirdi».

716-cı ildə Kapağan xaqan bir hərbi səfərdən qayıdarkən pusquya düşüb öldürülür. Kapağan

xaqan türk törüsünü (qanununu) pozaraq hələ sağlığında böyük oğlu Bögünü kiçik xaqan qoymuşdu. Türk törüsünə görə, böyük qardaşdan sonra ondan kiçik qardaş xaqan ola bilərdi. Sonuncu qardaşdan sonra böyük qardaşın böyük oğlu xaqan taxtına çıxırdı.

Bu törüyə görə, Kapağan xaqandan sonra taxta İltəris xaqanın böyük oğlu Bilgə xaqan çıxmalı idi. Ancaq Kapağan xaqan Bögünü kiçik xaqan qoyduğu üçün Kapağan xaqan öldürülən kimi əyanlar yığıb onu ulu xaqan elan edir. İltəris xaqanın kiçik oğlu Kül tigin türk törüsünü bərpa etmək üçün ordaya hücum edir, əmisinin bütün uşaqlarını (əmisi oğlu Bəg tigin və əmisi qızlarından biri Çinə qaçır) və yaxın adamlarını qırır, təkcə vəzir Tonyukuku bağışlayır (Tonyukuk Bilgə xaqanın qayınatası idi), lakin onu siyasi fəaliyyətdən uzaqlaşdırır.

Kül tigin böyük qardaşı Bilgə xaqanı türk taxtına oturdur. Bu zaman ölkəni qiyam və üsyanlar sarsıdırdı. Yeni xaqanın ağıllı vəzirə böyük ehtiyacı vardı. Görünür, buna görədir ki, 718 yaxud 719-cu ildə Tonyukuk yenə də baş vəzir vəzifəsinə qaytarılır. O, yenə də ağıllı məsləhətləri ilə türk dövlətinin qüdrətinin yüksəlməsinə xidmət edir.

Bilgə xaqan istəyir ki, Budda dinini qəbul etsin və onu dövlət dini elan etsin. Tonyukuk bunu məsləhət görmür. O deyir:

- Budda dininin ehkamları türklərin cəngavərlik ruhunu öldürür, çünki bu ehkamlar itaət təbliğ edir.

Budda dini insanları zəiflədir və insanpərvərlik ruhunda tərbiyə edir. Biz Budda dinini qəbul etsək, türk dövləti zəifləyər və Çindən asılı vəziyyətə düşər.

Bilgə xaqan Çin tipində özünə paytaxt şəhəri salmaq istəyir. Tonyukuk bu fikirdən də onu daşındırır: - Türkün ruhu azaddır. Türk istədiyi yerdə özünə məskən salmağı xoşlayır. Türk hər tərəfdən hasarlarla əhatə edilən şəhərdə yaşasa, onun azadlıq sevən ruhu qandala salınar, qula çevrilər. Bu da türkün cəngavərliyini öldürər, onu köləyə çevirər.

Tonyukuk qocalsa da hərbi sahədə də səriştəsini itirməmişdi.

720-ci ildə Çin türk dövləti əleyhinə qəsd düzəldir. Çin planına görə, kıtay, tatabı və basmıl qəbilələri üç tərəfdən türklərin ordasına hücum etməli, Bilgə xaqanı tutmalı idi. 300 minlik Çin ordusu da onlara yardım edəcəkdə. Tonyukuk başa düşürdü ki, bu qədər müxtəlif olan qüvvələrin hərəkətini əlaqələndirmək çətindir. Buna görə də o, Bilgə xaqana narahat olmamağı və düşmənlər gəlməzdən üç gün əvvəl şimala çəkilməyi məsləhət görür. O, Bilgə xaqana deyir:

- Qoy çinlilər gəlsinlər. Biz gözləyirik. Onların azuqəsi qurtardıqdan sonra hücum edərək.

Ancaq iş elə gətirir ki, türk ordasına birinci basmıllar çatır. Öz mütəffiqlərini burada görməyən basmıllar geri qayıdır. Bilgə xaqan onlara hücum etmək istəyir. Tonyukuk mane olub deyir:

- Düşmən tox olduqda yaxşı vuruşur. Ona hücum etmək təhlükəlidir.

Türk ordusu sürətli yürüşlə gedib basmilları qabaqlayır və onlar gələndək onların paytaxtı Beş-balık şəhərini alır. Yorgun və ac basmillar istirahət etmək arzusu ilə şəhərə gəldikdə gümrah türk ordusu onları mühasirə edir. Bütün basmil ordusu əsir düşür.

Bilgə xaqan və Tonyukuk bununla kifayətlənmir. Türk ordusu Cünqariyadan Çinin Qansu əyalətinə keçir və Çin ordusunun arxasındakı bütün vilayətləri talan edib Çin ordusunu ərzaqsız qoyur. Beləliklə, Çin imperiyasının türk dövlətini məhv etmək planı boşa çıxır.

Türk dövlətinin yaranması və inkişaf edib yüksəlməsində Tonyukukun xidmətləri böyükdür. Buna görə də Tonyukuk belə deməkdə haqlıdır:

- İltəris xaqan, Müdrik Tonyukuk qazandığı üçün... türk sir xalqı yaşamaqdadır.

KÜL TİGİN

Türk xalqlarının tarixi igid ərlərin, alp ərənlərin tarixidir: Oğuz xaqan, İstəmi xaqan, İltəris xaqan, Məhəmməd Cahən Pəhləvan, Qızıl Arslan, Şah İsmayıl Xətai. ...Belə ali ərənlərdən biri də səkkizinci yüzillikdə yaşamış Kül Tiginidir.

Kül Tiginin atası əlli illik Çin əsarətinə qarşı ağır mübarizə aparıb türklərə azadlıq gətirən, türk dövlətçiliyini bərpa edən İltəriş xaqan olmuşdur. Atası vəfat edəndə Kül Tiginin yeddi yaşı vardı. Kül Tigin hələ kiçik yaşlarında igidliklər göstərmiş, elin-obanın ərən oğlu kimi ad qazanmışdı. Türk elinin hökmdarı Bilgə xaqan kiçik qardaşı Kül Tiginin şərəfinə qoydurduğu abidədə yazır: «Atam xaqan vəfat etdikdə Kül Tiginin yeddi yaşı vardı. On yaşında Humay tək anam xatunun xoşbəxtliyindən kiçik qardaşım Kül Tigin igid adı qazandı». Türk elinin qanununa görə, oğul düşmən basmasa idi, ona igid adı verməzdilər. Kül Tigin on altı yaşında artıq türk elinin tanınmış igidlərindən, istedadlı və basılmaz sərkərdələrindən idi. Onun adı düşmənləri lərzəyə salırdı. 701-ci ildə Kül Tigin Böyük qardaşı Bilgə xaqanla birlikdə nisbətən kiçik bir hərbi dəstənin başında Orta Asiyada yerləşən soğda qəbilələrinin (Soğda dövlətinin) üzərinə hücum edir. Heç kim türklərin qələbəsinə inanmırdı. Ancaq Kül Tiginin qılıncı sayəsində türklər Çü çayı boyunda yaşayan bütün qəbilələri

türk xaqanlığına tabe edir. Kül Tigin öz dəstəsi ilə daha irəli gedib bayırku qəbilələrini də itaət altına alır və soğda qəbilələrinə köməyə gələn Çin qoşunlarını məğlubiyyətə uğradır. Çin ordusunun komandanı Onq Tutuku əsir alır. Bu zaman türk ordusunun ön dəstələri Orta Asiyaya hücum edən ərəb ordularının ön dəstələri ilə qarşılaşır. Kül Tigin kiçik bir dəstənin başında duraraq ərəblərlə cəsarətlə vuruşur və türk ordusunun intizamlı şəkildə geri çəkilməsini təmin edir: Kül Tiginin «on altı yaşında əmim xaqanın elini, qanununu eləcə qazandıq. Altı bağlı (hissəli, qəbiləli, vilayətli) Soğdaya qarşı qoşun çəkdik, onları tabe etdik. Çin sərkərdəsi Onq Tutuq əlli minlik qoşunla gəldi... döyüşdük. Kül Tigin piyada hücum etdi. Onq Tutuku yaraqlı-yasaqlı əli ilə tutdu (yəni, özü şəxsən tutdu), yaraqlı da xaqana təslim etdi. Həmin qoşunu orada məhv etdik», - deyə xaqan yazır.

706-cı ildə türk ordusu Çinin şimal əyalətlərinə hücum edir. Türklər Çin sərkərdəsi Şaçə Çjunun (qədim türk abidələrində: Çaçə sənün) rəhbərlik etdiyi nizami ordunu darmadağın edir, Çin ordusu üçün hazırlanmış atları sürüb aparır. Minşa ətrafında baş verən bu döyüşdə türk hərbi dəstələrindən birinə Kül Tigin sərkərdəlik edirdi. O, bu döyüşdə misilsiz qəhrəmanlıqlar göstərir, böyük şöhrət qazanır. Bu zaman onun iyirmi bir yaşı vardı. Bilgə xaqan kiçik qardaşının şücaətini belə təsvir edir: Kül Tiginin «iyirmi bir yaşı olanda Çaçə

sənünlə döyüşdük. O, ən ilk dəfə Tadığın çorin boz atını minib hücum etdi. Həmin at orada öldü. İkinci dəfə İşbara Yamtarın boz atını minib hücum etdi. Həmin at orada öldü. Üçüncü dəfə Yəgin Silik bəyin yəhərli kəhər atını minib hücum etdi, həmin at orada öldü. Kül Tiginin yarağına, zirehli paltarına yüzdən artıq ox dəymişdi; üzünə, başına biri də dəyməmişdi. ... Həmin qoşunu orada məhv etdik». Bu döyüşdə Çin ordusu, Çin qaynaqlarının özünün yazdığına görə, on min əsgər itirmişdi.

709-cu ildə Bilgə xaqanın sərkərdəliyi ilə türk ordusu şimala - qırğız qəbilələri, daha doğrusu, qüdrətli qırğız xaqanlığına qarşı yürüşə çıxır. Hərbi səfərdə iyirmi altı yaşlı Kül Tigin də iştirak edirdi. Türk ordusu Yenisey çayını sürətlə keçir və Örpən adlanan yerdə əvvəlcə çik, sonra isə az qəbilələrini məğlub edir. Lakin qış olduğu, bərk qar yağır bütün keçidləri tutduğu üçün Sayan dağlarını aşmaq şimala yürüş etmək mümkün olmur, çünki qırğız qəbilələrinin yaşadığı şimal torpaqlarına Sayan dağlarını aşaraq keçmək mümkün olan yeganə yol - Kögmən aşırımı qırğızlar tərəfindən möhkəm qorunurdu. Vəziyyəti düzəltmək üçün qoca və təcrübəli vəzir Tonyukuk orduya komandan, Bilgə xaqan və Kül Tigin ona köməkçi təyin edilir. Türk ordusunun qırğız elinə bu qış yürüşü Tonyukuk şərafinə qoyulmuş abidədə bədii boyalarla təsvir edilmişdir: «Qoşun yürütdüm. - Atlanın, - dedim. Ağ Tərməl çayını keçərək düşərgə saldım. Qoşunu atlara mindirərək qarı sökdüm. Yuxarı, atları ye-

dəkdə tutaraq piyada ağac tutaraq qoşunu dağa qaldırdım. Öndəki döyüşçülər qarı tapdalayıb yol açdı. Kolluq olan təpəni aşdıq, yombalanıb endik. On gecə yandakı qar uçqunlarını dolanıb getdik. Bələdçi yolu səhv saldığı üçün öldürüldü. ...Anı çayı boyu gedək, - dedim. O çay boyu getdik. Qoşunu saymaq üçün atlardan düşürdük. Atları ağaclara bağladıq. Gecə də, gündüz də getdik. Qırğızları yuxuda ikən basdıq. ...süngü ilə açdıq. Xanın qoşunu toplandı. Döyüşdük. Sanedıq. Xanını öldürdük. Qırğız xalqı xaqana tabe oldu, səcdə etdi. Qayıtdıq». Kül Tiginin bu səfərdə göstərdiyi igidliklər Bilgə xaqan tərəfindən Kül Tiginin şərafinə qoyulmuş abidədə belə təsvir edilir: Kül Tiginin «iyirmi altı yaş olanda qırğızlara qarşı qoşun çəkdi. Süngü batımı qədər olan qarı dağıdıb, Kögmən ormanı üzə yuxarı yüyürüb qırğız xalqını yuxuda ikən basdıq. Xaqanı ilə Sona ormanında döyüşdük. Kül Tigin Bayırkunun ağ aygırını minib hücum etdi. Üç döyüşçünü oxla vurdu, iki döyüşçünü təqib edərək qılıncdan keçirdi. Həmin döyüşdə Bayırkunun ağ aygırının budu sındı. Qırğız xaqanı öldürdük, elini aldıq».

Qırğız səfəri 709-cu ilin sonunda başlanıb 710-cu ilin əvvəlində bitir. Güman ki, türk ordusu istirahət etmək üçün ordaya qayıtmadan 710-cu ildə qərbə - türگیşlərə qarşı yürüşə çıxır. Qaynaqların yazdığına görə, bu yürüşdə türk ordusuna Bilgə xaqan və Kapağan xaqanın ikinci oğlu İnal xaqan sərkərdəlik edirdi. Müdrik Tonyukuk isə baş məsləhətçi idi.

Bu döyüşdə Kül Tigin qəhrəmanlıq göstərir. Görək, Kül Tiginin türgiş səfərində göstərdiyi hünər haqqında qardaşı Bilgə xaqan nə deyir: «Həmin ili türgişlərə qarşı Altun ormanı (yəni, Altay dağları) üzüyuxarı qalxaraq, İrtiş çayını keçərək yürüdük. Türgiş xalqını yuxuda ikən basdıq. Türgiş xaqanın qoşunu Bolçuda od kimi, şərab kimi qızaraq gəldi. Döyüşdük. Kül Tigin Başğu boz atı minib hücum etdi. Başğu boz at... tutdurdu. İki döyüşçünü özü əsir aldı. Sonra yenə qoşuna soxulub türgiş xaqanının əyanı Az tutuku əli ilə tutdu. Xaqanını orada öldürdük, elini aldıq. Qara türgiş xalqı tamamilə tabe oldu». Türgiş qəbilələrini məğlub etdikdən və onların torpaqlarını türk xaqanlığına qatdıqdan sonra türk dövlətinin qərb sərhədləri, az qala, Aral dənizinə çatır. Bilgə xaqan türgişlərlə müharibəni təsvir etdikdən sonra yazır: «İnci çayını keçərək Dəmir qapıya tək qoşun çəkdik». Buradakı İnci çayı indiki Zərəfşan çayı, Dəmir qapı isə indiki Almatı və Daşkənd şəhərləri arasındakı Buzqala keçididir. Məhz burada, haradasa Səmərqənd ətrafında türk orduları artıq Orta Asiyaya gəlib çatmış ərəb orduları ilə qarşılaşır. Kül Tigin şərfinə abidədə Bilgə xaqan türgişlərlə vuruşu təsvir etdikdən və «İnci çayını keçərək Dəmir qapıya tək qoşun çəkdik» söylədikdən sonra yazır: «İgid döyüşçülər bizə hücum etmişdi. Belə bir vaxtda peşman olub Kül Tigin azacıq döyüşçü ilə ayırub göndərdik. Ulu döyüş döyüşmüş». Bilgə xaqanın bu sözlərini qaynaqlar belə izah edir: türk qoşunları

türgişləri məğlub etdikdən sonra şərq tərəfdən Dəmir qapı keçidinə çatmış, ərəblər isə cənubdan Səmərqəndə yaxınlaşmışdılar. Görünür, türklər ərəblərlə döyüşmək istəməmiş, əsas qüvvələrini geri çəkmiş. Kül Tiginin başçılığı ilə kiçik bir dəstəni isə ərəblərin (qədim türklər ərəblərə tezik deyirdilər) üstünə göndərmişdilər. Kül Tigin bu döyüşlərdə misilsiz qəhrəmanlıqlar göstərmiş, onun başçılıq etdiyi dəstə ağır tələfatlar versə də türklərin əsas qüvvələrinin ərəblərdən aralanmasını, intizamlı şəkildə geri çəkilməsini təmin edə bilmişdi. Kül Tiginin bu şücaətləri o vaxt nəinki türk elində, həm də Orta Asiya, Tibet və Çində böyük söz-söhbətə səbəb olmuşdu. Kül Tiginin aryerqard dəstəsi təkcə ərəblərin hücumunun qarşısını almaqla kifayətlənməmiş, eyni zamanda cənuba doğru çəkilən türgişlərlə də döyüşə girmiş, habelə Orta Asiyada son Nuşibi bəylərindən biri olan Kuşu Tutukun ordusunu tam məğlub etmişdi. Bilgə xaqan qardaşının bu şücaəti haqqında yazır: Kül Tigin «Alp Şalçının ağ atını minib hücum etmiş, qara türgiş xalqını orada öldürmüş, almış. Yenə yürüyüb. ...Kuşu Tutuk ilə döyüşmüş, əsgərlərini bütünlüklə öldürmüş, evini, dövlətini ...gətirdi». O vaxt nəinki bütün türk dünyasında, hətta Çində, Tibetdə, Orta Asiyada, Koreyada (və ola bilsin ki, şərqə hücum edən ərəb ordusunda) iyirmi bir yaşlı Kül Tiginə qarşı çıxan ərən tapılmırdı.

712-ci ildə türk orduları Çinin şimalına hücum edərkən Kül Tigin bu döyüşlərdə iştirak edə bilmir,

çünki o, 711-ci ildən kaluk qəbilələri ilə döyüşdü. Karluklar Kül Tiginin ordusuna ciddi müqavimət göstərir. Müharibə 715-ci ilədək davam edir. Bu müharibə haqqında Kül Tigin şərəfinə qoyulmuş abidədə oxuyuruq: «Kül Tiginin iyirmi yeddi yaşında karluk xalqı azad, sərbəst ikən düşmən oldu. Müqəddəs Tamağ başında döyüşdük. Kül Tigin həmin döyüşdə otuz yaşında idi. Alp Şalçının ağ atını minib hücum etdi. İki döyüşçünü təqib edərək qılıncdan keçirdi. Karluku öldürdük, aldığımız. Qaynaqların yazdığına görə, karluk qəbilələri ilə müharibə 716-cı ildə bitir, karluklar xaqanlığa tabe olur. Karluklarla müharibədən ordaya qayıdanda Kül Tigin az xalqı ilə döyüşməli olur, çünki Kül Tigin abidəsində yazıldığı kimi desək, «az xalq düşmən oldu. Qara göldə (Monqolustanın qərbində Totoxaranor gölü) döyüşdük. Kül Tigin otuz bir yaşında idi (716-cı il). Alp Şalçının ağ atını minib hücum etdi. Az eltəbərini (az xalqının hökmdarı eltəbər adlanırdı) tutdu. Az xalqı orada yox oldu».

716-cı ildə Kül Tigin ordaya qayıtdıqda türk dövləti böhranlı günlər yaşayırdı: Kapağan xaqanın hakimiyyət tərzindən narazı olan qəbilələr bir-birinin ardınca qiyam qaldırırdı, xaqanlıqı vətəndaş müharibəsi bürümüşdü. Bu qiyamların yatırılmasında Kül Tiginin göstərdiyi igidliyi Bilgə xaqan belə təsvir edir: «Əmim xaqan elində qarışıqlıq olduqda, xalqın eli əmimə asi olduqda izgil xalqı ilə döyüşdük. Kül Tigin Alp Şalçının ağ atını minib hücum etdi. Həmin at orada öldü. İzgil xalqı öldü.

Doqquz oğuz xalqı öz xalqım idi. Yer, göy qarışdığı üçün düşmən oldu. Bir ildə beş dəfə döyüşdük. Ən ilk dəfə Toğu şəhərində döyüşdük. Kül Tigin Azmanın ağ atını minib hücum etdi, altı döyüşçünü qılıncdan keçirdi. Qoşun toqquşmasında yeddinci döyüşçünü qılıncladı. İkinci dəfə Kuşlağakda ediz ilə döyüşdük. Kül Tigin Az kəhərini minib, hücum edib bir döyüşçünü qılıncdan keçirdi, doqquz döyüşçünü mühasirədə nizədən keçirdi. Ediz xalqı orada məhv oldu. Üçüncü dəfə Bol...nda oğuz ilə döyüşdük. Kül Tigin Azmanın ağ atını minib hücum etdi, sanədi. Qoşununu qırdıq, evini aldığımız. Dördüncü dəfə Çuş başında döyüşdük. Türk xalqı ayağını qaçaraq qoydu, xain olası idi. Öndə gələn qoşununu Kül Tigin qovub Tonralardan bir qəbilə, alpağulardan on döyüşçünü Tona tiginin dəfnində mühasirə edib öldürdük. Beşinci dəfə Əzgənti Kadazda oğuz ilə döyüşdük. Kül Tigin Az kəhərini minib hücum etdi. Şəhərə girmədi. Həmin qoşunu orada öldürdük. Mağı kurqanda qışlayıb yazda oğuzlara qarşı qoşunla sərhədi keçdik. Kül Tigin evi müdafiə etməyə təyin etdik. Düşmən oğuzlar ordanı basdı. Kül Tigin Yetim ağ atı minib doqquz döyüşçünü qılıncdan keçirdi, ordanı vermədi». Bilgə xaqanın təsvir etdiyi bu sonuncu iki hadisə 716-cı ildə baş vermişdir. Həmin ilin yazında doqquz oğuz qəbilələri qiyam qaldırır. Qardaşı oğlu Kül Tiginin şöhrətindən qışqançlıq hissində düşən Kapağan xaqan bu dəfə orduya özü sərkərdəlik etmək qərarına gəlir, Kül Tiginə isə kiçik bir dəstə ilə ordada arvad uşağı qorumaq üçün qoyur. Türk-

lərin əsas qüvvələrinin uzaqlarda - şərqdə doqquz oğuzlarla vuruşduğunu eşidən karluklar (Bilgə xaqan onları sadəcə oğuz adlandırır; qaynaqlarda isə onların adı üç oğuz kimi yazılır ki, bu da karluk deməkdir) qisas vaxtının çatdığını fikirləşib türklərin ordasına hücum edirlər. Lakin Kül Tigin misilsiz igidlik göstərir, bərabər olmayan döyüşdə şəxsən özü doqquz düşmən əsgərini öldürür, ordanı qoruyur. Bu qələbənin əhəmiyyəti haqqında Bilgə xaqan belə deyir: «Anam xatun, başqa analarım, böyük bacılarım, gəlinlərim, xanımlarım - bunca diriləriniz kəniz olası idiniz, ölümləriniz yurdda, yolda yataraq qalası idiniz. Kül Tigin olmasa idi, hamınız öləsi idiniz».

Bu, Kül Tiginin igidlikləri, döyüşlərdə göstərdiyi şücaətlər haqqında türk qaynaqlarının verdiyi son məlumatdır.

Kül Tigin ordanı qoruduğu vaxt Kapağan xaqan da doqquz oğuzları məğlub edir. Sonra o, qiyam qaldırılmış bayırku qəbilələrini də Tola çayı sahilindəki döyüşdə məğlub edir, lakin geriyyə-ordaya qayıdarkən pusquya düşüb öldürülür.

Kapağan xaqan hələ sağlığında türk törüsünü (qanununu) pozaraq böyük oğlu Bögünü kiçik xan elan etmişdi. Türk törüsünə görə, xaqan vəfat etdikdə kiçik xan hökmdarlıq taxtına çıxırdı. Kapağan xaqanın öldürülməsi xəbəri ordaya çatan kimi Bögü xaqan elan edilir. Bundan hiddətlənən Kül Tigin ordaya hücum edir, Kapağan xaqanın bütün uşaqlarını və yaxın adamlarını qırır. Kapağan xa-

qanın uşaqlarından təkə oğlu Bəg tigin və Aşidə Mimi adlanan bir nəfərdə ərdə olan on yeddi yaşlı qızı qurtulub Çinə qaçır.

Kül Tiginin əmisi uşaqları ilə heç bir düşmənliyi yox idi. O, türk törüsünə (qanununa) uyğun hərəkət edirdi: Türk törüsünə görə, böyük qardaşdan sonra xaqanlıq taxtına ondan kiçik qardaş oturmalı idi, sonuncu qardaş vəfat etdikdən sonra taxta böyük (birinci) qardaşın böyük oğlu çıxmalı idi. Türk törüsünə görə, türk taxtında Kapağan xaqandan sonra İltəris xaqanın böyük oğlu Bilgə xaqan oturmalı idi. Kül Tigin bu törünü bərpa edir və türk taxt-tacını böyük qardaşı Bilgə xaqana verir. Ancaq Bilgə xaqan başa düşürdü ki, Kül Tiginlə müqayisədə o, taxt-taca layiq deyil, buna görə də taxt-tacı Kül Tiginə təklif edir. Ordu və xalq da bunu istəyirdi, çünki öz igidlikləri və qəhrəmanlıqları ilə Kül Tigin ordunun və xalqın rəğbətini qazanmış, sevimsi olmuşdu. Lakin Kül Tigin qəti şəkildə türk taxt-tacından imtina edir, Bilgə xaqanı taxta çıxarır. Taxt-tac üçün qardaşına minnətdar olan Bilgə xaqan Kül Tiginə bütün türk ordusunun ali baş komandanı təyin edir. Kül Tigin daha on beş il qardaşına sədaqətli qulluq edir. Biz onun bu on beş ildə göstərdiyi qəhrəmanlıqlar haqqında qaynaqlarda heç bir məlumata rast gəlmirik. Amma əmin olmaq olar ki, onun bu on beş ildə göstərdiyi qəhrəmanlıqlar əvvəlkilərdən heç də az olmamışdır. Qaynaqların yazdığına görə, Kül Tigin fasiləsiz döyüşlərdə düşmənin 169 əsgər və sərkərdəsini öldürmüşdür.

Kül Tigin 47 yaşında hansısa bir döyüşdə aldığı ağır yaradan 731-ci ilin 27 fevralında vəfat etmişdir. Bilgə xaqan öz kiçik qardaşı üçün möhtəşəm bir məqbərə tikdirmiş, abidə ucaltmışdır. Dünya tarixində heç bir xaqan, şah, qeysər, imperator, kral... yaşca və vəzifəcə özündən kiçik olan qardaşı haqqında Bilgə xaqanın Kül Tiginin şərəfinə qoyduğu abidədə həkk etdiyi sözlər kimi səmimi söz deməmişdir. Abidənin mətnində xüsusilə bu sözləri oxuyuruq:

«Kiçik qardaşım Kül Tigin həlak oldu, özüm qəmləndim. Görər gözüm görməz oldu, özüm qəmləndim. Vurar biləyim vurmaz oldu, özüm qəmləndim. Bilər biliyim bilməz oldu, özüm qəmləndim. Taleyi Tanrı yazar, insan oğlunun hamısı ölümlü törəmiş. Beləcə düşündüm. Gözlərimdən yaş gələr, ürəyimdən güclü sıtqı gələr, yanaraq qəmləndim, möhkəmcə qəmləndim».

2005

TARİXDƏN SƏHİFƏLƏR

DÖVLƏTÇİLİK TARİXİ İLK TÜRK DÖVLƏTİ

Mən Sümər tarixinin, Sümər şəhər dövlətləri tarixinin bilicisi deyiləm, hətta Sümər dili haqqında təsəvvürüm belə yoxdur. Azərbaycanın «neolinqvistləri» iddia edirlər ki, sümərlər türkdilli qəbilələr olmuşlar, fikirlərini sübut etmək üçün akkad kitabələrindən Sümər hökmdarlarının təhrif edilmiş adlarını nümunə gətirir və qondarma etimonlar quraşdırmaqla onların türk adı olduğunu iddia edirlər. Sümər dili aqlütinatif tipli olmuşdur, yəni türk, habelə, moңqol, munqus-mancur, fin-uqor, hətta Koreya dilləri kimi bu dildə də sözlər kökə sonndan şəkilçilər bitişdirməklə dəyişdir. Sümər dilini yalnız aqlütinativ dil olduğuna görə türk dilləri ailəsinə daxil etmək, ən azı, sadələşmə olardı. Digər tərəfdən, bu, bir şübhə doğurmayan faktdır ki, qədim türk dillərində saitlərin damaq ahəngi pozulmaz fonetik qanun olmuş və bu dildə saitlərin damaq ahəngi pozulmuş bir söz belə işlənməmişdir. Halbuki, Azərbaycan «neolinqvistlərinin» bizi inandırmaq üçün şahid çağırdıqları Sümər hökmdarları adlarının, demək olar ki, hamısında saitlərin damaq ahəngi pozulur; bunu yad dilin, yad orfoqrafiyanın, yabançı əlifbanın təsiri kimi də izah etmək mümkündür və edirlər də; lakin fakt fakthığında qalır: onu heç bir izahla dəyişmək olmaz. Bundan əlavə, Sümər tarixinin özü də qa-

ranlıqdır, tarixi hadisələr illərlə deyil, əsrlərlə ölçülür, həm də çox zaman bir-birinə zidd fikirlər söylənir. Şahid kimi Yusif Yusifovun yazdığı «Qədim Şərq tarixi» kitabından bir-birinin ardınca gələn iki cümləni nəzərinizə çatdırıram: «...Şumerdə dövlət hökmdar hakimiyyəti şəklində artıq e.ə.IV minilliyin sonunda meydana gəlmişdi. Şumer şəhər dövlətləri e.ə.III minliyin birinci yarısında meydana gəlmişdilər». Əgər eyni bir müəllif eyni bir əsərin eyni bir səhifəsində bir-birinin ardınca gələn iki cümlədə bu qədər fərqli fikir söyləyirsə, onda müxtəlif müəlliflərin müxtəlif əsərlərinin müxtəlif səhifələrində yazdıqlarından nə gözləmək olar?!

Lakin mənim məqsədim bu kiçik məqalədə türk dövlətçiliyi tarixini araşdırmaq deyildir. Belə bir məqsədim olsa idi, onda milli mənsubiyyəti mənə qaranlıq olan sümərlərdən deyil, milli mənsubiyyəti mənə bəlli olan hunlardan başlayardım. Məlumdur ki, hun qəbilələri ittifaqının nüvəsini, aparıcı qüvvəsini türkdilli qəbilələr təşkil etmişdir. Bu ad mənə məlumdur ki, Şilzi adlı Çin salnaməçisinin yazdığına görə, hun hökmdarı Yao e.ə.2357-ci ildə Txan (yəni - Xan) dövlətini, hun hökmdarı Şun isə e.ə.2355-ci ildə Yuy dövlətini yaratmışdır. Beləliklə, türk dövlətçiliyinin tarixini hökmdar Yaonun yaratdığı Xan dövlətindən başlasaq, onda bu dövlətçiliyin 4357 yaşı olur. Mən ilk türk dövləti deyəndə bu tarixi də nəzərdə tutMuram, çünki bu dövlət (dövlətlər) tarixdə türk özəl adı ilə yox, hun

imperiyası adı ilə məlumdur. Mən ilk türk dövləti deyəndə qüdrətli Çin dövləti və onun müttəfiqləri ilə uzun sürən və qanlı müharibələrdən sonra 552-ci ildə müstəqillik qazanan və tarixə özəl adı ilə daxil olan türk xaqanlığını nəzərdə tuturam.

Müstəqillik qazanana qədər türklər uzun mübarizə yolu keçmişdilər. 92-ci ildə birləşmiş siyənbi-Çin qoşunları Tarbaqatay döyüşündə hun dövlətini məğlub edir, hun dövlətinə son qoyur və Şimali Monqolustan çölləri, bir məlumata görə monqoldilli, başqa məlumata görə, türkdilli siyənbi qəbiləsinin hakimiyyəti altına keçir. 500 yurddan ibarət bir neçə türk tayfası yaxşı torpaq - bol otu və suyu olan torpaq axtarmaq niyyətilə Altun (indiki Altay) dağlarına köç edir. Türklər həm öz ənənəvi otaqlarından, həm də siyasi hakimiyyətdən məhrum olur, siyənbi dövlətinə tabe olurlar. 361-ci ildə siyənbi dövləti köçəri jujan qəbiləsi tərəfindən məğlub edilir və bu dəfə türklər jujan dövlətinin tərkibinə qatılırlar. Tədqiqatçıların böyük əksəriyyəti jujanları monqoldilli, bir qisim türkdilli hesab edir, az bir qisim mütəxəssis isə onları müxtəlif dillərdə danışan qəbilələrin konqlemeratı sayır. Jujanların hansı dildə danışması bizim üçün o qədər də maraqlı deyildir. Fakt budur ki, siyənbi kimi, jujanlar da türklərə qulları kimi baxırlar; Altay dağlarının vadilərində yaşayan türklər jujanları silah və digər dəmir məmulatları ilə təmin edirdilər. V yüzilliyin ortalarında Altay dağları türklərə darısqallıq edirdi, çünki 92-ci ildə Altay dağlarına köç

etmiş 500 türk yurtu o qədər artmışdı ki, V yüzilliyin əvvəllərində onlar Altay dağlarının vadilərində yaşaya bilmirdilər. Buna görə də onlar 439-cu ildə Altay dağlarının cənub yamaqları ilə Qobu səhrasının şimal sərhədlərinə köç edirlər. Həmin bu vaxtlar Mərkəzi və Şərqi Asiyada əhəmiyyətli siyasi-ictimai dəyişikliklər baş verirdi.

VI yüzilliyin əvvəllərində Çinin şimalında iki dövlət mövcud idi: Şərqi Vey imperatorluğu və Qərbi Vey imperatorluğu. Hər iki dövlətin başında köçəri tabğaç qəbilələrindən (bəzi qaynaqlar tabğaçların nə vaxtsa türkdilli olduğunu qeyd edirlər) çıxmış, lakin artıq tam çinliləşmiş, hökmdarlar sülaləsi dururdu. İstər Qərbi, istərsə də Şərqi Vey sülalələri öz ana dillərini çoxdan itirsələr də Böyük Çöldə yaşayan köçəri qəbilələrlə həm siyasi, həm də mədəni əlaqələrini kəsməmişdilər və tez-tez bu qəbilələrdən öz siyasi və hərbi məqsədləri üçün istifadə edirdilər. 545-ci ildə Şərqi Vey imperatoru Qao Jujan xanı Anaxuan və Toqon hökmdarı Kualü ilə ittifaq bağlayıb Qərbi Vey imperiyasına hücum edir. Müharibə nəticəsiz bitsə də Qərbi Vey imperatoru Vin-di türkdilli Aşina qəbiləsinin başçısı Bumın xanın yanına səfirlik (elçilik) göndərib ittifaq yaratmağı təklif edir. Həmin bu il - 545-ci il türklərin tarixində dönüş ili, onların dünya siyasəti səhnəsinə çıxışı ilidir.

Altay dağları ilə Balxaş gölü arasında köç edən və tərkibinə uyğur qəbilələri də daxil olan türkdilli telə qəbilələri 546-cı ildə Jujan imperiyasına qarşı

qiyam qaldırıb Altay dağlarının cənub ətəkləri ilə Xalxaya (Monqolustan) doğru hərəkət edir. Üsyançılar başıpozuq kütlə halında - qaraçı taboru kimi arvad-uşaqla, mal-qara ilə, arabalarla Altay dağlarının ətəklərinə çatdıqda hərbin bütün tələblərinə uyğun silahlanmış türklər onların qarşısına çıxır. Türklərdən heç bir pislilik görməyən telə qəbilələri heç bir müqavimət göstərmədən, döyüşsüz türklərə tabe olurlar. İki qüdrətli qəbilə ittifaqının biləşməsi nəticəsində daha qüdrətli bir hərbi qurum yaranır. Həm türk, həm də telə qəbilələri jujanlardan asılı idi, onlara nifrət edirdi və jujan əsarətindən qurtulmağa can atırdı. Türklərlə jujanlar arasında müharibə labüd idi. Yalnız kiçik bir bəhanə lazım idi. Tezliklə belə bir bəhanə tapılır: Bumın xan jujan xaqanı Anaxuanın qızına elçi göndərir. Anaxuan elçilərə təhqirli cavab verir. Onda Bumın xan Qərbi Vey imperatoru Vin-dinin qızı Çan ilə evlənib 551-ci ildə jujanlara müharibə elan edir. Müharibə 552-ci ildə türklərin tam və parlaq qələbəsi ilə bitir. Bumın xan türk xaqanlığının yaradılmasını elan edir, xaqan taxtına çıxır və İl xaqan adını qəbul edir.

Qısa bir müddətdə - 552-ci illə 555-ci il arasında türklər Şərqdə Sarı dənizdən Qərbdə Qara dənizədək, Şimalda Baykal gölünün (türklər ona Şimal dənizi deyirdilər) sahillərindən Cənubda Çin səddi və Tibetin ətəklərindəki böyük bir ərazini birləşdirən qüdrətli, dünya əhəmiyyətli, öz dövrünün ən özəmətli dövlətləri olan Çin, Sasani İranı və Bizans

dövlətləri ilə «sən» deyə danışan bir dövlət - türk xaqanlığını yaratdılar. Bu dövlət haqqında ilk türk tarixçisi Yollığ Tigin yazır: «Üstdə mavi göy, altda qonur yer yaradıldıqda ikisinin arasında insan oğlu yaranmış, İnsan oğlunun üzərində əcdadım Bumın xaqan, İstəmi xaqan oturmuş. Oturub türk xalqının elini, qanununu yaratmış, tərtib etmiş. Dörd tərəf tamam yağdı imiş. Qoşun çəkib dörd tərəfdən xalqı bütünlüklə almış, bütünlüklə tabe etmiş, başını səcdə etdirmiş, dizini çökdürmüş. Şərqə Kadırkan ormanına kimi, Qərbə Dəmir qapıya kimi yerləşdirmiş... Müdrək xaqan imiş, cəsur xaqan imiş. Əyanları da müdrək imiş, cəsur imiş». Bəyləri də, xalqı da düz imiş. Bəzən elmi ədəbiyyatda Birinci türk xaqanlığı adlanan bu dövlət 80 il yaşamış, əvvəlcə Şərqi və Qərbi türk xaqanlıqlarına parçalanmış, sonra 630-cu ildə Çin dövləti tərəfindən işğal edilmişdir. Çin imperiyasında, bir tərəfdən, türkləri çinliləşdirmək siyasəti yeridilmiş, digər tərəfdən, türk gənclərindən başqa ölkələri işğal etmək, Çinin daxilindəki qiyamları yatırmaq üçün əsgər kimi istifadə edilmişdir. Türklər 50 il Çin əsarətində inləmiş, dəfələrlə Çinə qarşı qiyam qaldırmış və bu qiyamlar qan dəryasında boğulmuşdur. Türk tarixçisi Yollığ Tigin yazır: «...biliksiz xaqan taxta oturmuş, pis xaqan taxta oturmuş. Əyanları da biliksiz imiş. Bəyləri, xalqı düz olmadığı üçün, Çin xalqının təhriki hiyləgər olduğu üçün, cəzbedici olduğu üçün, kiçik qardaşlarla böyük qardaşları bir-birinin üstünə salışdırdığı

üçün, bəyləri, xalqı bir-birinin üstünə qaldırdığı üçün türk xalqı yaratdığı dövlətini dağıtmış, xaqan qoyduğu xaqanını sona yetirmiş, Çin xalqına bəylik nəslə davam etdirməli oğulların qul oldu, bakirə qızların kənz oldu. Çindəki türk bəyləri adını ataraq Çin adını götürüb Çin xalqına tabe olmuş, əlli il işini, gücünü vermiş. Şərqə - gün doğana Böklü xaqanına kimi qoşun çəkmiş, Qərbə - Dəmir qapıya kimi qoşun çəkmiş, Çin xaqanı üçün elini, qanununu almış. Bütün qara türk elə demiş:

- Elli xalq idim, elim indi hanı? Kimə el qazanıram? - deyirmiş. Xaqanlı xalq idim, xaqanım hanı? Hansı xaqana iş-güc verirəm? - deyirmiş. Elə deyib Çin xaqanına yağdı olmuş».

679-cu ildə tibetlilər 180 min nəfərlik Çin korpusunu darmadağın edir. Bu, türklərin yeni üsyanı üçün signal oldu. Türk qəbilələrinin böyük əksəriyyətinin üsyanda iştirakı onun kortəbii qiyam yox, yaxşı təşkil edilmiş üsyan olduğunu sübut edir. 680-ci ildə üsyançılar məğlub olurlar, lakin darmadağın edilmirlər: üsyançıların bir qrupu öz rəhbərlərinin başını kəsib onunla (başla) birlikdə çinlilərə tabe olur, kiçik bir dəstə isə Xuanxe (Sarı) çayından şimala keçir, özünə yeni rəhbər seçir və üsyanı davam etdirir. 681-ci ildə üsyançılar yenidən məğlub olurlar və onların rəhbərləri Çin paytaxtında edam edilir. Bu dəfə məğlubiyyətdən sonra, Çin mənbələrinin yazdığına görə, kiçik bir dəstə 630-cu ildə çinlilər tərəfindən məğlub edilmiş Kat İl xaqan Tuğbırın uzaq qohumu Kutluğ xanın başçılığı ilə

Qara-Quma (Monqolustandadır) çəkilir. Türk tarixçisi Yollıq Tigin 17 döyüşçünün sağ qaldığını yazır: «Atam xaqan on yeddi igidlə sərhədi aşmış». Bu 17 nəfər yeni üsyançı türk ordusunun əsasını təşkil edir. Kutluğ xan qısa müddətdə, 681-ci ilin sonundan 682-ci ilin payızınadək üsyançı türk ordusu yaradır, təlim verir və onu döyüşkən bir orduya çevirir. Yollıq Tigin yazır: «Atam xaqan on yeddi igidlə sərhədi aşmış. Sərhəddən kənar da yürür, - deyə xəbər eşidib şəhərdəkilər dağa qalxmış, dağdakılar enmiş, toplaşib yetmiş igid olmuş. Tanrı güc verdiyi üçün atam xaqanın qoşunu qurd kimi imiş, yağısı qoyun kimi imiş. Şərqə, Qərbə qoşun toplamış, yüksəltmiş, hamısı yeddi yüz igid olmuş. Yeddi yüz igid olub əlsizləşmiş, xaqansızlaşmış xalqı kəniz olmuş, qul olmuş xalqı türk qanununu pozmuş xalqı əcdadlarının qanununca təşkil etmiş, öyrətmiş», Kutluğ xan İltəriş xaqan adı qəbul edib türk xaqanlığını (türk dövlətini) yenidən bərpa edir və 682-ci ildən Çinə qarşı azadlıq uğrunda müharibəyə başlayır. Müharibə 5 il davam edir. 682-687-ci illərdəki döyüşlərdə çinlilər böyük itkilər verir. Nəhayət, Çin salnaməçisi böyük sevinclə xəbər verir ki, 687-ci ildə türklər Böyük Çölə çəkildilər. 689-cu ildə Çin türk dövlətinin - türk xaqanlığının müstəqilliyini rəsmi şəkildə tanıyır. Beləliklə, Mərkəzi Asiyada qüdrətli türk xaqanlığı bərpa edilir. Türklər öz əvvəlki qüdrətlərini yenidən, həm də qısa bir müddətdə bərpa edirlər. Türk xaqanlığı hətta Çin im-

periyasından daha qüdrətli bir dövlətə çevrilir və Asiyada hegemon hərbi-siyasi qüvvə olur. Regionda heç bir hadisə türk dövlətinin nüfuzu nəzərə alınmadan həll edilmir. Çin dövləti hər il hədiyyə adı ilə türk xaqanlığına xərac verir. İltəriş xaqandan sonra onun türk taxtına oturmuş kiçik qardaşı Kapağan xaqan Çin imperatorlarını «cənubdakı uşaqlar» adlandırır...

2002-ci ildə tarix səhnəsinə özəl türk dövləti adı ilə çıxmış türk xaqanlığının 1450 yaşı tamam olur. Eyni zamanda türk dövlətçiliyi tarixinin 4360 yaşı olur. Özəl türk dövlətinin 1450 illiyinin beynəlxalq miqyasda Birləşmiş Millətlər Təşkilatı xətti ilə təntənəli şəkildə qeyd etmək türk xaqanlığının sələfləri olan müstəqil türk dövlətlərinin şərəfli bərcudur. Belə bir təşəbbüsü Azərbaycan Respublikası irəli sürərsə, bu, azərbaycanlıların başını uca edərdi.

«Azərbaycan», 12.09.2001

QƏDİM TÜRK POEZİYASI

Türk dövlətçiliyinin yaranması, ictimai həyatın inkişafı qədim türkün dünyagörüşünü inkişaf etdirdiyi kimi, onun bədii təfəkkürünü də inkişaf etdirmişdi. Bu baxımdan türk poeziyasının qədim dövrlərdən bu günə qədər keçdiyi inkişaf yolunu izləmək üçün qədim uyğur poeziyasına nəzər salmaq çox faydalı olardı.

Şübhəsiz ki, qədim türk poeziyası qədim türkün bədii təfəkkürünün məhsuludur. Lakin heç bir xalq vakuumda, boşluqda yaşayıb inkişaf etmir, onu əhatə edən xalqlarla daim siyasi, ictimai, iqtisadi və mədəni təmasda, əlaqədə olur. Bu baxımdan qədim türklər istisna təşkil edə bilməzdi. Məsələyə bu cür yanaşsaq, türk mədəniyyətinin inkişafında qədim türk qəbilələrini əhatə edən, onlarla təmasda olan qəbilələrin də müəyyən qədər payı vardır. Öz növbəsində türk mədəniyyətinin də onunla təmasda olan xalqların mədəniyyətinə, şübhəsiz, müəyyən təsiri olmuşdur.

Adətən, qədim türk şeirindən danışarkən Yusif Balasağunlunun 1069-cu ildə yazdığı «Kutadğu bilig» və Mahmud Kaşğarının 1073-1074-cü illərdə yazdığı «Divani-lüğət-it-türk» əsərində verilmiş şeirlərə əsaslanırlar. Düzdür, İ.V.Stebleva göytürk əlifbası ilə yazılmış Kül Tigin və Bilgə xaqan abidələrini də poeziya nümunəsi - şeir hesab edir, lakin bu əsərlərdə poeziyanın nəfəsi duyulsa da, onlarda çox vaxt alliterasiyanın gözəl nümunələ-

rinə rast gəlsək də, göytürk abidələrini şeir nümunəsi saymaq olmaz. Yusif Balasağunlunun və Mahmud Kaşğarının adlarını çəkdiyim əsərləri türklərin islam dinini qəbul etməsindən sonra, islam mədəniyyətinin, islam mühitinin təsiri altında yazılmışdır və türk mədəniyyətinin nisbətən son dövrlərinə aiddir. Lakin türk mədəniyyəti islam mədəniyyətindən əvvəl də özünəməxsus inkişafa malik idi. Türk mədəniyyəti, o cümlədən türk poeziyası haqqında az-çox tam təsvür əldə etmək üçün islam mühitində yazılmış əsərlərə, tarix baxımından daha əvvələ aid olan və islam mühitindən kənarında Mani (manixey), Burhan (buddizm) və xristian (xaçpərəst) mühitində yazılmış əsərləri də əlavə etmək lazımdır. Daha qədimə getsək, türklərin şamanizm dövründə də gözəl əsərlər yazdıqlarını qeyd etmək lazımdır. Lakin həmin dövrün türk poeziyası hələ öyrənilməmişdir. Mahmud Kaşğarının əsərində nümunə gətirilən poetik parçaların bəziləri bəlkə də həmin dövrün məhsuludur.

Qədim türk uyğur poeziyası Yusif Balasağunlu və Mahmud Kaşğaridən xeyli əvvəl - VII əsrdə yaranmışdır. Mən VII əsr dedikdə şifahi xalq ədəbiyyatını yox, yazılı ədəbiyyatı nəzərdə tuturam; VII əsrdən bu yana biza gəlib çatan qədim uyğur şeirlərini əksəriyyətinin müəllifləri məlumdur.

Mən burada bir sıra qədim türk (uyğur) şairləri, qədim uyğur şeirinin növləri və bəzi bədii xüsusiyyətləri haqqında məlumat vermək istəyirəm.

Qədim uyğur şairləri. Qədim uyğur əlifbası ilə yazılmış şeirlərin cüzi bir qismi bizə qədər gəlib çatmışdır. Güman etmək olar ki, qədim uyğur şairlərinin də mühüm bir qisminin adı tarixin yaddasından silinmişdir. Lakin tarixin amansız hökmünə baxmayaraq qədim uyğur şairlərinin bir neçəsinin şeirləri zamanəmizə qədər gəlib çıxmışdır.

Aprın çor Tigin. Mahmud Kaşğari ilk türk şairi kimi Çuçunu göstərir. Lakin Aprın çor Tigin Çuçudan xeyli əvvəl yaşamışdır. VII-VIII əsrlərdə yaşadığı güman edilən bu şair türkdilli poeziyanın ən qədim nümayəndəsi hesab edilə bilər. İlk türk şairi Aprın çor Tiginin bizə qədər iki şeiri çatmışdır. Şeirlərindən biri 3 bənddən ibarətdir, bəndlər dördlükdür; digəri 7 bənddir, hər bənddə üç misra vardır. Şeirlərin axıcılığından, ifadələrin gözəlliyindən, canlılığından belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Aprın çor Tigin qüdrətli qələm sahibi olmuşdur.

Kül Tarkan. Bu şairin şeirləri bizə qədər gəlib çatmamışdır, lakin A.fon Lekokun əsərində gətirilən bir parçada «Bitdi Kül Tarkan şeiri» misrasına rast gəlirik.

Sıku Seli Tutun. X əsrin birinci yarısında yaşamış bu şairin orijinal əsərləri yoxdur (bəlkə də bizə çatmamışdır), lakin yüksək keyfiyyətli tərcümələri, o cümlədən «Altun Yaruk» əsəri onun ustad şair olduğunu göstərir. Sıku Seli Tutun tərcümələrinin sonunda şeirlə özünü nişan verir.

Ki Ki. Bu şairin çoxlu şeiri dövrümüzədək çatmışdır. Şeirləri əsasən 8-9 hecalıdır, dini mövzuda yazılsa da çox axıcı və oxunaqlıdır.

Bıratya Şiri. Şair ruhanidir, rahibdir, çoxlu şeirlərin müəllifidir. Belə bir fikir mövcuddur ki, əsərlərinin bir qismi sərbəst tərcümədir. O, öz dövrünün qüdrətli sənətkarı olmuşdur.

Asıq Tutun. Əslində, mirzədir, şeirlərin üzünü köçürməklə məşğul olmuş, lakin köçürdüyü şeirlərin sonuna ünvan olaraq bir bənd əlavə etmişdir. Bəzi tədqiqatçıların yazdığına görə, özünün də 125 misralıq bir mənzuməsi var.

Çısuya Tutun. Çısuya Tutunun şeirlərində qədim uyğur şeiri üçün səciyyəvi olan misrabaşı qafiyədən əlavə, hər dördlük son qafiyəyə də malikdir. Onun «Boşboğazlıq» adlı şeiri şairin yüksək sənətkarlığa malik olduğunu göstərir.

Kalın Keysinin bizədək yalnız «Samandabarı» adlı uzun bir şeiri çatmışdır.

Çuçu. Mahmud Kaşğari onu ilk türk şairi hesab edir. Çuçunun şeirləri yalnız «Divanı lüğət-it-türk» əsərində verilən parçalar şəklində bizə qədər gəlib çatmışdır.

Yusif Has Hacib (Yusif Balasağunlu) türk islam şeirinin ilk nümunəsi olan «Katadğu bilig» (Xoşbəxtlik gətirən bilik) əsərinin müəllifidir.

Sıhğ Tigin dini mövzularda (xətm duası) şeirlər yazmışdır.

Künçük İduk Kut da dini mövzuda şeirlər yazmışdır, əsərlərinin az bir qismi bizə çatmışdır, həm də bizə çatan şeirlərin əvvəli də, sonu da naqışdır (yoxdur).

Kamala Ananta Şirinin hər bəndi 4 misradan ibarət olan 4 bəndlik bir şeiri mənə məlumdur.

Qədim uyğur şeirinin növləri. Müasir türk dillərində olduğu kimi qədim uyğur poeziyasında da şeirin zəngin növləri vardır.

Koşuq. Termin *koş* «qoşmaq» feili və **-uq** şəkilçisindən yaranmışdır, **qoşulmuş**, qoşulan deməkdir. Bu terminin işlənməsinə öncə qədim uyğur şairi Kalım Keysinin şeirlərində rast gəlirik. Yusif Balasağunlunun «Katadğu bilig» əsərində bu termin işlənmir, əvəzinə ərəbcədən alınmış *şeyr*, *beyt* terminləri işlənir, lakin əsərə daha sonralar edilmiş bir əlavədə oxuyuruq: **Bu türkcə koşuqlar tüzəttim sana, Okırda unıtma dua kıl mana.**

M.Kaşğari **koşuğ** termininin «şeyr, qəsidə» kimi izah edir.

Koyan termini indi də Altay dilində «şərqi, türki» mənasında işlənməkdədir.

Koşma. Bu termin **koş** feilindən və **-ma** şəkilçisindən yaranmışdır. Koşma «oyun havası» deməkdir, əvvəllər nəzmetmə və nəzm mənalarda işlənməmişdir. Bu termin müasir Azərbaycan poeziyasında şeirin bir növünü bildirir.

Takşut. Bu termin qədim uyğur poeziyasında, xüsusən burhan şeirində tez-tez işlənir, lakin sonrakı dövr türk şeirində onun işlədilməsinə təsadüf edilmir. Termin **tak** «taxmaq, düzmək» feilindən və **-şut** şəkilçisindən yaranmışdır və şeyr, nəzm, beyt, mənzumə anlayışlarına gəlir. bu terminə Kalım Keysinin və Bıratya Şirinin şeirlərində sıx-sıx təsadüf olunur.

Qədim uyğur dilində **takşurmaq** feili «şeyr söyləmək» mənasında işlənir.

Takmak. Yuxarıdakı termin kimi bu da *tak* «taxmaq» feilindən yaranmışdır. V.V.Radlova görə, nəğmə deməkdir.

Ir, yır. Bu termin indi də müasir şərqi türk dillərində «nəğmə, şərqi» mənasında işlənir. M.Kaşğari onun «şeyr» mənasında işləndiyini söyləyir. Bu terminin işlənməsinə «Altun Yaruk» «Kodeks kumanikus» və «Kutadğu bilig» əsərlərində də rast gəlirik.

Küg. Qədim türk uyğur şeirinin ən qədim şəkli, nəzm, şeyr, türkü, şərqi, nəğmə, himn və s. mənalərini ifadə edir. Bu sözə Aprın çor Tigin, Kül Tarkan və başqalarının şeirlərində rast gəlirik: «Tükədi Aprın çor Tigin kügi», «Tükədi Kül Tarkan kügi».

M.Kaşğari onun «şeyrin ölçüsü» mənasını verir və belə bir dördlük nümunə gətirir:

Küglər kamuğ tüzüldi,
İvrık, idiş tizildi.

Sənsiz özüm özəldi,
Kəlgil amul oynanım.

Şlok. Termin sanskrit dilindəki **şloka** sözündən götürülmüşdür. Sanskritcə otuz iki hecaya şloka deyilir. Şloka hər biri 16 hecalı iki misraya, yaxud hər biri 8 hecalı dörd misraya bölünə bilər. Qədim uyğur şeirində **şlok** termini tez-tez işlədilir, lakin hind şeirindən fərqli olaraq, qədim uyğur şeirində şlok müəyyən bir şeir ölçüsünü bildirmir, daha çox şeir, mənzumə, bənd mənalərini ifadə edir. Kalım Keysinin, Bıratya Şirinin şeirlərində şlok termininə çox təsadüf edilir.

Padak. Sanskrit dilindəki **padaka** sözündən yaranmışdır, həmin dildə «misra, şeirin (dördlüyün) dördüdə biri» mənasını ifadə edir. Buna Bıratya Şirinin «Müdrük bilig» şeirində rast gəlirik.

Kavi. Sanskrit dilində *kavya* müəyyən bir üslubu bildirir. Kavi üslubu nəsr dilindən fərqlənir, lakin hələ şeir dili də deyildir. Qədim uyğur dilində Sıngu Seli Tudunun tərcümələri və qədim uyğur əlifbası ilə yazılmış «Fal kitabı» kavi üslubuna ən yaxşı nümunə ola bilər.

Baş, başık. Bu termin soğd dilindən alınmışdır. Soğd dilində *başık* sözü «ilahı» mənasını ifadə edir. Bu terminə yalnız Mani mühitində yaradılmış əsərlərdə rast gəlirik. Müəllifi məlum olmayan «Böyük ilahı» adlı bir şeirdə başık termininin işlədilməsinə təsadüf edilir:

Alkış başık sözləgüg,
Ayıg kılınçığ öyünəg.

Qədim uyğur şeirini dörd layda, dörd yaranma mühitində öyrənmək lazımdır. Mani (manixey). Burhan (buddizm), xaçpərəst (xristian) və islam (müsəlman). Bu mühitlərdə yazılmış şeirlərin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Bu xüsusiyyətlər şeirin dilində, ifadə vasitələrində, üslubunda, ideyasında özünü büruzə verir.

Mani poeziyası. Mani (manixey) mühitində qədim uyğur əlifbası ilə yazılmış 8 şeir məna məlumdur: bunlardan biri xaqana, qalanları Tanrıya həsr edilmişdir. Məna elə gəlir ki, bunlardan ən qədimi 840-cı ildə yazıldığı güman edilən «Xaqana ərz» şeiridir. Ümumiyyətlə götürüldükdə, qədim uyğur şeiri üçün misrabası qafiyə, daha doğrusu misraların ya bütöv şeirdə, ya da heç olmasa, bir bənddə cəmi (yaxud yaxın, məsələn, **o və u, ı və i, e və ə**) səslə başlanması səciyyəvidir. Bu şeirdə misrabası qafiyəyə rast gəlmirik. Qədim uyğur şeirində misralardakı hecaların say tənəsübü nisbətən gözlənilir (məsələn, 8-13 arasında olur). Bu şeirdə hətta misralardakı hecaların say tənəsübü də gözlənmir. Aşağıdakı bənd sözümlə təsdiq edə bilər.

Kök böri təg sini birlə yorıym,
Kara kuzğun təg toprak üzə kalayım,
İgkə Kömüri
Biləgükə yarı təg bolayım.

(Göy qurd tək səninlə yürüyüm, Qara quzğun tək torpaq üstdə qalım, xəstəyə kömür dağı, Bülövä su tək yar olum).

Bir müddət qədim uyğur şeirində nə misrabaşı qafiyə, nə də heca vəznı gözlənilir. Zaman keçdikcə, şeirdə əvvəlcə hər cüt misrada, özü də çox vaxt eyni sözün təkrarı ilə, sonra isə bənddə (bənd çox vaxt dördlükdən və daha artıq misradan ibarət olur) misrabaşı qafiyə yaranır. Çox vaxt ahəngdarlıq xatirinə bütöv misralar təkrar edilir. Mənə elə gəlir ki, bu tip şeirlər yalnız musiqi ilə ifadə edilir. Belə üslub üçün səciyyəvi olan «Tan tenri» şeirinin birinci bəndinə baxaq:

**Tan tenri kəlti,
Tan tenri özi gəlti.
Tan tenri gəlti.
Tan tenri özi kəlti.**

«Tan tenri» ifadəsi bütün şeir boyu tez-tez təkrar edilir.

Qədim uyğur şeirinin ilk çağlarında çox vaxt beyt təsiri bağışlayan qurumlar ya misraların tam, ya da cüzi dəyişikliklə təkrarı ilə yaradılır. «Mədəhiyə» adlı şeir bu baxımdan səciyyəvi olduğu üçün bir parçasını təqdim edirəm,

**Bizin tenrimiz edküsi redni, tiyür,
Bizin tenrimiz edküsi redni, tiyür.
Rednidə yig mənin edgü tenim,
Alpım, bekrəgim,
Rednidə yig mənin tenrim,
alpım, bekrəgim.**

Mani mühitində yazılmış şeirlərin bir qismində poeziya qanunlarına tam əməl edildiyini görürük. Belə şeirlərdə misrabaşı qafiyədən əlavə, ya həqiqi, ya da qulaq misrasonu qafiyəyə, hətta müasir heca quruluşuna yaxın quruluşa rast gəlirik. Məsələn «Ölümün təsviri» adlı şeirdə 5 misranı çıxsaq, bütün misralar t səsi ilə başlanır, ya həqiqi, ya qulaq qafiyəsi, ya da özündən əvvəl qafiyəsi olan rediflə bitir:

**Tüzün bilgə kişilər, tiriləlim,
Tenrinin bitigin biz işdəlim.
Tört ilig tenrilərgə tapınalım,
Tört uluğ əmgəkdə kutulalım.**

Burhan poeziyası. Uyğurlar IX əsrin ortalarında Budda dinini (buddizm) qəbul edirlər. Buddizm öz ideologiyasını təbliğ etmək üçün həddi ədəbiyyatdan, o cümlədən poeziyadan da istifadə edir. Burhan mühitində yaranan poeziya Mani mühitində yaranan poeziyadan, hər şeydən əvvəl, onunla fərqlənir ki, burada şeirlər daha böyük həcmlidir; bir neçə xətm duasını və bir neçə lirik şeiri, istisna etsək, bu mühitdə yazılan şeirlər həddindən artıq uzundur. İkinci fərq budur ki, burhan mühitində yazılan şeirlər təkcə dini səciyyə daşmır, bu dövrdə gözəl lirik şeirlər, mədhiyələr də yazılmışdır. Üçüncü fərq də budur ki, bu mühitdə yazılmış şeirlərdə hər bütöv bənddə misrabaşı (hər bəndin mis-

raları eyni səslə başlayır) qafiyə ilə yanaşı, müasir şeirdəki kimi son qafiyə də mövcuddur.

Xaçpərəstlik mühitində yaradılmış poeziya haqqında müəyyən bir mühakimə yürüdə bilmərəm, belə ki, Turfanda tapılmış və mənə məlum olan əlyazmaları arasında nəzm parçalarına təsadüf etməmişəm.

Turfanda tapılan qədim uyğur əlifbası ilə yazılmış əlyazmaları arasında islam mühitində yaradılan əsərlərə də təsadüf edilir, lakin bunlar çox azdır.

Turfanda tapılan digər abidələrdən fərqli olaraq, islam abidələri dini səciyyə daşmır. Bunlar, əsasən, nəzmlə yazılmış kiçik parçalardır və əxlaq, ictimai və insani mövzulara həsr edilmişdir. Bu şeirlər şəkli və tərzinə görə daha sonrakı türk xalq ədəbiyyatını xatırladır. Buna görə də belə bir fikir irəli sürmək olar ki, islam mühitində yazılmış şeirlər qədim türk şeiri ilə yeni türk şeiri arasında bir növ əlaqə vasitəsidir, körpüdür. İki bəndlilik bir şeiri nümunə gətirirəm:

Bilig bilin, ya bəgim,
Bilig sana eş bolur.
Bilig bilgən ol ərəkə
Bir gün dövlət tuş bolur.
Bilglik ər bilinə
Taş kurşansa, kaş bolur.
Biligsiznin yanına
Altun koysa, taş bolur.

Burada müasir şeirin bütün qaydaları, hətta misradaxili təqti də (4-3) gözlənilir. Lakin bu, heç də o demək deyildir ki, artıq bu dövrdə qədim türk uyğur şeiri poeziyanın bütün qayda-qanunları əsasında formalaşmışdır. Bu dövr qədim uyğur şeirində hələ də misralarda hecaların sayı çox vaxt müxtəlif olur, qafiyə pozuntuları və qulaq yaxud işarə (hərf) qafiyələrinə təsadüf edilir. Məsələn, «Fəzilət» şeirində olduğu kimi.

Bədii parçalar üzərində aparılan müşahidələrdən görünür ki, qədim uyğur poeziyasının islam dövründə misrabaşı qafiyə artıq pozulmuşdur. Bununla belə misrabaşı qafiyə hələ də öz mövqeyini saxlamaqdadır. Bu xüsusiyyət son qafiyənin ya olmadığı, ya da zəif təzahür etdiyi şeirlərdə daha bariz şəkildə özünü göstərir. Həm misralarda hecaların sayının bərabər olmaması, həm son qafiyələrin olmaması, həm də misrabaşı qafiyənin qorunub saxlanması baxımından «Ağ» adlı şeir dediklərimə nümunə ola bilər:

Aklar bulut örləp, kükirəp
Alkuka mu kar yağurur?
Ak bir saçlığ karı anam
Açıyu mu yaşların akıdur?

Kara bulut örləp, kükirəp
Kar mu yağmur ol yağurur?
Karı yaşlığ ol anam
Kayğuda mu yaşın akıdur?

Yazı bulut yaşlap, kükürəp
Yağmurlar mu ol yağıdır?
Yaşı kiçik alğanlarım
Yaşların mu akıdır?

Küzki bulut kükürəp, örləp
Köp mü yağmur ol yağıdır?
Könül taşım iki kiçik
Göz yaşların mu akıdır?

Qədim uyğur şeirinin nəzərdən keçirdiyimiz bəzi xüsusiyyətləri türk poeziyasının inkişaf yolunu izləmək imkanı verir.

BİLGƏ XAQANIN ABİDƏSİ

Çin mənbələrində Mogilyan kimi qeyd edilən Bilgə xaqan (bir məlumata görə, 683-cü ildə, başqa məlumata görə, 684-cü ildə anadan olmuş, 24 noyabr 734-cü ildə vəfat etmiş, 22 iyun 735-ci ildə dəfn edilmişdir) İltəris xaqanın böyük oğlu, məşhur sərkərdə Kül Tiginin böyük qardaşdır; 716-734-cü illər arasında türk xaqanı olmuş və türk xaqanlığının qüdrətini xeyli yüksəltmişdir. Abidə 735-ci ildə qoyulmuşdur. Bilgə xaqan abidəsi Kül Tigin abidəsindən böyükdür; P.M. Melioronskinin verdiyi məlumata görə, Bilgə xaqan abidəsinin hündürlüyü 3m 45 sm, şərq və qərb üzvlərinin eni 1m 74 sm, şimal və cənub üzvlərinin eni 72 sm-dir. Abidə aşağıdan yuxarı daralan kəşik piramida şəklindədir. Abidənin üstü beşbucaqlı qalxanla örtülür, qalxanın ətrafında uzanmış əjdaha şəkilləri çəkilmişdir. Qalxanın bir tərəfində pis mühafizə olunmuş göytürk yazısı vardır. Abidə saf olmayan marmərdəndir. Kül Tigin abidəsində olduğu kimi, piramidanın tilləri yonulmuş və yazılmışdır. Abidənin şimal, şərq və cənub tərəfləri, cənub-şərq və cənub-qərb yonulmuş tilləri göytürk əlifbası ilə yazılmış mətnlərdən ibarətdir. Abidənin qərb üzündə Çin heroqlifləri ilə Çin dilində yazılmış mətn vardır. Bunlardan başqa, Çin mətninin üstündə səkkiz sətir çox hissəsi aşınmış göytürk mətni vardır. Bilgə

xaqan abidəsinin şərq üzünün 3-23-cü sətirləri Kül Tigin abidəsinin şərq üzünün uyğun sətirləri ilə, Bilgə xaqan abidəsi şimal üzünün 1-8-ci sətirləri Kül Tigin abidəsi cənub üzünün 1-8-ci sətirləri ilə təxminən eynidir. Fərq bundadır ki, hadisələr burada birinci şəxsin təkinin, Kül Tigin abidəsində birinci şəxsin cəminin adından nəql edilir. Kül Tigin abidəsində olduğu kimi, Bilgə xaqan abidəsindən də balballar uzanır, ancaq burada balballar qoyulmuş məsafə nisbətən azdır - cəmi 3 kilometrdir. Birinci balbal üzərində «Tölis şad balbal» yazılmışdır.

Abidənin və məqbərənin inşasında türk və Çin sənətkarları bərabər çalışmışlar. Abidənin türk mətnini Bilgə xaqanın dilindən onun kiçik qohumu (qardaş oğlu, nəvəsi) Yollıq tigin hazırlamış və bir ay dörd gün ərzində «bitig taş» həkk etmişdir.

Bilgə xaqan abidəsi 1889-cu ildə rus tədqiqatçısı N.M.Yadrintsev tərəfindən Orxon çayının qolları Hola və Tola çaylarının arasında. Saydam gölü yaxınlığında, Erdeni Tszu adlı budda monastrından 60 km şimalda kəşf edilmişdir.

Abidənin ilk nəşrləri rus alimi V.V.Radlov və Danimarka alimi V.Tomsin tərəfindən edilmişdir. Sonralar sovet dilçisi S.Y.Malov da bu abidəni nəşr etmişdir. Bilgə xaqan abidəsi Türkiyədə dəfələrlə, o cümlədən Hüseyn Namik Orkun və Mühərrəm Ergin tərəfindən "Orxon abidələri" kitabında nəşr olunmuşdur.

«Bilgə xaqan abidəsi»nin Azərbaycan dilində ilk dəfə tərcümə və nəşri bizimdir (Ə.R.). Abidənin

göytürk əlifbası ilə olan mətni Mühərrəm Erkinin adını çəkdiyimiz kitabından götürülmüş fotosura tdir. Mətdə nöqsanlar olsa da və məni təmin etməsə də, başqa nəşrlər daha nöqsanlı olduğu və başlıcası, respublikamızda göytürk hərflərinin şrifti olmadığı üçün təqdim edilən mətdən istifadə etməyə məcbur oldum. Göytürk mətnini transkripsiya edərkən H.N.Orkunun "Əski eürk yazıtları" əsərindən və S.Y.Malovun «Pam-yatniki drevnet-yurkskoy pismennosti Monqolii i Kirqizii» (M.L. 1959) adlı əsərindəki mətdən istifadə edilmişdir. Mətnin oxusu (transkripsiyası) və xüsusən, tərcüməsində əvvəlki tədqiqatçılardan fərqli xüsusiyyətlər vardır. Bu, oxunun və tərcümənin orijinallığından irəli gəlir.

*Abidənin şərq tərəfinin mətnindən bir parça:
İyirmi iki yaşında Tabğaç (Çin)*

26. qarşı qoşun çəkdim. Çaçə sənünün səksən minillik qoşunu ilə döyüştüm. Qoşununu orada öldürdüm. İyirmi altı yaşında çik xalqı qırğızlar ilə yağı oldu. Kem çayını keçərək çiklərə qarşı qoşun çəkdim. Örpəndə döyüştüm. Qoşununu sanedim, nizədən keçirdim. Az xalqını öldürdüm, aldım, tabe etdim. İyirmi yeddi yaşında qırğızlara qarşı qoşun çəkdim. Süngü batımı (süngü batan qədər qalınlığı olan)

27. qarı söküb. Kögmən ormanını üzüyuxarı yüyürüb qırğız xalqını yuxuda pozdum. Xaqanı ilə Sona ormanında döyüştüm. Xaqanı öldürdüm, elini onda aldım. O ili türgişlərə qarşı Altun orma-

nını aşaraq, İrtiş çayını keçərək yürüdüm. Türgiş xalqını yuxuda basdım. Türkiş xaqanınım qoşunu odca (od kimi), suca (su kimi) gəldi.

28. Bolçuda döyüştüm. Xaqanını, yabğusunu, şadını orada öldürdüm, elini onda aldım. Otuz yaşında Beşbalıka qarşı qoşun çəkdim. Altı yol döyüştüm... Qoşununu bütünlüklə öldürdüm. Beşbalığın içində nə qədər adam vardısıa... şəhərə hücum etmədiyim üçün şəhərdəki adamlar mənə tabe olmağa gəldi. Beşbalık onun üçün xilas oldu.

27 fevral 1993-cü il

KÜL TİGİN ABİDƏSİ

«Kül tigin» abidəsi ikinci türk xaqanlığının banisi, Çin mənbələrində Qudulu (türkçə - Kutlığ, xoşbəxt, bəxtli) adlanan İltəriş xaqanın kiçik oğlu - şahzadə Külün şərəfinə qoyulub (Azərbaycan elmi ədəbiyyatında onu səhvən Kül təkin adlandırıblar; əsil adı Küldür, Tigin isə qədim türk dilində «şahzadə» deməkdir).

Kül Tigin 685-ci ildə anadan olmuş, 27 fevral 731-ci ildə döyüşlərdən birində aldığı ağır yaralardan vəfat etmişdir. Türk adətində görə, qışda və yazda ölmüş adamı payızda ağaclar yarpaqlarını tökəndə, yayda və payızda ölmüş adamı isə yazda ağaclar yarpaq açanda dəfn edərtilər. Kül Tiginin dəfn edildiyi tarix mübahisəlidir. Rus alimi V.V.Radlov 731-ci il noybar ayının I-də, türk alimi H.N.Orkun isə avqust ayının 21-də dəfn edildiyini yazır. Kül Tigin igid insan olmuş, hələ əmisi Moçur (Kapağan) xaqanın hakimiyyəti illərində türkdövlətinin fəthlik siyasətində və möhkəmlənməsində böyük xidmət göstərmiş, sonralar vərəsəlik haqqında türk törüsü (qanunu) pozulduqda, qardaşı Bilgə xaqanın taxta çıxmasında əsas rol oynamışdır.

Türk törüsünə görə xaqan öldükdə taxta kiçik qardaşı çıxır, ta axırncı qardaşa qədər taxta belə sahiblik edilir. Axırncı qardaşın vəfatından sonra xaqan taxtına birinci qardaşın (birinci xaqanın)

böyük oğlu çıxır və vərəsəlik haqqı yenə də əvvəlki kimi gedir.

İltəris xaqan vəfat etdikdən sonra türk törüsünə uyğun olaraq qardaşı Mocur (xan) Kapağan xaqan adı ilə taxta çıxır. Kapağan xaqan hələ sağlığında - 699-cu ildə böyük oğlu Bögünü kiçik xaqan elan edir və onu xaqanlıqın qərb hissəsinə təyin edir. Xaqanlıqın qərb hissəsində tarduş qəbilələri yaşayırdı, tarduşların şadı (hakimi) xaqanın vəliəhdi hesab edilirdi. Həmin dövrdə İltəris xaqanın böyük oğlu Bilgə (Mogilyan) tarduşların şadı idi. Kapağanın fərmanı (yarlıkı) o demək idi ki, əslində, Bilgə vəliəhdlikdən məhrum edilirdi və xaqan öldükdən sonra taxta Bögü çıxmalı idi. Kapağanın ikinci bir yarlıkı ilə ikinci oğlu İnəli də xaqan elan edilir. Kapağan xaqan ordu ilə hərbi səfərə çıxdıqda, ordada (qərargahda) onun yerində oğlu Bögü xaqan qalırdı. Elə bunun özü türk törüsünü pozmaq idi. 716-cı ildə Kapağan xaqan bayırku qəbilələri üzərində qalibiyyətli yürüşdən qayıdarkən pusquya düşür, əsir tutulub edam olunur. Bu xəbər qərargaha çatan kimi Bögü özünü xaqan elan edir. Çin mənbələrinin yazdığına görə bu işdə saray əyanları da əhəmiyyətli rol oynamışdılar. Türk törüsünün belə açıq və kobud şəkildə pozulduğunu eşidən Kül Tigin qərargaha hücum edib Bögü xaqanı və İnəl xaqanı öldürür. Kapağan xaqanın müşavir və əyanlarını qırır. Saray adamlarından yalnız bir nəfəri - atasının və əmisinin vəziri Tonyukuku bağışlayır. Ona görə bağışlayır ki, Tonyukukun qızı Pofu onun qardaşı Bilgə xaqanın

arvadı idi. Kapağan xaqanın sağ qalmış qohum-əqrabası və yaxın adamları, o cümlədən oğlu Mo tigin (Bəy-tigin) və qızı Çinə qaçır. Beləliklə, Kül Tigin böyük qardaşı Bilgə xaqanı taxta çıxarır.

Kül Tigin nəinki qardaşı Bilgə xaqanın taxta çıxarılmasında, həm də dövləti idarə etməsində türk xaqanının, türk dövlətinin qüdrətinin, şöhrətinin artmasında, türklərin geniş ərazidə tanınmasında başlıca rol oynamışdır. Bilgə xaqan minnətdarlıq əlaməti olaraq orduya rəhbərliyi Kül Tiginə tapşırılmış, onu baş sərkərdə təyin edərək yalnız dövlət işləri ilə məşğul olmuşdur. Qoşun sərkərdəsi kimi Kül Tigin böyük qəhrəmanlıqlar göstərmiş, xaqan qoşununun baş sərkərdəsi olduğu on beş ildə (716-731) xeyli ölkə fəth etmiş, döyüşlərdən zəfərlə çıxmış və xeyli düşmən öldürmüşdür. Bunu onun məq-bərəsi ətrafında qoyulan 169 - balbal - öldürdüyü adamları təsvir edən daşdan yonulmuş heykəllər də sübut etməkdədir.

Kül Tiginin şərafinə ucaldılmış abidəyə həkk olunmuş ifadələr Bilgə xaqanın dilindən yazılmışdır. Bilgə xaqan, kiçik qardaşının, həm də özünün türk dövlətinin möhkəmlənməsi yolunda çəkdiyi zəhmətdən, türk xalqının adının, küyünün (şöhrətinin) itməməsi, yox olmaması uğrunda çalışmasından, türklərin xalq olması (yəni asılı olmaması) uğrunda apardığı mübarizədən, hərbi yürüşlərindən, qələbələrindən və şəxsi şücaətlərindən fərəhlə danışır, qardaşının vəfatına təəssüfünü və kədərləndiyini bildirir: «görən gözüm görməz

kimi, bilən biliyim bilməz kimi oldu» yazırdı. Gözünün kor qaldığını, biliyinin gücdən düşdüyünü söyləyib, heylslənir. Dünya tarixində indiyədək heç bir hökmdar, xaqan, çar, kral, hətta adi ölümlü adam özündən həm yaşca, həm də vəzifəcə kiçik qardaşı haqqında belə səmimi, ürəkyandıran sözlər deməmişdir. Bilgə xaqan başdaşının yazılmasına, abidə kompleksinin tikilməsinə şəxsən rəhbərlik eləyib. Abidə kompleksi 732-ci il avqust ayının 27-də hazır olmuşdur.

Kül Tigin abidəsi tilləri yonulmuş dördbücaqlı kəşik piramida şəklindədir; saf olmayan mərmərdən yonulmuşdur. Abidə özül rolunu oynayan tıbağa formalı pastamentə geydirilmişdir. Tıbağa mərmər özülün beli deşilmiş, oraya başdaşı bərkidilmişdir. Bilgə xaqanın şərəfinə abidə də Kül Tigin abidəsinin yaxınlığındadır. Abidə kompleksi tapılarkən piramida yerə yıxılmış vəziyyətdə olub, sonralar yerinə taxılmışdır. Abidə kompleksinin indiki vəziyyəti bizə bəlli deyil. Türk tədqiqatçısı Mühərrəm Erginin məlumatına görə, piramidanın hündürlüyü 3 metr 75 santimetr P.M.Melioranskinin ölçüsündə isə 3 metr 15 santimetrdir. Abidə yuxarıdan kəməşəşəklində haşiyələnir və beşguşəli ulduz şəklində tamamlanır. Bəzəyi əjdaha (əjdaha - Çin dilində «lü») adlanır) rəsmləridir. Şərş (enli) tərəfin üstündə xaqan damğası vardır: damğa keyik (ceyran) formalıdır. Lakin bu rəşm deyil, həndəsi cizgilərdir. Qərb (enli) üzü Çin heroqlifləri ilə Çin dilində yazılmışdır. Çin imperatorunun adından

yazılmış mətndə türk - Çin dostluğundan, Göytürk sülaləsinin Çin sarayına sədaqətindən, imperator özünün Bilgə xaqan və Kül Tiginə məhəbbətindən, Kül Tiginin igidliklərindən danışılır. Çin mətninin sonunda abidənin qoyulduğu tarix göstərilib. Qalan üç tərəf (iki dar və bir enli üz) və tillərin kəşik (yonulmuş) hissəsi göytürk əlifbası ilə türk dilində yazılmışdır. Bundan başqa Çin mətninin yanında da Göytürk əlifbası ilə həkk edilmiş türk mətni vardır. Şərş tərəfdə qırx, şimal və cənub tərəflərinin hərəsində Göytürk əlifbası ilə on üç sətir yazı vardır. Mətn yuxarıdan aşağıya doğru yazılmışdır və sağdan sola oxunur. Mətn iki metr 35 santimetrlik məsafədə mütənasib, düzgün və gözəl hərflərlə yazılmışdır.

Abidə kompleksi geniş ərazidə yerləşir. Kül Tiginin abidəsi eni 28 metr 85 santimetr, uzunluğu 67 metr 25 santimetr olan, bişmiş kərpic döşənmiş meydanda yerləşir. Meydanın ətrafında dərin xəndək qazılmışdır. Kül Tiginin abidəsi meydanın şərş tərəfində, giriş qapısının yaxınındadır. Kül tikinin şərəfinə kitabənin qərbində yenə də üzü şərşə olan böyük məbəd ucalır. Məbədün iç divarlarına onun igidliklərindən bəhs edən divar rəsmləri həkk edilmişdir. Məbədə Kül Tiginin və onun xanımının oturaq vəziyyətdə heykəlləri vardır. Kül Tigin xaqan olmasa da, heykəldə onun başında tac verilib. Tacda qanadları açıq vəziyyətdə qartal təsvir edilir. Heykəldən Kül Tiginin qətiyyətli hərş

adamı olduğu qənaətinə gəlmək olar; dodaqları birbirinə sıxılmış, boğaz əzəlləri gərilməmişdir.

Qədim türk adətinə görə, dəfn edilən sərkərdənin başdaşı ətrafında onun məhv etdiyi düşmənlərin daşdan kobud şəkildə yonulmuş heykəlini qoyardılar. Belə heykəl qədim türk dilində «balbal» adlanır. Bu söz uzun zaman türkoqlara qaranlıq qalmışdı. Nəhayət, akademik V.V.Radlov qırğız dilində bu sözə təsadüf etmiş və onu rus dilinə «kamennaya baba» kimi tərcümə etmişdir. Mərhum sərkərdə sağlığında nə qədər düşmən öldürmüşsə, başdaşı ətrafında bir o qədər balbal qoyardılar. Kül Tigin abidəsində balballar bir-birindən üç-beş metr aralı olmaqla iki istiqamətdə 4,5 km məsafədə uzanır. Balbalların sayından aydın olur ki, Kül Tigin 169 düşməninə qanına qəltan etmişdir. Abidə kompleksi və məqbərənin inşasında türk və Çin sənətkarları bərabər çalışmışlar. Abidənin türk mətnini Bilgə xaqanın dilindən onun kiçik qohumu (qədim türk dilindəki ATI sözünü Azərbaycan dilinə «qardaşoğlu», «nəvə», «kiçik qohum» kimi tərcümə etmək olar) Yollıq tigin hazırlamış və iyirmi gün ərzində «bitig taşa» həkk etmişdir. Kül Tigin abidəsi Monqolustanda Kokşin-Orxon rayonunda Orxon çayı hövzəsində, onun qolları Tola və Hola çayları arasında Saydam gölü yaxınlığında, Erdeni Tszu budda monastrından 60 km şimalda tapılmışdır. Abidəni 1889-cu ildə rus tədqiqatçısı N.M.Yadrinsev kəşf etmişdir; mətn ilk dəfə 1892-ci ildə estampajda atlas şəkildə transkripsiyasız və tərcüməsiz V.V.Radlov tərəfindən nəşr

olunmuşdur. 1899-cu ildə Kül Tigin abidəsi mətninin rus dilinə ilk tərcüməsini və fikrimizcə, indiyədək ən mükəmməl nəşrini həyatdan erkən getmiş istedadlı rus alimi P.M.Meliorski etmişdir. Son zamanlar Kül Tigin abidəsi ya faksmilə ilə, ya da faksimilsiz transkripsiya və ya rus, ya da müxtəlif dillərdə nəşr edilmişdir. Bunlardan qazax dilçisi Q.Aydarovun bir neçə nəşrini xüsusilə qeyd etmək lazımdır.

Kül Tigin abidəsini Azərbaycan dilinə ilk dəfə Göytürk əlifbası ilə mətn, transkripsiya və tərcümə şəklində Ə.C.Şükürov və A.M.Məhərrəmov etmişlər. (Qədim türk yazılı abidələrinin dili «Bakı, 1976»). Bu abidənin Azərbaycan dilində yeni və daha mükəmməl nəşri hazırda çap prosesindədir.

05.08.1992

ƏN QƏDİM TÜRK YAZISI ABİDƏLƏRİ

Göytürk Orxon-Yenisey kitabələrinin tapılması, öyrənilməsi və oxunmasının maraqlı tarixi vardır.

Orxon-Yenisey abidələrindən ilk dəfə XII əsr tarixçisi Əlaəddin Ata Məlikin «Cüveyni tarixi cahanküşa» adlı əsərində bəhs edilmişdir. Lakin bu faktlar avropalılara məlum olunmadığından, Orxon-Yenisey abidələrinin varlığı uzun müddət elm aləmindən gizli qalmışdır. Kitabələr haqqında ilk məlumatı avropalılara Niderlandın paytaxtı Amsterdam şəhərinin burqomistri Nikolay Vidzen vermişdir. Onun 1692-ci ildə çapdan çıxmış «Tartarın şimalı və qərbi» adlı kitabında oxuyuruq ki, Verxeturye çayından bir qədər aralı qayada bir neçə şəkil və naməlum hərflərlə yazılmış bir neçə yazı tapılmışdır. O yerlərin ən qocaman sakinlərinin dediklərinə görə həmin yazılar moskvitlərin bu ölkəni fəth etdiyi zamandan əvvəl də (ölkənin fəth edilməsi isə 100 ildən daha çox əvvələ aiddir) orada olmuşdur. Beləliklə, bu şəkillərin nə vaxt və kim tərəfindən çəkilməsi haqqında heç bir məlumat yoxdur.

Bir qədər sonra I Pyotrun göstərişi ilə 1696-cı ildə Semyon Remezov «Sibirin bütün şəhər və torpaqlarının xəritəsi» və «Bütün susuz və çətin keçilən daşlıq çöl torpaqlarının xəritəsi» adlı iki xəritə hazırlayır və 1697-ci ildə onları nəşr edir. Həmin xəritələrdə o, Qırğızistanın Talas şəhəri yaxın-

lığında «Orxon-daş» işarəsi qoymuşdur. Deməli, Orxon kitabələri ona məlum imiş.

Abidələr haqqında elmi məlumat XVIII əsrdən başlayaraq rast gəlirik. İsveç zabiti Filipp-İohan Tabbet Stralenberq 13 il Sibir sürgünündə qaldıqdan sonra Nisştat sülhünə görə azad edilir və 1722-ci ildə Stokholma qaydır. O, 1730-cu ildə bir əsər nəşr etdirir. Bu əsərdə Orxon-Yenisey əlifbası ilə yazılmış bir neçə kitabədən nümunə verilmişdir. Əsrin sonuna doğru qədim türk abidələri haqqında məlumat çoxalır. Belə yazılı məlumatlara D.Y.-Messerşmidtin və T.Bayerin gündəliklərində də rast gəlirik. T.Bayer abidələrin kelt işarələri ilə yazıldığını fərz edir.

1793-cü ildə akad. Pallas Orxon-Yenisey abidələrindən bir neçəsinin mətnini nəşr etdirir. Lakin qədim türk abidələrinin daha geniş öyrənilməsi XIX əsrdən başlanır. 1818-ci ildə «Sibirski Vestnik» jurnalında Q.Spaskinin «Sibirin qədim abidələri haqqında qeydlər» adlı məlaqələsi çıxır. Akademik F.İ.Kurq həmin məqaləni latın dilinə tərcümə edir. Məqalə məşhur dilçi V.fon Humboldtun və türk dillərinin görkəmli tədqiqatçısı Abel Remüzənin diqqətini cəlb edir. 1822-ci ildə Remüza bu məqaləyə rəy yazır. O göstərir ki, Asiya xalqları qəbir üzərində «pey» adlanan ikidilli, hətta üçdilli obelisklər qoyardılar. Belə ikidilli kitabənin tapılması Yenisey abidələrinin kimə mənsub olduğunu aydınlaşdırardı. Elə buradaca müəllif qeyd edir ki, bu daş kitabələr qədim türk qəbilələrinin məskun

olduğu yerlərdə yerləşir. Lakin Remüzədən fərqli olaraq Rommel, Y.Klaprot və Q.Spaski bu abidələrin türklərə mənsub olmasının əleyhinə çıxırlar. Q.Spaski abidələrin kalmık, Rommel skif yaxud yunan-qot, Y.Klaprot isə yunan mənşəli olması haqqında fərziyyə irəli sürürlər. 1857-ci ildə Q.Spaski bu abidələrin mənsubluğu haqqında yeni fərziyyə irəli sürür; onun fikrincə, bu abidələr slavyan xalqlarına mənsubdur. V.Florinski də bu fərziyyəni müdafiə edir. İki il sonra A.Şifner Yenisey abidələrinin yazıldığı işarələrin damğalardan əmələ gəlməsi fərziyyəsini irəli sürür. 1874-cü ildə rus alimi N.Popov Yenisey kitabələrinin qot, fin alimi Aspelin isə fin qəbilələrinə mənsub olduğunu söyləyirlər. 1859-cu ildə M.A.Kastrenin tapdığı daşların şəkilləri nəşr edilir. Bu qəribə yazılara maraq daha da artır.

Yenisey çayı hövzəsində tapılmış yazıların tədqiq edilməsində rus alimi N.M.Yadrıntsevin xidməti daha böyükdür. O, hələ 1885-ci ildə abidələrin türk mənşəli olmasını söyləyir və yazırdı ki, Asiya xalqlarının run yazısını avropalılardan götürməsinə iddia etmək düzgün deyildir, çünki bizə bu xalqların Asiyadan çıxdıqları məlumdur. Daha sonra N.M.Yadrıntsev yazırdı ki, bu abidələrin mənşəyi çox qədimdir, bəlkə də insanın anadan olmasından əvvəlki vaxtlara aiddir. Bu abidələrin 2000 il salamat qalması çox təəccüblüdür. Güman etməyə əldə əsas vardır ki, bu abidələr fin qəbilələrindən və buraya daha sonra gəlmiş qot və hindos-

kif qəbilələrindən daha çox, onlarla qonşuluqda yaşamış türk qəbilələrinə mənsubdur.

1889-cu ildə Rus coğrafiya cəmiyyətinin Şərqi Sibir şöbəsi N.M.Yadrıntsevin başçılığı ilə Monqolustana ekspedisiya təşkil edir. Bu ekspedisiya ilə Orxon-Yenisey abidələrinin öyrənilməsinin yeni dövrü başlanır. N.M.Yadrıntsev elə ilk ekspedisiyada Kül Tigin və Bilgə xan abidələrini kəşf edir. Məhz Kül Tigin abidəsi Orxon-Yenisey əlifbasının açılmasına səbəb oldu. N.M.Yadrıntsev Kül Tigin abidəsi haqqında yazır: «Qeyri-adi davamlı və möhkəm qranit əsrlərdən bəri aşınmışdır və minillik qədimliyi göstərir. Bəzi «səhifələr» mühafizə edilmişdir. Bunlar Sibirin başqa yerlərində də rast gəldiyimiz sirli run yazısından ibarətdir. «Səhifələrin» yanlarında və obeliskin arxasındakı "səhifədə" kiday (yaxud kidan) heroqlifləri vardır. Əgər bu yazılar Çin dilindədirsə, onda ola bilsin ki, onlar runların açılması üçün açar versin». N.M.Yadrıntsevin ümidi düz çıxdı: Məhz Kül Tigin şərəfinə qoyulmuş abidə sonralar Orxon-Yenisey əlifbasının açılmasına səbəb oldu. Bilgə xaqanın şərəfinə qoyulmuş abidə onun kiçik qardaşı Kül Tiginin şərəfinə qoyulmuş abidədən böyük idi, lakin, təəssüf ki, üç hissəyə bölünmüşdü. Qranitin bir hissəsi parçalanıb dağılmış, bəzi sətirlərdəki sözlər, hərflər silinib yoxa çıxmışdı. Kül Tiginin şərəfinə qoyulmuş abidə isə, demək olar ki, bütöv idi.

N.M.Yadrıntsevin ekspedisiyasının ardınca Monqolustana Q.Heykelin rəhbərliyi ilə fin

ekspedisiyası yola düşür. Finlər Aspelinin Orxon-Yenisey abidələrinin fin mənşəli olması haqqındakı fərziyyəsini sübut edəcək faktik material toplamaq ümidində idilər. Q.Heykelin ekspedisiyasının materialları nəşr edilir. 1891-ci ildə akademik V.V.Radlovun rəhbərliyi ilə Rusiya Elmlər Akademiyasının Monqolustana ekspedisiyası təşkil edilir. Ekspedisiya Onxon çayı hövzəsindəki bütün abidələrin estampajını çıxarır. 1892-ci ildə ekspedisiyanın əsərlərinin 6 cildi nəşr edilir, bunlardan 4 buraxılış təkə abidələrin atlasından ibarət idi.

Artıq bu sirli mətnlərin yazıldığı əlifbanı açmaq üçün kifayət qədər material var idi. Orxon-Yenisey əlifbasının açılması üzərində Danimarka alimi V.Tomsen və rus alimi V.V.Radlov işləyirdi. 1893-cü ilin dekabr ayının 15-də Danimarka Kral Elmlər Akademiyasının iclasında prof. V.Tomsen run yazılarının (Orxon-Yenisey yazılarının) açılması haqqında məlumat verdi. V.Tomsen, əvvəlcə, Kül Tigin abidəsindəki 4 sözü - tenri, türk, kül və tigin sözlərini oxuyur. Abidənin türkdilli olduğunu müəyyənləşdirdikdən sonra digər hərfləri də aydınlaşdırır. O vaxta qədər akad. V.V.Radlov 20-yə qədər işarəni açmışdı. V.Tomsenin qədim türk əlifbasını açması xəbərini alandan sonra V.V.Radlov Kül Tigin şərəfinə qoyulmuş abidəni oxuyub tərcümə edir və 1894-cü il yanvarın 19-da Rusiya Elmlər Akademiyasının iclasında oxuyur. O, həmin ildə öz tərcüməsini 50 nüsxə tirajla nəşr

etdirdi. Elə həmin ildə o, Kül Tigin abidəsini ikinci dəfə çapdan buraxdırır və Bilgə xaqan abidəsini ilk dəfə tərcümə edir. 1894-1895-ci illərdə V.V.Radlov Orxon, habelə Yenisey abidələri üzərində işləyir, 1895-ci illərdə Yenisey abidələrini, Monqolustanda tapılmış kiçik abidələri və Ongin abidəsini, həmçinin Kül Tigin şərəfinə qoyulmuş abidənin üçüncü tərcüməsini nəşr etdirir. Sonra o, xüsusi olaraq, Orxon-Yenisey abidələri dilinin fonetikasi və qrammatikası məsələləri üzərində tədqiqat işi aparır. O, Orxon abidələrinin dördüncü nəşrində isə V.Tomsenin tərcüməsini də nəzərə alır (V.Tomsen Kül Tigin abidəsinin tərcüməsini 1896-cı ilin əvvəlində nəşr etdirmişdi), öz kitabında bəzi düzəlişlər edir.

Həmin illərdə V.Tomsen və V.V.Radlovla yanaşı, Orxon-Yenisey abidələrinin tədqiqi ilə V.Vanq da məşğul olur; o, abidələrin oxunması haqqında iki məqalə çap etdirir. 1899-cu ildə P.M.Melioranskinin «Kül Tigin şərəfinə abidə» adlı kitabı nəşr edilir. Bu əsərdə Kül Tigin abidəsinin faksimilesi, tərcüməsi, transkripsiyası, tərcüməyə P.M.Melioranskinin verdiyi şərhlərlə yanaşı, V.Tomsenin Kül Tigin abidəsi tərcüməsinin 1896-cı il nəşrinə yazdığı izahat da vardı. P.M.Melioranskinin nəşri, mənim fikrimcə, Kül Tigin abidəsinin indiyədək olan ən yaxşı nəşridir.

Orxon-Yenisey əlifbası açıldıqdan sonra qədim türk abidələrinin tədqiqi ilə təkə türkoloqlar və sinoloqlar (çinşünaslar) deyil, habelə iranşünaslar,

ərəbşünaslar və başqaları da məşğul olurlar. Ayrı-ayrı abidələrin oxunmasında, mətinlərin tərcüməsində və izahında yuxarıda adları çəkilən tədqiqatçılarla birgə V.Bartold, Bloşe, Q.Vamberi, V.Vasil-yev, Q.Qabelents, Q.Deverta, F.Korş, İ.Markvart, Nəcib Asim, N.Popov, F.Hirt, E.Şavann, Q.Şlegel və başqalarının böyük əməyi olmuşdur. V.V.Bartold qədim türk qəbilələri haqqında tarixi konsepsiya hazırlamışdır.

Artıq tapılmış abidələrin oxunması, tərcüməsi, izahı və nəşri ilə yanaşı, yeni abidələrin axtarışı da davam etdirilir. 1891-ci ildə N.M.Yadrinsev Ongin abidəsini kəşf edir (onu ilk dəfə V.V.Radlov nəşr etdirmişdir), 1897-ci ildə Y.N.Klements Orxon çayının qolu Tola çayının sahilində Tonyukuk şərafinə qoyulmuş abidəni tapır. 1896-1897-ci illərdə Cetisuda qədim türk Orxon-Yenisey əlifbası ilə yazılmış abidələr kəşf edilir.

Qədim türk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinin öyrənilməsinin ikinci dövründə yuxarıda adları çəkilən tədqiqatçılarla yanaşı, A.N.Samalyoviç, S.Y.Malov, Y.Nemet, Q.Ksenofontov, K.Donner və M.Rəsənin də fəal iştirak edirdilər.

Birinci dünya müharibəsinin başlanması ilə qədim türk Orxon-Yenisey yazısı abidələrinə maraq yenə də zəifləyir.

Orxon-Yenisey abidələrinin öyrənilməsinin yeni dövrü əsrimizin (XX yüzilliyin) 30-cu illərindən başlayır. Bu dövrün əsas şəxsiyyətləri türk tədqiqatçısı H.N.Orkun və rus alimi S.Y.Malovdur.

Arxeoloq Masson 1931-ci ildə geoloji qazıntı zamanı təsadüfən Qırğızıstanda tapılmış «Talas çubğu» adlanan abidəni alır. Bu, dünyada Orxon-Yenisey əlifbası ilə yazılmış yeganə nüsxədir. Abidə S.Y.Malov tərəfindən tərcümə və nəşr edilir.

H.N.Orkun XX əsrin otuzuncu illərində dörd cildlik «Əski türk yazıtları» adlı əsərini nəşr etdirir. Həmin əsərdə Orxon-Yenisey əlifbası ilə daş, ağac və kağız üzərində yazılmış kitabələrin faksimeləsi, transkripsiyası, tərcüməsi və müəllifin qeydləri verilir. Bir sıra səhvlərinə baxmayaraq, H.N.Orkunun tədqiqatı elm aləmində çox yüksək qiymətləndirilir.

Orxon-Yenisey abidələrinin öyrənilməsində S.Y.Malovun 1951, 1952 və 1959-cu illərdə nəşr edilmiş əsərləri də böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu nəşrlərdə qədim türk əlifbası ilə yazılmış abidələrin əksəriyyəti toplanmışdır. İ.A.Batmanov və A.Ç.Kunaanın «Tuvanın qədim türk abidələri» adlı (3 buraxılış) əsəri də öz orjinallığı ilə seçilir.

Son zamanlarda nəşr edilən əsərlərdə Orxon-Yenisey abidələrinin dilinə, leksik, fonetik, morfoloji və sintaktik məsələlərinə daha çox fikir verilir. Bu sahədə A.fon Qaben, V.M.Nasilov, İ.A.Batmanov, A.İslyamov, Tələt Təkin, V.T.Konratyev, Tuna, Q.Aydarov, Ə.Kürşjanov, İ.V.Stebleva və başqalarının əsərlərini misal göstərmək olar. A.N.Berņştam, E.R.Rıqdılın, Y.Arançın, A.M.Şerbak, Ə.R.Tenişev, Fen Tszyaşen, C.Kloson, P.Aalto, B.B.Ogel, M.Şprenqlinq, K.Brökkelman, R.Jiro

kimi mütəxəssislər tərəfindən də Orxon-Yenisey abidələrinin dili üzərində tədqiqat işləri aparılır, ayrı-ayrı abidələrin tərcüməsi dəqiqləşdirilir, yeni tapılan abidələr tərcümə və nəşr edilir.

Azərbaycanda da son zamanlar Orxon-Yenisey abidələrinə maraq artmışdır. 1993-cü ildə Ə.Rəcəbov və Y.Məmmədov Orxon-Yenisey abidələrinin mətni, transkripsiyası və tərcüməsini nəşr etmişlər. Respublikamızda Orxon-Yenisey abidələrinin dilinin tədqiqi ilə Ə.Şükürlü, Ə.Quliyev və Y.Məmmədov məşğul olurlar. Bu sətirlərin müəllifinin də Orxon-Yenisey abidələrinə həsr edilmiş 3 kitabı nəşr edilmişdir.

TARİXİMİZİN DAŞ SALNAMƏLƏRİ

Türk xalqlarının ən qədim yazılı abidələri olan Orxon-Yenisey kitabələri şərqdə Sarı dənizdən, qərbdə Macarıstana qədər Avropa və Asiyanın geniş ərazisinə səpələnmişdir. Bu kitabələr, əsasən, daş və mərmər üzərində yazılmışdır. Bəzən kağız, miss, gümüş qab-qacaq, güzgü və ağac üzərində yazılmış kitabələrə də rast gəlmək olur. Daş və mərmər üzərində həkk edilmiş kitabələr ya başdaşları, ya da türk cəngavərləri, görkəmli sərkərdələr və xaqanlar üçün tikilmiş sərdabələrin epitaflıdır.

Bəzi tədqiqatçılar bu kitabələri «məzaristan poeziyası» adlandırmışlar. Böyük Orxon kitabələrində həqiqətən də poeziya ünsürləri var. Bununla belə, Orxon-Yenisey abidələri, xüsusən Kül Tigin, Bilgə xaqan, Tonyukuk, Ongin, Küli Çor və Mo-yun Çor abidələri qədim türk qəbilələrinin, dövletlərinin, xüsusən, Şərqi Türk xaqanlığının, ümumiyyətlə, türk dövlətçiliyinin tarixini öyrənmək üçün ilk və Çin salnamələri müşayiət edildikdə ən etibarlı qaynaqdır. Lakin 100 il bundan əvvəl həmin kitabələrin məzmunundan xəbərimiz yox idi. çünki onlar 1893-cü il dekabrın 15-dək heç kimə tanış olmayan, elm üçün əsrlərlə sirlə qalan bir əlifba ilə yazılmışdı.

Qədim Çin salnamələrini çıxsaq, XIII əsrdəki tarix kitablarında Orxon-Yenisey kitabələri haq-

qında heç bir məlumata rast gəlmirik. Düzdür, fars, Bizans və qismən ərəb, erməni qaynaqlarında qədim türk qəbilələri və dövlətləri, fars, gürcü, erməni və yunanların (Bizans, Vizantiya, Şərqi Roma imperiyası) qədim türklərlə, onların yaratdıqları qüdrətli dövlətlərlə apardıqları müharibələr, türklərin işğalçılıq yürüşləri, türk dövlətləri və dövlətçiliyi, qədim türk qəbilələrinin mədəniyyəti haqqında qeydlərə tez-tez rast gəlmək olur. Lakin bu qaynaqların heç birində Orxon-Yenisey kitabələri xatırlanmır. Belə demək mümkünsə, Qərb mənbələrində (türklər ərəb və farslara nisbətən Şərqdə yaşadıkları və Çin mənbələrini Şərq qaynaqları saydığım üçün belə deyirəm) Orxon-Yenisey kitabələri haqqında ilk məlumat XIII yüzillikdə tarixçi Alaəddin Ata Məlikin «Cüveyni tarixi cahangüşa» adlı əsərində verilmişdir. Avropalılar isə ilk dəfə onlarla 1692-ci ildə Amsterdam şəhərinin burqomistri Nikolay Vidzenin kitabı vasitəsilə tanış olmuşlar.

Həmin vaxtdan başlayaraq kitabələrin mənşəyi, hansı xalqa məxsusluğu, yazıldığı əlifbanın mənşəyi haqqında Avropa alimləri arasında geniş elmi mübahisə açılır. Bu mübahisə 1730-cu ildən sonra daha da genişlənir, çünki həmin il «Böyük Pyotrın əsir İsveç zabiti» Filipp İohann Tabbet Stralenberq Sibir sürgünündən qayıtdıqdan sonra Stokholmda nəşr etdirdiyi kitabında Yenisey çayı hövzəsində təsadüf etdiyi və avropalılar üçün hələ də sirli olan bir əlifba ilə yazılmış başdaşlarından

bir neçəsinin şəklini təqdim etmişdi. Az sonra daha iki arxeoloqun - D.Y.Messersmidt və T.Bayerin gündəliklərində də Orxon-Yenisey kitabələri haqqında məlumat verilir.

XVIII əsrin sonunda akademik P.S.Pallas bir neçə kitabənin şəklini nəşr etdirir. XVIII əsrin ortalarında Orxon-Yenisey kitabələrinin hansı xalqa məxsusluğu haqqında ilk fərziyyə meydana çıxır. T.Bayer güman edir ki, kitabələr keltlərə mənsubdur və kelt run işarələri ilə yazılmışdır. Orxon-Yenisey əlifbasının səhv olaraq, run, yaxud runik əlifba, kitabələrin isə yenə də səhv olaraq run yazısı adlandırılması da buradan meydana çıxmışdır.

T.Bayerdən sonra da Orxon-Yenisey yazısının şifrini açıldığı 1893-cü il dekabr ayınadək bu kitabələrin, habelə onların yazıldığı işarələrin müxtəlif xalqlara məxsus olması haqqında xeyli fərziyyə irəli sürülmüşdür. İki nəfərdən - türk dillərinin görkəmli tədqiqatçısı, fin alimi J.B.Abel-Remüze və Orxon-Yenisey kitabələrinin axtarılıb tapılmasında, tədqiqində müstəsna rolu olmuş N.M.Yadrinsevdən başqa heç kim bu sirli işarələrin qədim türk qəbilələrinə məxsus olduğundan bir kəlmə də danışmamışdır. Bəziləri isə əks fikir söyləmişlər. Rus alimi V.Florinski Yenisey kitabələrinin slavyan mənşəli olması haqqında Q.İ.Spasskinin fərziyyəsini müdafiə etmişdir. Rommel isə Yenisey kitabələrinin yazıldığı işarələri alman runları ilə

müqayisə edib belə bir nəticəyə gəlib ki, bu kitabələr ya skif ya da yunan-qot mənşəlidir.

Mübahisələrin kəsilməsi üçün ya ikidilli kitabələrin tapılması, ya da kitabələrin yazıldığı işarələrin - əlifbanın açılması lazım idi. İkidilli abidələrin olmasının mümkünlüyü haqqında J.B.Abel-Remüzə hələ 1882-ci ildə yazmışdı. Q.İ.Spaskinin məqaləsinə verdiyi rəydə o, göstərirdi ki, Asiya xalqlarında qəbir üzərində «pey» adlanan ikidilli, hətta üçdilli yazısı olan daş obelisklər qoymaq adətində varmış. Belə obelisklərin tapılması Yenisey kitabələrinin kimə məxsusluğu məsələlərinin həllinə mühakimə və fərziyyələrdən daha çox kömək göstərə bilərdi.

1889-cu ildə rus coğrafiya cəmiyyətinin Şərqi Sibir şöbəsi Monqolustana ekspedisiya təşkil edir. Ekspedisiyaya N.M.Yadrıntsev rəhbərlik edirdi. Ekspedisiyanın elə birinci səfərində Monqolustanın şimalında Selenqa çayının qolu olan Orxon çayının hövzəsində Yenisey kitabələrinin eyni olan işarələrlə yazılmış iki böyük kitabə - Koşo Soydam kitabələri kəşf edilir. Bu, sonralar tarixə Bilgə xaqan və Kül Tigin abidələri kimi daxil olan kitabələr haqqında yazırdı: «Qeyri-adi davamlı və möhkəm qranit əsrlərdən bəri aşınmışdır və minillik qədimliyi göstərir. Bəzi «səhifələr» mühafizə edilmişdir. Bunlar Sibirin başqa yerlərində də rast gəldiyimiz sirlə yazılardan ibarətdir. «Səhifələrin» yanlarında və obeliskin arxasındakı «səhifədə» kitay (yaxud kidan) heroqlifləri var.

Əgər bu yazılar Çin dilindədirsə, onda, ola bilsin ki, onlar runların açılması üçün açar versin». N.M.Yadrıntsev fikri düz çıxdı. Məşhur rus alimi, çinşünas V.P.Vasilyev Kül Tigin abidəsinin Çin heroqlifləri ilə yazılmış üzünü oxuyub aydınlaşdırdı ki, indiyədək sirlə sayılan bu yazılar türk qəbilələrinə məxsusdur. Kül Tigin abidəsinin Çin mətnində məşhur tu-kyue (türküt) sərkərdəsi Kül Tigindən söz açılırdı. Şimali Monqolustanda tapılmış abidələrdə türk sərkərdələrindən söhbət etməsinə baxmayaraq tanış olmayan işarələrlə yazılmış mətnləri oxumadan onların yazıldığı hərflər və onların dili haqqında mühkimə yürütmək olmazdı.

Kül Tigin abidəsinin naməlum işarələrlə yazılmış mətninin oxunması ilə rus alimi akademik V.V.Radlov və Danimarka alimi professor V.Tomsen məşğul olur. 1893-cü il dekabrın 15-də V.Tomsen Sibir və Şimali Monqolustanda tapılmış bu sirlə kitabələrin yazıldığı əlifbanı açmağa müvəffəq olur. O, Çin heroqlifləri və naməlum işarələrlə yazılmış məntlərdə uyğun gələn yerləri tutuşdurub əvvəlcə *tenri* (tanrı), *türk*, *kül* (şahzadənin adıdır) və *tigin* (şahzadə) sözlərini oxuyur, kitabələrin dilinin türk dili olduğunu müəyyənləşdirir. Danimarka Kral Elmlər Akademiyasının iclasında öz kəşfi haqqında məlumat verir. Bir neçə gündən sonra 1894-cü il yanvarın 19-da V.V.Radlov Kül Tigin abidəsinin türk mətnini oxuyub tərcümə edir. Məlum olur ki, bu abidə 716-734-cü illərdə Şərqi Türk imperiyasının hökmdarı olmuş Bilgə xaqanın kiçik

qardaşı, məşhur türk sərkərdəsi və öz dövrünün yenilməz cəngavəri olan şahzadə Kül üçün tikilmiş məqbərənin tərkib hissəsidir. İndi çox vaxt göytürk əlifbası adlanan Orxon-Yenisey əlifbasının şifrinin açılmasından keçən yüz il ərzində bu qədim türk abidələri dünyanın müxtəlif dillərində danışan alimlər tərəfindən dönə-dönə tədqiq edilmiş, ayrı-ayrı sözlərin oxusu (transkripsiyası) və tərcüməsi dəqiqləşdirilmiş, abidələrin dilinin fonetik və qrammatik quruluşu araşdırılmışdır. Orxon-Yenisey abidələrinin tədqiqi sahəsində əvəzsiz xidmətləri olmuş alimlərdən V.V.Radlov, V.Tomsen, P.M.Mellioranski, H.N.Orkun, S.Y.Malov, N.M.Yadrin-tsev, V.Bartold, V.P.Vasilyev, Nəcib-Asim, V.Banq, C.Kloson, M.Ergin, V.M.Nasilov, İ.A.Batmanov və başqalarının əməyini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Belə alimlərin ağır zəhməti sayəsində biz indi Orxon-Yenisey abidələri, qədim türk qəbilələri, türk xalqlarının bizim eradan əvvəl və bizim eranın birinci minilliyində Asiya və Avropanın geniş ərazisində yaratdıqları qüdrətli dövlətlər - türk imperiyaları haqqında əhatəli bilik əldə edirik.

Azərbaycanda Orxon-Yenisey abidələrinin tədqiqinə əsrimizin () 60-cı illərində başlanmışdır. Bu sahədə A.Məhərrəmov, Ə.Şükürlü, Y.Məmmədovun əməyini qeyd etmək lazımdır. Respublikamızda abidələrin dilinə həsr edilmiş üç namizədlik və bir doktorluq dissertasiyası müdafiə olunmuş, bir neçə monoqrafiya və dərslik nəşr edilmişdir. Lakin təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, Orxon-Yenisey

abidələri və onların dilinin öyrənilməsi respublikamızda yaxşı vəziyyətdə deyil. «Orxon-Yenisey abidələri» kitabının nəşri beş il çəkdi, abidələrin dilinin morfologiyasına həsr edilmiş monoqrafiya isə 1970-ci ildən çap prosesindədir. Türk xalqlarının, o cümlədən, azərbaycanlıların ən qədim yazılı abidələrinin öyrənilməsi sahəsindəki acınacaqlı vəziyyəti təsəvvür etmək üçün təkcə bir faktı oxucuların nəzərinə çatdırmaq istəyirəm: bu sətirlərin müəllifinin qədim türk abidələrinə, onların dilinə və qədim türk qəbilələri və dövlətlərinin tarixinə həsr etdiyi irili-xırdalı 15 kitabı neçə illərdir ki, çap olunmamış qalır.

YUNESKO-nun qərarı ilə bu il dekabrın 15-də bütün dünya Orxon-Yenisey abidələrinin oxunmasının 100 illiyini qeyd etmişdir. Bu münasibətlə bir il əvvəl Azərbaycan prezidentinin qərarı ilə respublika yubiley komitəsi yaradılmışdı. Mənim bildiyimə görə, komitə bir dəfə iclas keçirmiş, sonra üzvləri dağılmışdır. Bunun səbəblərindən biri də budur ki, komitəyə Orxon-Yenisey abidələrinin tədqiqi ilə məşğul olan mütəxəssislər yox, bu abidələr haqqında heç bir məlumatı olmayan adamlar daxil edilmişdi.

25.01.94

QƏDİM TÜRK MİFLƏRİ

Qədim türk əsəti - 1

Çin qaynaqlarından Tan-şu, Çjou-şu, Bey-şu, Suy-şu və Syu-lu Türk qəbilələrinin genealojiyasına aid iki əfsanəni bizə çatdırır. Əfsanələrin təhlili göstərir ki, onların realist əsası vardır; türklərin mənsəyini öyrənmək üçün tarixi əhəmiyyətə malikdir.

Birinci əfsanəyə görə türklərin ulu əcdadları əvvəlcə böyük bataqlığın kənarında bir aymak olmuşdur. Bey-şi və Suy-şu onların məskunlaşdığı yeri dəqiqləşdirərək göstərir ki, türklər Si-xayın yəni Qərb dənizinin sağ sahilində (Qərb dənizinin qərbində) məskun olmuşlar. Bizim eranın VI-VIII yüzilliklərində Si-xay dedikdə Aral və Xəzər dənizləri nəzərdə tutulurdu. Bizim eranın ilk minilliyinin birinci yarısından V yüzilliyin sonlarına qədər bu ad Monqolustandakı Kuku-nor gölünə və Qərbi Tsinxayın sərhədindəki vilayətlərə aid edilirdi. Başqa bir məlumata (R.Materin tədqiqatlarına) görə bizim eranın IV-V yüzilliklərində Edzinqol çayının (Monqolustandadır) deltasındakı geniş ərazi nəzərdə tutulmuşdur. Mənbələrin göstərdiyi dövrdə Si-xay dairəsi Qanou əyalətinin böyük bir hissəsini, şimal-qərbdə Turfan depresiyasını və cənubda Sinini əhatə edirdi (Lyan əyaləti). Si-xayda yaşayan türklər qonşu qəbilənin əsgərləri (bəzi tərcüməçilər «Lin dövlətinin əsgərləri» deyərək tərcü-

mə edir və onları siyanbi qəbilələrindən birinin adları ilə eyniləşdirirlər; siyanbi qəbilələri türk və monqol qəbilələri ittifaqından yaranmışdır) tərəfindən qırılıb məhv edilmişdi. Təkcə düşmənlər tərəfindən cybəcər kökə salınmış (bəzi mənbələrin məlumatına görə, qolları və ayaqları kəsilmiş) on yaşlı bir oğlan sağ qalır. Əsgərlərin uşağa yazığı gəlir, öldürməyib, gölə atırlar. Bir diş qurd (cana-var) oğlanı xilas edir və sonra onun arvadı olur. Düşmənlər qəbilənin başçısı oğlanın diri olduğunu eşitdikdə adamlarını göndərir ki, onu öldürsünlər. Əsgərlər oğlanın gizləndiyi yeri tapır və qəbilədəki sağ qalmış sonuncu adamı da öldürürlər: qurd isə çinlilərin rəvayətinə görə qaçıb Qaoçandan Şimal qərbdəki dağlarda (Turfan vadisində) gizlənir. Güman ki, Qaoçandan şimal qərbdəki dağlar dedikdə salnamə müəllifi Altay dağlarını nəzərdə tutur. Altay dağlarının şimal-qərbində Çü çayı axır. Dağlarda mağara vardır, mağaranın mərkəzində bir neçə dairəsi olan sıx otla örtülmüş vadi vardır, dörd tərəfi hündür dağlarla əhatə edilmişdir. Görünür, salnamə müəllifi mağara dedikdə hər tərəfi sıldırım dağlarla əhatə edilmiş vadini nəzərdə tutur. Turfan vadisindəki mağarada diş qurd on oğul doğur. Qurdun türk oğulları həddi buluğa çatdıqda qaoçanlı qızlarla evlənir, uşaqları olur. Sonralar hər oğlanın övladları öz tayfasını yaradır. Oğullardan biri Aşina adlanır («şina» monqol dilində qurd deməkdir, a səsi isə hörmət əlaməti olaraq sözün önünə artırılır) ondan törəyən

tayfanın adı da Aşına tayfası olur. Aşına zirəkliyi, fərasəti, bacarığı və ağılı ilə qardaşlarından fərqləndiyi üçün bütün qəbiləyə başçılıq edir. (qaynaqlarda göstərilir ki, dövlətin hökmdarı kimi qəbul edilir). Aşına öz mənşəyini yada salaraq iqamətgahının qapısı üstündə qurd başı çəkilmiş bayraq asır. Zaman keçdikcə qəbilədəki tayfaların sayı artıb bir neçə yüzə çatır. Bir neçə beldən sonra Aşinanın xələflərindən biri - Asyan şad (şad türklərdə xaqandan sonra ən böyük rütbədir) qəbilənin başçısı seçilir və bütün aymakı ilə birlikdə mağaradan çıxır (yəni Altay dağlarındakı vadidən düzənə enir) və Altayda məskunlaşır.

Aşına qəbiləsi Altayda Juan-juanların təbəliyini qəbul edir, onlar üçün dəmir çıxarır və emal edir. Altay dağlarında qəbilə *Türk* adını qəbul edir. Əsətirə görə, bu ad Altay dağlarının yerli adı ilə bağlıdır.

İkinci əfsanəyə görə, türklərin ulu əcdadları, So ölkəsindən çıxmışdır. So ölkəsi hunlardan şimalda yerləşir. Rus tədqiqatçısı N.Aristov bu yeri Altay dağlarının şimal yamaclarında Qu (Lebed) çayının Biy çayına töküldüyü yerlə lokallaşdırır. Qəbilə başçısının adı Abanbu (başqa rəvayətə görə, aymakın ağsaqqalının adı Apanbu) idi. Bir rəvayətə görə, Abanbunun on yeddi oğlu olmuşdur. Onlardan biri - İçjini-nişıdu «dişi qurdun oğlu» adlanır. So ölkəsi düşmənlər tərəfindən məhv edilir, xilas olmağa imkan tapmış tayfalar dağılıb dünyaya sə-

pələnir. Başqa rəvayətə görə, Apanbugil yetmiş qardaş olmuşdur. Onların arasında İçjini-nişıdu birinci hesab edilirdi. «Qurd oğlu» İçjini-nişıdu fəvqəltəbii xüsusiyyətlərə malik idi; o, külək və yağışı çağıra bilirdi. Məhz buna görə onun tayfası başqa tayfalara nisbətən əlverişli şəraitdə yaşayır. İçjini-nişıdu iki arvad alır: deyilənlərə görə, onlardan biri yay ruhunun, digəri qış ruhunun qızı idi. İçjini-nişıdunun birinci arvadı ona dörd oğul doğur. Rəvayətə görə, onun oğullarından biri «ağqu» olur və yenə də rəvayətə görə, Altay ölkəsindəki Qu çayının adı buradan götürülmüşdür. İkinci oğul Afı (Abakan) və Qyan (Kem, Yenisey) çayları arasında yerləşən Tsiqu ölkəsinin əsasını qoyur. Üçüncü oğlan Çjuçe (Çusi) çayı hövzəsində hökmdarlıq edir. böyük oğul Nodulu şad (şad termini tarixdə ilk dəfə burada işlənir) isə Tszyansı Çjuçesi (başqa variantda: Basıçusişi) dağlarında məskan salır. Abanbunun öz tayfası da Nodulu şadın tayfasına birləşir. Dağlarda ilin çox hissəsi soyuq keçirdi. Böyük oğul istilik gətirir və bununla da qəbiləni xilas edir. Buna görə də onu Tüküye (bu Çin sözünü türkcə *türk* şəkilində ifadə etmək olar) adı ilə hökmdar qoyurlar. Əfsanəyə görə, Nodulu şadın on arvadı olmuşdur. Nodulu şadın hər arvaddan olan oğulları öz analarının tayfa adını daşımışdır. Aşına Nodulu şadın kiçik arvadından olan oğlunun adıdır (belə çıxır ki, Tüküye, yəni türk termini

Aşına terminindən qədimdir, amma birinci əfsanədə əksinədir). Nodulu şad vəfat etdikdən sonra onun oğulları belə qərara gəlirlər ki, yarış keçirsinlər, başqa qardaşlara nisbətən daha güclü və daha çevik olanı qəbiləyə başçı seçsinlər. Yarışda Aşına qalib gəlir və onu qəbiləyə başçı seçirlər. Qəbilə başçısı olduqdan sonra o, Asyan şad adını qəbul edir. Asyan şad vəfat etdikdən sonra oğlu yaxud qardaşı oğlu Tuu qəbilənin başçısı olur. Tuunun oğlu Tumın vaxtında aymakın sayı xeyli artır və o, ipək və pambıq parça almaq üçün Çin sərhəddinə gəlir və beləliklə, Orta dövlətlə münasibətlərə girir. Tuunun oğlu Tumın türk xaqanlığının əsasını qoymuşdur. Göy türk Orxon-Yenisey abidələrində Bumın xaqan adı ilə təqdim edilən xaqanın adı da Çin qaynaqlarında Tumın şəklində işlədilir. Lakin əfsanədəki Tumın Modə şanyüdən (Oğuz xaqandan) əvvəl yaşamışdır. Tumın xaqan isə Modə nəslinin məhvindən (bizim eranın 92-ci ili; Modə şanyü özü isə bizim eradan əvvəl 174-cü ildə vəfat etmişdir) 460 il sonra, yəni 552-ci ildə Türk xaqanlığı yaratmışdır. Tan şü salnaməsi yazır ki, «qərb türklərinin ulu əcdadı Nodulunun nəvəsi Tuu idi. Ona böyük yabğu da deyirdilər. Tumın Tuunun böyük oğlu idi».

Türklərin genealogiyası haqqında bu iki əfsanənin oxşarlığı təkcə bununla bitmir. Hər iki əfsanədə türklərin ulu əcdadlarının mənsub olduqları qəbi-

lənin (yaxud ölkənin) məhvindən danışılır. Hər iki əfsanədə sonralar qəbilənin əsasını qoyan şəxsin (yaxud şəxslərin) qaçması göstərilir. Hər iki əfsanədə qəbilənin ilk dövrlərdə on tayfadan ibarət olduğu qeyd edilir: birinci əfsanədə qurdun oğlanlarının sayına görə; ikinci əfsanədə qurdun nəvəsinin arvadlarının sayına görə (nəvənin hər arvadından olan oğulları öz analarının tayfa adını daşıyırdı). Hər iki əfsanədə qəbilənin tarixində, formalamasında Asyan şadın mühüm rol oynadığı göstərilir. Kiçik fərqləri nəzərə almaq da olar. Belə hallarda əlavələrin və ötürmələrin olması labüddür, çünki bir nəfər üçün əhəmiyyətli görünən təfərrüat başqası üçün artıq görünə bilər.

Məhz türklərin öz mənşələrini qurdla əlaqələndirmələrinə görədir ki, sonralar türklər öz bayraqlarında qurd başının şəklini çəkirdilər.

Türklərin mənşəyi haqqında Ön Asiyada yaranmış məlumatlar da mövcuddur. Türklərin və monqolların mənşəyi haqqında tarixçilərin biza çatdırdığı məlumatlar miflər (əsatirlər), xalq rəvayətləri, xalq əfsanələri ilə bir-birinə ələ möhkəm sarmaşmışdır ki, həqiqətin haradan başladığını müəyyən etmək indi çətindir.

Rəvayətə görə, Yafətin oğlu Türk Xəzər dənizindən Koreya körfəzinədək Orta və Mərkəzi Asiyada məskən salan qəbilələrin ulu babası hesab edilir. türkün yeddinci belindən iki əkiz oğlan -

Tatar və Monqol - dünyaya gəldi. Onların atası İlli xan (xaqan) Türküstanı oğulları arasında böldü: ölkənin şərq yarısını Tatara, qərb yarısını Monqola verdi. Beləliklə, Türkün nəslindən iki sülalə yaranı. Monqol xaqanın oğlu Qara xaqanın Oğuz xaqanın adlı oğlu olur: deməli, Oğuz xaqan Monqol xaqanın üçüncü, Türk xaqanın onuncu belidir. Oğuz xaqan Orta Asiyada qədim böyük fəzlərlərin ilki, birincisidir.

Qədim türk əsəti - 2

Fars tarixçisi Xondəmir yazır ki, Qara Qumda köç edən Qara xaqan eşidir ki, oğlu Oğuz xaqan yeni dinin Allahına ibadət edir. Qoşun yığıb oğlunu öldürmək üçün gəlir. Lakin oğuz xaqanın dindar arvadı təcili surətdə bunu Oğuz xaqan xəbər verir və döyüşdə Qara xaqan öldürülür. Oğuz xaqan taxta çıxır və 73 il ərzində bütün Türküstanı itaət altına alır. O, monqol qəbilələrinin çox hissəsinə adlar verir. Həmin qəbilələr sonralar Oğuz xaqanın verdiyi adlarla tanınır. Türk tarixçisi Əbülfəz xan Rəbquzi Oğuz xaqan nəslinin süqutu və yenidən yüksəlməsini Xondəmirdən fərqli şəkildə qələmə alır. Onun yazdığına görə, El xaqan və Süyünc xaqan eyni vaxtda hökmdarlıq etmişlər. El xaqan Moğul (Monqol) xaqan nəslindən, Süyünc xaqan isə Tatar xaqan nəslindən çıxmışdı. Bu iki xaqan daim biri-biri ilə müharibə edirdi, lakin həmişə El

xaqan qalib gəlirdi. Nəhayət, Süyünc xaqan Qırğız xaqanla birləşib döyüşdə El xaqanı məğlub edir və Moğul sülaləsini devirir. El xaqanın çoxlu oğlu vardı, onların hamısı döyüşdə həlak olur, təkə bir oğlu Kəyan, qardaşı oğlu Nağos və onların arvadları sağ qalır. Şahzadələr əsir düşür, lakin on gündən sonra qaçıb öz torpaqlarına qayıdırlar. Onlar haqlı olaraq belə düşünürlər ki, burada qalmaq təhlükəlidir. Buna görə də salamat qalmış mal-qaramı götürüb dağlara çəkilirlər, hündür bir yerə gəlirlər. Onlar dar bir heyvan cığıri ilə dağı keçir və dağın o tayında zərif meyvələrlə zəngin olan vadi tapırlar. Bu yer xoşlarına gəlir. Səfalı və zəngin nemətli olmasından başqa, bu yer hər tərəfdən uca dağlarla əhatə edilmişdi və onları hər cür təqibdən qoruyurdu. Onlar bu yeri İrgənə-kon adlandırlar. İrgənə monqol dilində vadi, kon isə «məhkəmlənmiş yüksəklik» deməkdir. Kəyan və Nağos nəslini artırıb çoxaldandan sonra birincisi öz nəslini Kəyat, ikincisi isə öz nəslinin bir hissəsini Nağoslar, digər hissəsini Durlağan adlandırır. Bu qəbilələr həmin yerdə 400 il yaşayırlar. Həmin bu yer onlar üçün darlıq etdikdə genişliyi, axar-baxarlığı haqqında rəvayətlərdən eşitdikləri ata-baba torpaqlarına qayıtmaq istəyirlər. Lakin Kəyan və Nağosun keçib gəldiyi əvvəlki cıdır tamamilə itmişdi. Onlar dağlardan çıxmaq üçün rahat cıdır tapa bilmirlər. Bir dəmirçi öyrənir ki, bir yerdə dağlar o qədər də qalın deyil və dəmir parçalarından ibarətdir. O, məsələhat görür ki, həmin yerə çoxlu odun və kömür gə-

tirsinlər və yandırsınlar. Dağ həqiqətən də əriyir, yüklü dəvənin rahat keçə biləcəyi bir keçid əmələ gəlir. Beləliklə, monqollar İrgənə-kondan enirlər. Bu zaman onların hakimi Berteçən xaqan idi. Bu yerlərin Tatar xaqanın nəslindən olan əvvəlki sahibləri monqolların öz əvvəlki məskənlərinə enməsi xəbərini eşidən kimi silahlanıb onlara hücum edirlər: lakin Berteçən xaqan onları tamamilə darmadağın edir. Bu hadisə 450-ci il yayda baş verir. Beləliklə, El xaqanın məğlubiyyəti ilə Moğul nəslinin adı tarixdən silinir.

Əlbəttə, hər iki məlumat əfsanəyə bənzəyir, lakin hər iki rəvayətin tarixi əsasları vardır. Çin tarixinin işığında hər iki rəvayətdəki həqiqəti aşkar etmək olar.

VIII yüzilliyin ortalarında Göy türk qəbilələrinin məğlubiyyətindən sonra Mərkəzi Asiyada, digər bir Türkdilli qəbilənin - uyğurların xaqanlığı yaranır. Uyğur qəbilələrinin adı tarixə gec düşmüşdür. Qəbilənin adı onun böyük qumlu çöldən, yəni Qobu səhrasından şimala keçməsindən sonra Çin salnamələrinə düşmüşdür: lakin şübhə yoxdur ki, qəbilə, hələ adı tarix səhifələrinə düşməzdən xeyli əvvəl onunla ittifaqda olan qəbilələrin tərkibində mövcud olmuşdur. Həmin qəbilələr ittifaqının ümumi adı Telə olmuşdur.

Çin salnaməçisi uyğur qəbilələrinin mənşəyini də boz qurdla bağlayır. Çin salnamələrinin təsvirində həmin əsətir belədir. Uyğurların əcdadları xunnu (hun) şanyüyünün (xaqanın) qız nəvələrindən

törəmişlər. Deyildiyinə görə, hun xaqanının iki fəvqəladə dərəcədə gözəl qızı olur. Əyanlar onları ilahə sayırlar. Xaqan deyir: - Belə qızları insanlara vermək olarmı? Mən onları göylərə, Tanrıya təqdim edəcəyəm. O, paytaxtdan şimalda alınmaz bir yerdə saray tikdirir, hər iki qızı orada yerləşdirir və deyir: - göylərə yalvarıram ki, onları qəbul etsin. Üç il keçəndən sonra anaları qızlara yazdığı gəlir və onları evə gətirmək istəyir. Xaqan deyir:

- Mümkün deyildir. Hələ vaxt çatmamışdır.

Bundan bir il sonra bir qoca qurd sarayın yanına gəlir və gecə-gündüz sarayın keşiyini çəkərək ulayır. Qoca qurd sarayın altında yuva qazaraq oraya girir və ordan çıxır. Kiçik qız deyir: - Bizim valideynimiz bizi Göyə təqdim etmək arzusu ilə burada yerləşdirmişdir. İndi qurd gəlmişdir. Bəlkə onun gəlişi xoşbəxtlik rəmzidir.

Kiçik bacı aşağı düşmüş, qurda ərə getmiş və ondan bir oğul doğulmuşdur. Uyğurlar həmin oğlanın nəslidir. Bu nəsil xeyli çoxalmış və dövlət təşkil etmişdir.

Göründüyü kimi, türk dövlətçiliyi tarixində çox mühüm rol oynamış hər iki qədim türk qəbiləsi - həm göy türklər, həm də qədim uyğurlar öz mənşələrini boz qurdla bağlayırlar. Lakin burada ilk baxışda adı görünən, əslində isə böyük əhəmiyyəti olan bir fərqlə diqqət yetirmək lazımdır: göy türklər öz ana xəttini boz qurdla bağladıkları halda qədim uyğurların ana xətti boz qurdla əlaqədardır. İndi

bizə adi görünən bu fərq o vaxt böyük siyasi əhəmiyyət kəsb edirdi.

Qədim türk qəbilələrinin insanın yaranması haqqındakı kosmoqonik nəzəriyyə ilə tanış olub-olmadıqlarını söyləmək çətinidir. Lakin göy türklərin öz ata xəttini tanrı ilə, göylərlə bağladıqları bizə məlumdur. Həm Kül Tigin, həm də Bilgə xaqan şərəfinə qoyulmuş abidələrdə VIII yüzilliyin görkəli dövlət xadimi, göy türklərin hökmdarı Bilgə xaqan özü haqqında bu ifadəni işlədir: «Tenri tək tenridə bolmuş türk bilgə kağan bu ödkə olurtım». Bu cümləni indiki türk dilinə iki cür çevirmək olar: «Tanrı tək tanrıda (yəni, göylərdə) olmuş (yəni doğulmuş) türk müdrik xaqanı bu vaxt taxta oturdum» yaxud «Tanrı tək tanrıdan olmuş (yəni, tanrının belindən gəlmiş) türk müdrik xaqanı bu vaxt taxta oturdum». Deməli, göy türklər öz ata xətlərini tanrı ilə əlaqələndirirlər. Tanrı bütün zamanlarda bütün xalqlarda müqəddəs olmuşdur. Buna görə də göy türkləri özlərini tanrının övladları saymaqla, bir növ, özlərini müqəddəsləşdirir, başqa türk qəbilələrinin fəvqünə qaldırır və təbii ki, göy mənşəli olduqları üçün başqa türk qəbilələri üzərində hakimiyyət iddialarını qanuniləşdirirdilər. Qurd isə bütün qədim türk qəbilələrinin nəzərində cəsarət, igidlik rəmzidir. Nahaq yerə deyildir ki, Kül Tigin və Bilgə xaqan abidələrində Bilgə xaqan İltəris xaqanın əsgərlərini qurda bənzədib deyir: «Tenri küç bertük üçün kanım kağan süsi bəri tək ermiş» (tərcüməsi: Tanrı güc verdiyi üçün atam

ermiş» (tərcüməsi: Tanrı güc verdiyi üçün atam xaqanın qoşunu qurd kimi imiş). Lakin buna baxmayaraq, qurd müqəddəs ola bilməz, çünki o, yer mənşəlidir.

Qədim türk qəbilələri genealogiyada ata xəttinə üstünlük verirdilər. Göy türklər atalarının insan, yəni göy, tanrı mənşəli, analarının qurd, yəni yer, torpaq mənşəli varlıq olmasını söyləməklə başqa türk qəbilələrindən üstün olduqlarını göstərirdilər.

Qədim uyğurların isə ata xətti qurd, yəni yer, torpaq mənşəli, ana xətti insan, həm də göy mənşəlidir. Burada iki məqama diqqət yetirmək lazımdır: 1. qədim uyğurların ata xətti yer mənşəli olduğu üçün onlar göy türklər kimi müqəddəs ola bilməzdi. 2. qədim türklərin fikrincə, tanrı yalnız kişi cinsindən (yaxud cinsində) ola bilərdi (bütün xalqların mifoloji təsəvvüründə allah kişi kimi təsvir edilir).

Göy türklərin və qədim uyğurların genealogiyasındakı bu mühüm fərq onların arasında olan münasibətlərə həmişə ciddi təsir göstərmişdir.

1993-cü il

QƏDİM TÜRKLƏRİN MƏDƏNİYYƏTİ

Göy türklərin əxlaqı, adət-ənənələri, dövlət quruluşu, mədəniyyəti və dini haqqında əsas məlumatı Çin salnamələrindən, qismən də göytürk Orxon-Yenisey yazılı abidələrindən almaq olar.

Göytürk dövlətinin taxtında oturan şəxs kağan «xaqan», onun arvadı katun «xatun» adlanır. Dövlətin idarəsi iki qola bölünür: dövlətin qərb budağını idarə edən adam yabğu (ərəb mənbələrində: cəbğu), şərq budağını idarə edən adam şad adlanır. Xaqanın oğulları (şahzadələr) tigin adlanır, onların arvadlarına isə kunçuy deyirlər. Xaqandan sonra böyük inzibati rütbə - xan adlanır. Görünür, xan müəyyən qəbilə birliklərinin rəhbəridir. Göytürk Orxon-Yenisey abidələrində xanlar haqqında az məlumat vardır. Çin qaynaqları isə xan adlandırdıqları şəxsin simasında xaqanı nəzərdə tutur. Göytürk Orxon-Yenisey abidələrində bəylər haqqında geniş məlumata rast gəlirik. Görünür, bəy əvvəllər hərbi işlə əlaqədar əmələ gələn rütbə adıdır, lakin sonralar bəylərə əmlak (adam, torpaq, ilxı, mal-qara və s.) da verilmiş, həm də bəylik vərsəlik yolu ilə keçmişdir. Abidələrdə bəzən bəylərə xaqan adı verilməsi haqqında fikirlərə də təsadüf edilir: «Bars bəy idi, xaqan adını burada biz verdik» (Kül Tigin şərəfinə qoyulmuş abidə, şərq üzü, 20-ci sətir). Bəyə xaqan adı verilməsi qərribə görünsə də bəzən bu fakta kitabələrdə rast gəlinir.

Bir fikir də mövcuddur ki, yabğu və şad ölkənin qərb və şərq qollarını idarə edən şəxslərə yox, tölis (yabğu) və tarduş (şad) qəbilələrinin rəhbərlərinə verilən addır. Hətta Kül Tigin şərəfinə qoyulmuş abidənin şərq üzünün 17-ci sətirində Bilgə xaqanın dilindən buna işarə də vardır: «Əmim xaqan oturduqda özüm tarduş xalqının üzərində yad idim». Ən yüksək hərbi rütbə çor adlanır; güman ki, bu, avropalıların marşal rütbəsinə bərabərdir. Ondan kiçik olan hərbi rütbə sənün yaxud sanun adlanır; bu söz Çin dilindən alınmışdır, çincə general deməkdir. deməli, çor generaldan böyük hərbi rütbədir. Dövlətin daxili əyalətlərini idarə edən adam içrəki, güman ki, işğal edilmiş əyalətləri idarə edən adam tutuk (Çin dilindəki tu-tu sözündəndir) adlanır; güman etmək olar ki, hər iki söz qubernator məfhumuna yaxındır. Bunlardan başqa, nisbətən kiçik məmur rütbəsinə uyğun gələn buyuruk (buyurmak feilindəndir) rütbəsinə də tez-tez rast gəlirik. Bu göstərdiklərimizdən əlavə göytürk Orxon-Yenisey abidələrində tudun, tarxan, tamğan, apa, apa tarxan (apa tarxandan böyük rütbədir), eltəbər (xaqandan kiçik, bəydən böyük vəzifədir) rütbə, titul və vəzifə adları qədim türk xaqanlığında inzibati və hərbi idarənin nə qədər yüksək dərəcədə inkişaf etdiyini göstərir.

Türk törüsünə (qanununa) görə türk dövlətinin şərq budağını idarə edən adam, yəni şad həm də kiçik xan (kiçik xaqan), yəni vəliəhd hesab edilirdi:

xaqan öldükdən sonra məhz şərq budağının hakimləri xaqan taxtına otururdu. Şad öz ərazisində yarımüstəqil hakimiyyətə malik idi və hakimiyyəti altında olan ərazidə qoşun rəhbərlərini təyin edirdi. Türklərdə xaqanı taxta çıxarmağın qəribə adəti vardı. Xaqan qoyulacaq adam keçə üstündə oturdulurdu, ətrafında doqquz dəfə dövrə vurub oynayrdılar. Sonra xaqanı ata mindirirdilər. Bu vaxt bir nəfər qəfildən ipək parçanı onun boynuna atır və boğurmuş kimi sıxır, eyni zamanda ona sual verir: «Bizə neçə il xaqanlıq edəcəksən?» Xaqan boğula-boğula bir rəqəm deyirdi.

Türklərin qədim dini haqqında məlumat VI əsrin 70-80-ci illərində tərtib edilmiş «Veysu» və VII əsrin 30-cu illərində tərtib edilmiş «Suyşu» adlı iki Çin salnaməsində öz əksini tapmışdır. «Veysu» türklərin, adətlərini belə təsvir edir: 1. Günəş doğan ölkəyə (Çinə) hörmət əlaməti olaraq xaqanın iqamətgahına şərqdən daxil olurdular. Türklər arasında günəşə və oda hörmət ən qədimdən mövcuddur və islam dininə tapınana qədər evləri də üzü şərqə tikərdilər (indi üzü qibləyə tikirlər). 2. Hər il bütün əyanlarla birlikdə mağarada əcdadlara qurban kəsərdilər. 3. Beşinci ayın orta dekadasında hamını yığıb çay qırağında göyün ruhuna qurban kəsərdilər. 4. Duqindən 500 li qərbdə zirvəsində bir ağac, bir bitki belə bitməyən bir dağ vardır. Dağ Bodin-inli adlanır; Azərbaycan dilinə tərcümədə «ölkəni himayə edən ruh» edir. Türklər göyləri

tanrı adlandırıb onu müqəddəs sayırdılar. Bəxti (kut), hakimiyyəti, qələbəni tanrı verirdi (yarlıkayırtdı). Qədim türkün anlayışına görə, yer və su (sub) da müqəddəs (ıduk) idi. Qədim türklərdə ailə rifahı və uşaqları himayə edən ilahə Umay adlanır. Türklərin fikrincə, adam öləndən sonra onun həyatı o biri dünyada davam edir, buna görə də adam öləndə onun haqqında *öldü yox, uça hardı* «uçaraq getdi» ifadəsini işlədirdilər. Onlar əcdadlarının ruhunu müqəddəs sayırdılar. Türklər ilin müəyyən günlərində bu saydığımız müqəddəslərə qurban kəsirdilər: qurbanlıq ya qoyun, ya da at olurdu.

Göytürklər saçlarını uzadırdılar, paltarlarının ətlərini sola qatlayırdılar. Onlar, adətən, su olan və otlaq yerlərdə məskən salardılar, çünki belə yerlərdə həm ov heyvanları çox olur, həm də ev heyvanlarını gen-bol otarmaq olurdu. Ovçuluq və maldarlıqla yanaşı qədim türklər əkinçiliklə də məşğul olurdular, lakin əkinçilik onlarda zəif inkişaf etmişdi, əkinçiliklə, əsasən, əsir alınmış adamlar məşğul olurdu. Qədim türk üçün əsas peşə müharibə idi. Qədim türkün silahları bunlardı: yay, ox, qılınc, nizə, mizraq və zireh. Kəmərlərini bəzəməyi xoş layırdılar. Abidələrdə hətta qızıl kəmərlər haqqında söhbət gedir. Təkcə göytürk Orxon-Yenisey abidələri deyil, bütün dillərdə yazılan, qaynaqlar türklərin cəsur və igid olduğunu göstərir. Namus qədim türklərdə ən müqəddəs şeylərdən sayılırdı; qızın namusuna toxunan onunla evlənməyə məcbur idi.

Qədim türklərdə cəmiyyətin təbəqələrə bölünməsi ciddi idi. Yuxarı təbəqələrdən olan qızların aşağı təbəqədən olan oğlanlara ərə getməsi qəti şəkildə yasaq idi. yuxarı təbəqədən olan oğlanların aşağı təbəqədən olan qızlarla evlənməsinə də pis baxırdılar. Anasının aşağı təbəqədən olması taxt-tacın həqiqi varisi olmasına baxmayaraq türk şahzadəsi Törəmənin xaqan taxtına çıxmasına mane olmuşdu.

Qədim türklər ölünü çadıra qoyar, oğulları, nəvələri və digər qohumları çadırın qırağında qoyun yaxud at qurban kəsərdilər. Sonra çadırın ətrafında yeddi atla dolanar, bıçaqla üzlərini çərtər, ağlayıb şivən edərdilər; göz yaşı çana qarışıb axardı. Sonra ölünü dəfn etmək üçün münasib gün seçilərdi. Dəfn mərasimi də əvvəlki kimi ağlamaq və üzlərini çərtməklə keçərdi.

Qədim türklər ölümündən sonrakı o dünya həyatına inandıqları üçün ruhu ölməz hesab edirdilər. Buna görə də ölünün o dünyada həyatını yüngülləşdirmək üçün onun bu dünyada istifadə etdiyi əşyaları onun yanına qoyur, mindiyi atı da öldürüb qərbə qoyurdular. Menandrın yazdığına görə, 576-cı ildə İstəmi xaqan dəfn ediləndə onu o dünyada müşayiət etmək üçün dörd əsir hun öldürülmüşdü. E.Şavann yazır ki, 649-cu ildə Çin imperatoru Taytszunu dəfn edərkən öz dostunu tərk etməmək üçün Aşina Şəni özünü xəncərlə öldürmək istəmişdi.

Ölünü dəfn etdikdən sonra ona başdaşı qoyar və başdaşından başlayaraq öldürdüyü adamların sayı

qədər «balbal tikərdilər», yəni kobud yonulmuş daş heykəllər qoyardılar. Bütün bu mərasim bitdikdən sonra məzar daşının üstündə qoyun yaxud at qurban kəsər, sonra şənlik edib ölünün ruhuna ziyafət verərdilər. Güman ki, mənbələrin ziyafət kimi təqdim etdikləri adət indiki ehsandan başqa bir şey deyildir.

Çin, Bizans (Vizantiya), İran və ərəb mənbələri qədim türklərin yüksək mədəniyyətə malik olduqlarını göstərir. Hələ 653-cü ildə Qərbi Türk xaqanlığından Bizansa elçilər getmişdi. 668-ci ildə Manixaxın rəhbərliyi ilə ikinci türk səfirliyi Konstantinopola gəlir. Elə həmin ildə Zemarxın başçılıq etdiyi Bizans elçiləri Qərbi Türk xaqanlığına gəlir. Bu elçiliyin hesabatında yazılır ki, türk xaqanları qızıldan düzəldilmiş taxt üzərində otururdular, xaqanın çadırı rəngarəng xalılarla bəzədilmiş. Türklər ətraf qəbilələrdən əlavə yüksək dərəcədə inkişaf etmiş Çin və İran dövlətləri ilə də mədəni və siyasi münasibətlərdə olmuşlar.

Türklər, çox güman ki, Mərkəzi Asiyanın başqa köçəri tayfaları kimi, mədəniyyətin astanasında şaman dininə, şamanizmə qulluq etmişlər. Lakin dövrün iki qüdrətli dövlətində - Hindistanda və Çində yayılmış Burhan dini (buddizm) dünya tarixinin ön sıralarına çıxmağa başlanmış türklərə təsir göstərməyə bilməzdi.

Burhan dini Mərkəzi Asiyaya və Şərqi Türküstana iki yolla gəlirdi: 1. Cənubdan Baktriya və Pa-

mir vasitəsilə; buna cənub ipək yolu deyilir. Bu yolla türk mühitinə düşən burhanlıqda Qaşqar-İran ünsürləri əhəmiyyətli rol oynayır. 2. Kəşmir, Qaraqorum və daha sonra Xotan və Yarkənd istiqaməti. Burada hind ünsürləri əhəmiyyətli rol oynayır. Burhan dininin yayılmasının ikinci yolu birinciyə nisbətən sonrakı dövrün hadisəsidir.

Türklər arasında Burhan dininin yayılmasının üçüncü dalğası Koçuda uyğur dövləti yarananda baş verir. 840-cı ildə uyğurların bir hissəsi Koçuya köçür və 840-1200/1300-cü illər arasında fəaliyyət göstərən uyğur dövləti yaradır. Tafkan dağlarının cənub ətəklərində - Tarım çölündə yaradılmış bu dövlət Moğol dövrünə qədər siyasət sahəsində ikinci dərəcəli rol oynasa da mədəniyyət sahəsində öz dövrü üçün birinci dərəcəli rol oynamışdır. Koçu uyğur dövləti şimaldan və şimal-qərbdən Sibir, şimal-şərqdən Cunqariya, qərbdən Qərbi Türküstan və Əfqanıstan, cənubdan Kəşmir və Tibet, şərqdən Çinlə hədudlanırdı.

IX əsrin ikinci yarısında Koçu dövlətində uyğurlar Soğda, Toxar və Çin tərəfindən yaradılan yüksək mədəniyyət ilə rastlaşırlar və nümunəvi bir şagird kimi bu mədəniyyəti mənimsəyirlər.

Kuşan dövlətində (Hindistanın şimal-qərbi) buhanlıq (buddizm) özünün ən yüksək inkişaf dövrünü keçirirdi. Artıq yeni məzhəb - Mahayana «Böyük zal» yaranmış və çiçəklənmə dövrünə qə-

dəm qoymuşdu, köhnə məzhəb - hinayana «kiçik zal» isə hələ də davam edirdi.

Türklərin burhanlıq (buddizm) dinini nə vaxt qəbul etdikləri məlum deyildir. Bir Burhan monastırının yazısında Bumin xaqanın ikinci oğlu Muğan xaqan (553-572) dinə inanan mömin adam kimi yad edilir. Muğan xaqanın kiçik qardaşı Arslan xaqan (572-581) zamanında Çindən türklərin yanına Xua-min adlı bir burhan rahibi göndərilir. Çinlilər Nirvana-sutranı türk dilinə tərcümə edib Arslan xaqana göndərirlər. Deməli, VI əsrin ikinci yarısında türklər Burhan dininin əsasları ilə tanış olmuşlar, lakin həmin tərcümə bizə qədər gəlib çatmamışdır. Biz hətta onun hansı əlifba ilə yazıldığını da bilmirik. Daha bir mənbədə göstərilir ki, Şina kūs to (528-605) adlı bir rahib Çindən qayıdıb vətəninə gedərkən 10 il Arslan xaqanın qonağı olmuşdur.

Bilgə xaqan (716-734) öz vəziri (və qayınatası) Tonyukuka şəhər divarı salmağı, burada Burhan (buddizm) dini üçün ibadətqah tikdirməyi təklif edir, lakin Tonyukuk hər iki təklifin türk mübarizliyinə pis təsir göstərəcəyini sübut edərək xaqana etiraz edir. Bütün bunlardan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, göytürklər Burhan dini haqqında məlumata malik olmuşlar.

25 noyabr 1992-ci il

QƏDİM TÜRK LƏRİN MƏİŞƏTİ

ADƏT-ƏNƏNƏ. Qədim türklər öz məişətləri haq qında heç bir şey yazmamışlar. Çin salnamələrində onların adəti, məişəti, dini, həyat tərzi, təsərrüfatları, dövlət quruluşu haqqında müəyyən məlumat vardır.

Çin salnaməçisinin yazdığına görə, qədim türklər saçlarını qırxdırmır, uzadırdılar. Bunu qərb mənbələri, o cümlədən İran və qərb qaynaqları da təsdiq edir. Onlar paltarın sol ətəyini yuxarı qatlayıb qurşaqlarına keçirirdilər. Çadırlarda və keçə yurdlarda, alaçıklarda yaşayı, köçəri həyat keçirirdilər - su və ot bol olan yerə köçürdülər. Mal-qara (maldarlıq) və heyvan ovlamaqla məşğul olurdular. Onlar ət yeyir, kumis (at südü) içir, xəz və yun paltar geyirdilər. Çox zaman türklərə qarşı qərəzli münasibət bəsləmiş qədim Çin salnaməçilərindən birinin yazdığına görə, şərəf, doğruçuluqları və həyələri azdır, qədim hunlar kimi ədəb və ədalət bilmirlər. Hökmdarı taxta çıxarılanda yaxın əyanlar onu keçəyə oturdur və günəşin hərəkəti istiqamətində, yəni şərqdən cənuba, qərbə və şimala doğru dövrə vurmaqla dairə şəklində doqquz dəfə fırladırlar. Hər dəfə əyanlar onun qarşısında baş əyirlər. Bu mərasim bitəndən sonra onu ata mindirir, ipək parça ilə boğazını sıxır, sonra parçanı bir qədər boşaldıb dərhal onlara neçə il xaqanlıq edə biləcəyini soruşurdular. Xaqandan sonra ən böyük

rütbə şad və yabğudur. Sonra tigin, üçüncü vəzifə sılfa, dördüncü tumaofa (bir tədqiqatçı kimi, qədim türk qəbilələrinin dilində «f» səsi olmadığı məna məlumdur. Deməli, sılfa və tumaofa ya türk rütbələri deyil, ya da ki, türk rütbələrinin çinliləşdirilmiş tələffüzüdür), daha sonra nisbətən kiçik rütbələr gəlir. Mənbələrdə onların iyirmisinin adı çəkilir. Bütün bunlar irsən keçən vəzifələrdir. Silahlardan buynuzlu yay (kaman) və fit çalan ox, zirhli geyim, nizə, qılınc və qəmələri vardır. Bayraqlarında qızıl qurd başı şəklində çəkirlər. Şəxsi mühafizə dəstəsinin üzvlərini böri adlandırırlar ki, bu da monqol dilində «qurd» deməkdir. Elə qədim türklər də qurda böri demişlər. At üstündə çapa-çapa məharətlə ox atırlar. Təbiətən qəddar və aman-sızdırlar. Yazıları yoxdur. Tələb edilən adamların, atların, verginin və mal-qaranın sayını ağac üzərində çərtim çəkməklə hesablayırlar. Yazılı əmr əvəzinə mumdən möhürü olan qızıl ucluqlu ox işlədirlər. Adətən, ay hədr edəndən bir az əvvəl şəbğun (gecə basqını) və soyğunçuluq edirlər. Onların öz cinayət qanunlarına görə, qiyam, xəyanət, adam öldürmə, başqasının arvadı ilə əlaqəyə girmə və çidarlanmış atı oğurlama ölümə cəzalandırılır. Dalaşma zamanı yetirilən xəsarət əvəzində onun dərəcəsiindən asılı olaraq hələ puldan istifadə etməyən qədim türklər əşya verənlərmiş. Məsələn, gözə xəsarət vurulmuşsa günahkar öz qızını, ona malik deyilsə (yəni qızı yoxdursa) arvadının əşyala-

rını (ehtimal ki, cehiz nəzərdə tutulur) zərərdidəyə verməli idi. Bədənin hər hansı bir digər əzasına xətər yetirilibsə, bunun əvəzi atla ödənilməli idi. At və ya başqa əşya oğurlayan adam belə bir şeyin dəyərini həmin şeylə on qat ödəməli idi.

Ölünün meyitini çadırdə qoyurlar. Mərhumun oğulları, nəvələri və hər iki cinsdən olan digər qohumları at və qoyun kəsib çadırın qabağına düzür, qurbanlıq edirlər. At üstündə çadırın ətrafında yeddi dəfə dövrə vurur, sonra çadırın girəcəyi qarşısında bıçaqla öz üzvlərini çərtir və ağlaşır, qan və göz yaşlarını bir-birinə qatırlar. Bu mərasim yeddi dəfə təkrar edilir. Sonra qabaqcadan müəyyənləşdirilmiş gündə mərhuma məxsus atı və paltarları onun nəşi ilə birgə yandırır. Külü yığıb, ilin müəyyən bir fəslində basdırırlar. Yazda və yayda vəfat etmiş adamın külünü yarpaqlar saralanda, payız və qışda ölmüş adamın külünü isə ağaclar yarpaq açan zaman dəfn edirlər. Qəbrin yanında tikilmiş binada mərhumun öldürmüş olduğu hər adam üçün bir balbal (daşdan kobud yonulmuş adam heykəli) qoyurlar. Türklərdə, adətən, belə balbalların sayı yüzə, hətta minə çatır. At yaxud qoyun qurban kəsiləndə onun başı mütləq payaya keçirilir. Qurban günü kişilər də, qadınlar da bəzənib qəbiristanlığa toplaşır. Əgər kişinin bir qızdan xoşu gəlırsə, qəbristanlıqdan qayıdan kimi ona elçi göndərir və bu halda, qızın valideynlərindən nadir hallarda rədd cavabı alırlar. Daimi

yaşayış yerləri olmadığından oturaq həyat tərzi sürmürlər. Lakin hər kəsin öz torpaq sahəsi, otlağı vardır.

Xaqanın yaşayış yeri Duqın dağının ətəklərindədir. Onun qərargahına giriş günçixandandır. Xaqan hər il öz əyanları ilə birlikdə əcdadlarının mağarasında qurban kəsir. Beşinci ayın orta on-günlüyündə hamını yığıb çay qırağında göyün ruhuna qurban kəsirlər. Duqındən 500 li aralı, təpəsində heç bir ağac və bitki bitməyən hündür bir dağ vardır. Onun adı Bodın-inli dağıdır. Tərcüməsi «ölkə hamisinin ruhu» deməkdir. Yazılarının hərfləri xu (türk) xalqının hərflərinə oxşayır. (Yuxarıda Çin salnaməçisi «yazıları yoxdur» deyəndə görünür, Çin yazısını nəzərdə tutmuş. Burada isə tarixçi yazır ki, qədim türklərin yazısı türk, yəni xu yazısına bənzəyirmiş. Xu isə Çin dilində türk, habelə əfqan və ərəb deməkdir. Beləliklə, tarixçinin nəyi - run adlanan yazını, yaxud uyğur yazısını nəzərdə tutduğu bir tədqiqatçı kimi mənə aydın deyil). İli fəsilərə düzgün bölməyi bilmirlər. Fəsilləri isə yalnız otun yaşıllığına görə müəyyənləşdirirlər. Kişilər xüpa, qadınlar volan oynamağı xoşlayırlar. Kumis adlanan at südü içir və tamam sərkəş olmayınca bu işi dayandırmırlar. Sonra üz-üzə durub mahnı oxuyurlar. Ruhlara tapınır, caduya, fəla inanırlar. Müharibədə ölməyi şərəf, xəstəliklər əlindən həyatdan getməyi isə rüsvayçılıq sayırlar. Adətləri ümumiyyətlə hunlarınkına oxşayır.

HƏRBİ İŞ. Qədim türklər tarix səhnəsinə dəmir çıxarıb əridənlər kimi daxil olmuşlar. 546-cı ildə Jujan xaqanı Anaxuan türklərin xanı Bumını «mənim dəmir əridən qulum» adlandırır.

Altayda aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı VI-IX yüzilliklərə aid türk metalurgiyasını təmsil edən şurflar (mədən yataqları axtarışı zamanı qazılan quyular) və sadə formalı yeraltı mədən şaxtaları tapılmışdır. Dəmir burada bilavasitə filizdən alınır. Dəmir oksidinin karbon oksidi ilə kimyəvi üsulla birləşdirilməsi vasitəsilə məsaməli metal kütləsi əldə edilirdi (buna «kriç dəmiri» deyilir). Hətta indinin özündə belə bu kriç dəmiri domna çuğunundan daha yüksək keyfiyyətli hesab edilir. Yüksək keyfiyyətli dəmirdən qədim türklər bir tiyəli bıçaq, kərki, balta, üzəngi, dəhnə (yüən ağzlığı), qılınc, nizə və ox ucluğu, habelə iki tip qazan - yəni asmaq üçün dəyirmi və konusvari ayaqları üzərində duran dayaqlı qazanlar düzəldirdilər. Qaynaqların yazdıqlarına görə, qədim türklər təkcə dəmir yox, habelə qızıl, gümüş, qalay və mis də istehsal edirdilər. Bütün bunlar göstərir ki, qədim türklər Mərkəzi Asiyada dəmiri sənaye üsulu ilə çıxaran və emal edən ilk xalq olmuşlar. Avropalılardan Bizans elçisi Zemarx qədim türklərin ona dəmir satmaq istəməsinə xeyli təəccübləndiyini yazırdı. Çünki ondakı ilkin təsəvvürə görə, qədim türklər dəmiri çox çətinliklə əldə etməli idilər.

Metalurgiyanın inkişafı qədim türk xaqanlarına əla silahlanmış seçmə ordu yaratmağa imkan verirdi. Arxeoloji qazıntılar zamanı tapılan heykəlciklərdə süvarilər də, piyadalar da eyni cür at üstündə getmək üçün yararlı hesab edilən paltarda təsvir olunmuşlar. Buna əsaslanan mütəxəssislər belə bir fikir irəli sürürlər ki, qədim türk ordusunda piyada dəstələri xüsusi bir qoşun növü kimi mövcud olmamışdır. Qədim türk əsgərinin hərbi geyimi papaq və zirehli paltardan ibarətdir. Müasir qazax malaxayına bənzəyən papaq metal zireh təbəqələri ilə örtülərək, adətən, qəhvəyi-qırmızı rəngli xəzdən olan köbə ilə haşiyələnirdi. Döyüşçülər yaxalığı çənəyə çatan xalata olurdular. Xalataın ətəyi baldırları əhatə edir, sağa düymələnir və sol ətəyin üstündə qalmasına imkan yaradır. Xalataın üstündən yenə qırmızı-qəhvəyi köbə ilə haşiyələnmiş zirehli paltar geyilirdi ki, onun zirehini dəmir lövhələr təşkil edirdi. Dizə çatan belə zirehli paltarın üstündən isə nazik kəmərlər bağlayırdılar. Paltarın qolları qısa olub dirsəkdən bir qədər yuxarıda qurtarırdı. Ehtimal ki, belə zirehli paltar başdan geyilirmiş. Döyüşçülərin əynində qara ləkələri olan sarı şalvarlar vardır (güman edilir ki, o bars dərisindəndir). Uzunboğaz ayaqqabıları qara və yumşaqdır, görünür, keçədənndir. Qədim türk əsgərinin atı hündür boylu, geniş sağrıqlı, nazik ayaqlı, qısa boyunlu və iri başlıdır. Atın yalı qırılmış və darlanmışdır. Türk atının moңqol atı ilə heç

bir ümumiliyi yoxdur. Bu at Samanilər dövrünün atına çox bənzəyir. Atın yəhər-qayıışı xüsusi diqqətə layiqdir. Balışı olmayan və alçaq ön yəhər qaşlı geniş yəhər iki qara tərlik üzərinə qoyulmuşdur. Altdakı tərlik ağ köbə ilə haşiyələnmişdir. Yəhər açıq sarı rəngdədir və ağacdan hazırlandığını ehtimal etmək olar. Onun iri üzəngiləri, quşqunu, döşlüyü və beş qancığa qayıışı vardır. Müasir yəhərlərdən fərqli olaraq döşlükdən atın kürəyi boyu yəhərin qabağından əlavə quşqun qayıışı (şleya) gedir. Bu, görünür, dağdan enməni asanlışıdırmaq məqsədi güdür. Yəhər-yüyan, çox güman ki, gümüşdən olan ağ dairəvi piləklərlə və ürək şəkilli narıncı qotazlarla bəzədilmişdir. Onlar döşlükdən, quşqundan və yüyəndən sallanır. At cilovlanmamışdır. Bu isə onun yaxşı təlim gördüyünə dəlalət edir. Atlı bir qədər böyrü üstə sallanmış vəziyyətdə yəhərdə oturmuş, üzəngi müasir köçərilərindən fərqli olaraq bir qədər aşağı sallanmışdır.

Bütün bunlardan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, qədim türk qvardiyası nizami ağır süvari dəstəsidir. Yalnız çöl şəraitində fəaliyyət göstərmək üçün hazırlanmış əvvəlki süvari qoşunlarından fərqli olaraq, qədim türk süvari qoşunu dağ şəraitində də əməliyyat aparmaq üçün uyğunlaşdırılmışdır. Təbii ki, yalnız çöl şəraitində döyüşməyə uyğunlaşdırılmış uyğur süvari qoşunu qədim türk qoşunu ilə əsla müqayisə edilə bilməz. Çin salnaməçisi uyğur süvari qoşunu haqqında həqa-

rətlə yazır: «Döyüşlərdə cərgəyə düzülmlər. Ayrılmış başla (yəni iti paz kimi - Ə.R.) həmlə edir və birdən çəkirlər. Daimi olaraq döyüşə bilmirlər». Qədim türklərin zireh geyimli süvari əsgəri Çin piyada nizami əsgəri üçün də, İran süvari oxatan əsgərləri üçün də layiqli rəqib idi.

Təsvir etdiyim türk süvarisi Ermitajdakı gil heykəlciklərə əsaslanır. Bu heykəlciklər Turfan adlanan yerdə - Tuyuk Məzarda tapılmışdır. Bundan başqa Sibirin cənubunda Sulek çayı sahilində qayalarda (Yenisey çayının yuxarı axarı) rəsmlər həkk edilmişdir. Həmin şəkillərdə silahlı türk əsgəri təsvir olunur. O, buynuzlu yayla silahlanmışdır. İkinci bir belə təsvir daha maraqlıdır: ağır silahlı süvari boğazdan ombasınadək zirehli paltar geymişdir. Libasın qolları biləngə qədər çatır, döşündə dairəvi qalxan gözə dəyir. O, qılınclıdır və böyründə ox qabı gəzdirir, sağ əlində isə toppuz tutmuşdur. Türk əsgəri kiçik bayraqçıqlarla bəzədilmiş nizəni öz qarşısında diz çökmüş oxatana doğru yönəltmişdir.

Qədim türklərin süvari qvardiyasından başqa yüngül süvari qoşunu da olmuşdur. Belə yüngül süvarinin şəklini S.V.Kiselyovun 1939-cu ildə Kopena kəndi yaxınlığında apardığı arxeoloji qazıntı zamanı tapdığı piləkdə görmək olar. Atlı papaqsızdır. Onun uzun saçlarını külək dalğalandırır. Saçlarını arxadan sargı ilə bağlanmışdır. Yarımuzun kostanı kəmərlə bağlanmışdır. Uzun-

boğaz çəkmələri yumşaq və dabansızdır. Sağ böyründə aşağıya doğru genişlənən oxqabı vardır. Kaman mürəkkəb quruluşlu olub, «M» şəklindədir. At çöl atıdır, enli döşlüdür, yalı qırılmış, quyruğu düyünlənmişdir. Atın yəhər-yüyəni tam qaydasındadır: yüksək olmayan möhkəm qaşlı yəhər, yəhərin altında saçaqla tikilmiş yəhəraltı (çul) var. Quşqun və döşlük qayışlarından qotaz asılmışdır. Üzəngilər geniş və qövsvavidir. Yüyən hörmədir. Yəhərin arxasında hər iki tərəfdən qayış dalğalanır. Pilək VII əsrə aiddir. Yüngül süvari qoşununun qədim türklər özlərinə tabe etdikləri xalqlardan təşkil edilirdi.

Bu cür təşkil olunmuş qədim türk ordusu qala divarları ilə əhatə edilmiş Çin və İran şəhərlərini almaqda aciz olsa da, çöl döyüşlərində uzun müddət özünə rəqib görməmişdi.

TƏSƏRRÜFAT. Qədim türklərin əsas işi hərbi idi. Hərbdən sonra qədim türkün ikinci məşğuliyyəti köçəri maldarlıq idi. Maldarlıqla yanaşı o zaman çöldə sürülərlə gəzən böyük otyeyən heyvanları ovlamaq da qədim türkün əsas məşğuliyyəti idi. Ov, əsasən, sürək yolu ilə, yəni dövrələmə üsulu ilə aparılırdı. Belə ovda bütün qəbilə iştirak edirdi. Həmin proses zamanı ovlanası heyvanları ovçuların üstünə qovmalı sürəkçidən və ovçudan xüsusi məharət və təlim tələb edilirdi. Bu həm də qədim türk üçün, bir növ, ona görə faydalı idi ki, ov onu, bir növ, şücaətə hazırlayır. ona anı

manevrlər etməyi öyrədirdi. Uğurlu ov qədim türkün əsas ərzağı olan ətlə təminat işini yoluna qoyurdu. Heç də təsadüfi deyildir ki, Çin salnaməçisinin yazdığına görə, qədim türklər hətta müharibə vaxtı belə ovla məşğul olurdular. Ev və ov heyvanlarının dərisindən pal tar tikir və çadırlarının üstünü örtürdülər. Bundan başqa, qədim türklər keçə və yun parça toxumağı da bacarırdılar.

Qədim türkün əsas mal-qarası qoyun idi. Qədim türkün kifayət qədər atı da vardı. Qədim türk şərab içmirdi, onu kumis əvəz edirdi. Qədim türk köçəri həyat sürdüyü üçün daimi məskəni yox idi, lakin bununla belə onun daimi yaylağı və qışlağı vardı. Çin mənbəyi buna işarə edərək yazır: «Daimi məskun olduğu yer yoxdur, lakin hər birinin öz torpaq sahəsi vardır». Bu tip köçəri təsərrüfat elmi ədəbiyyatda AUL SİSTEMİ adlanır və onun iqtisadi vahidi cüt ailədir.

İkinci sistem KUREN SİSTEMİ adlanır. Bu sistemdə bir neçə ailə bir yerdə köç edir və gecələr köçün ətrafını arabalarla hasarlayır və keşikçilər qoyurdular. Çox güman ki, qədim türk qəbilələrində köçəriliyin bu hər iki sistemi mövcud olmuşdur. Bunu Çin qaynaqlarından «Çjou-şu» və «Tan-şu» salnamələri də təsdiq edir. Məsələn, «Tan-şu»da oxuyuruq ki, 641-ci ildə qədim türklər Alaşana qayıtdıqda orada «otlaqlar geniş, torpaq isə ən yaxşısından idi. Buna görə də qədim türklər ormanları, adətən, münaqişə ilə bölürdülər».

MƏNZİL. Misir, Babilistan, İran, Yunanıstan, Hindistan, Roma və Bizans dövlətlərində cah-cələllı sarayları olan şəhərlər salmışlar. İndi də bu saray xərabələrinin arxitekturasının həşəməti adamı heyran edir. Lakin xalqın inkişafını, onun mədəniyyətinin səviyyəsini onun saldığı şəhərlərlə, tikdiyi binaların memarlığının yaraşığı ilə ölçmək heç də düzgün deyil.

Qədim türklərə nəinki şəhərlər salmaq, hətta bir ev tikmək belə əl vermirdi. Köçəri maldarlıq təsərrüfatının xüsusiyyəti elə idi ki, bu təsərrüfat sudan və otdan asılı idi. Su və ot yayda dağda, qışda isə düzdə olur. Yayın istisi düzənin otunu yandırır, suyu qurudur. Qoyun davarını, mal-qara sürüsünü, naxını, at ilxısını otarmaq üçün qədim türklər yay ayları yaylağa qalxmaq məcburiyyəti qarşısında qalırdılar. Yayda burada alp çəmənliklərində havalar xoş keçir, sərin olur, başlıcası isə ot bol və şirəli olur, təmiz dağ çayları köçəri tayfaları və onların mal-qarasını su ilə təmin edirdi. Qış fəslində yaylaqda qalmaq qeyri-mümkün olduğundan - qar, çovğun, boran və sazaq, torpağın səthini örtən qalın qar heyvanların yem işini olmanın dərəcədə çətinləşdirdiyinə görə köçərilər arana üz tutmağa, yəni qışlağa enməyə məcbur idi, çünki orada heyvanatın qidalanması üçün müəyyən qədər şərait olurdu.

Təbiidir ki, nəinki sarayları, hətta adi evləri belə uzun müddət tərk edib getmək mümkün olmadı-

ğından, köçəri həyat tərzli türk xaqanlıqlarında həşəmətli şəhərlər salınmasına rast gəlmək mümkün deyil. Qədim türk alaçıqlarda yaşamağı daim üstün tutmuşdur. Keçədən tikilən və üstü heyvan dərisi ilə örtülən belə alaçıqlar yayda sərin, qışda isə, adətən, isti olurdu. Hətta Mərkəzi Asiyanın sərt qışı və soyuğu alaçıq üçün qorxulu deyildi. Alaçığın başlıca üstünlüklərindən biri bu idi ki, onu yarımca saata sökmək və qurmaq və beləliklə, istənilən yərə köçürmək çox asan idi. Müasir təsəvvürə görə indiki qazax alaçığında yaşamaq hər hansı bir daş binanın mənzilində yaşmaqdan heç də narahat deyildir. Qeyd etmək lazımdır ki, bugünkü qazaxın alaçığı ilə qədim türkün alaçığı arasında elə də ciddi fərq yoxdur. Ədəbi mənbələrdə Xəzər və Qərbi Türk xaqanlıqlarına məxsus alaçıqların təsviri qalmışdır. Məsələn, türklərin yanına göndərilmiş Bizans elçilərindən Menandr Protektor və başqaları öz əsərlərində xaqana xas alaçığın təsviri zamanı qeyd edirdilər ki, onun daxilinin zənginliyi hətta bu aristokratların belə dərin heyrətinə səbəb olmuşdur.

DİN. Qədim türklərin dini haqqında, demək olar ki, məlumatımız yoxdur. Çin salnamələrindən «Vey-şu» və «Suy-şu» onlara dini haqqında qısa, həm də ziddiyyətli məlumat verir. Bu məlumatlara əsasən, qədim türklərin dini haqqında müəyyən bir təsəvvür əldə etmək çətinidir.

VI yüzilliyin sonunda qələmə alınmış «Vey-şu» salnaməsində qədim türklərin dini görüşləri haqqında deyilir ki, xaqanın qərargahına, günçixar ölkəyə hörmət əlaməti olaraq, şərqdən girirlər. Xaqan hər il öz əyanları ilə birlikdə əcdadlarının dəfn olunduğu mağarada qurban kəsir. Beşinci ayın orta ongunlüyündə hamını bir yerdə yığb çay qırağında göyün ruhunda qurban kəsirlər. Duqindən 500 li aralı bir yerdə - təpəsində heç bir ağac və bitki bitməyən hündür bir dağ var. Onun adı «Badın-inli»dir. Bu sözün tərcüməsi «ölkə hamisinin ruhu» deməkdir.

Bundan əlli il sonra, yəni VII əsrin əvvəllərində qələmə alınmış olan «Suy-şu» salnaməsində isə deyilir: «Ruhlara tapınırlar, caduya inanırlar». Buradan belə çıxır ki, a) qədim türklər işığa, yaxud günəşə sitayiş etmişlər; b) yuxarı təbəqə sayılan xaqan və əyanlar, yəni 500 ailədən ibarət olan Aşina tayfası əcdadlarının ruhuna inanmışlar və xaqanın öz əyanları ilə birgə əcdadlarına xas mağarada qurban kəsmələri də buna dələlət edir; c) xalq göyün ruhuna, yəni tanrıya tapınmışdır və odur ki, beşinci ayın orta ongunlüyündə hamını yığb çay qırağında göyün ruhuna qurban kəsirlər; ç) «ölkə hamisinin ruhu»na sitayiş edirlər (Duqindən 500 li aralı olan çılpaq zirvəli Bodın-inli dağının adının tərcümə edilərkən verdiyi mənadan belə bir nəticə çıxarmaq mümkündür).

Əlbəttə, bu qısa məlumatdan qədim türklərin dini əqidəsi haqqında ətraflı təsəvvür əldə etmək çətindir. Qaynaqlarda türklərin Burhan (buddizm), yaxud Şaman (şamanizm) dininə tapınmaları haqqında da heç bir məlumat yoxdur. Buradan belə nəticə çıxarmaq olar ki, türklər bu iki dinin heç birinə tanımamışlar. Mənbələrdə türklərin yanına iki dəfə Budda monaxının gəldiyi göstərilir. Birinci dəfə 626-cı ildə Hind rahibi Prabxakaramitra şəxsən Tun Cəbğu xaqanın yanına gəlir. Bir neçə il sonra Çin Budda monaxı Süan Tszan da Cəbğu xaqanın qonağı olur. Lakin mənbələrdə türklərin Burhan (Buddizm) dinini qəbul edib etməməsi haqqında məlumat verilmir.

05.01.1993

QƏDİM ABİDƏLƏR - YENİ MÜNASİBƏT

- Əbülfəz müəllim, Siz uzun illərdir ki, qədim türk abidələrinin dilini öyrənməklə məşğulsunuz. Orxon-Yenisey yazılı abidələri sahəsində apardığımız tədqiqatlar, yazdığımız əsərlər nəinki ölkəmizdə, hətta sərhədlərimizdən uzaqda tanınır. Son zamanlar Siz qədim uyğun əlifbası ilə yazılmış abidələri tədqiq edirsiniz. Oxucularımızı hər şeydən əvvəl belə bir sual maraqlandırır: qədim uyğurlar kimlərdir?

- Qədim uyğur qəbilələrinin tarixini qəzet müsahibəsinin bir sualı çərçivəsində əhatə etmək olmaz. Amma çalışaram ki, bir neçə cümlədə qədim uyğurlar haqqında ümumi də olsa məlumat verim.

Qədim uyğurlar Çin qaynaqlarında tələ adlandırılan qəbilə ittifaqına daxil olmuşlar. Bu qəbilə ittifaqı Orxon-Yenisey abidələrində «tokuz oğuz bodun», yəni doqquz oğuz xalqı adlandırılır. Çin qaynaqları məxsusi uyğur qəbilələrini xoyxo. Orxon-Yenisey abidələri isə uyğur adlandırır. Mən tələ qəbilə ittifaqının nə vaxt yarandığı, uyğurların bu ittifaqa nə vaxt daxil olduğu, ümumiyyətlə, uyğur qəbilələrinin nə vaxt formalaşdığı haqqında konkret bir tarix deyə bilmərəm. Çin qaynaqlarının məlumatına görə, tələ qəbilələr ittifaqı miladdan əvvəl III yüzillikdə Ordosdan qərbdə - haradasa Qobu çölündə məskən salmışdır. Yeni eranın 338-ci ilində onlar Toba xanına (Orxon-Yenisey abi-

dələrində - Tabğac xaqanına: ümumdünya tarixində - Çin imperiyasına) tabe olurlar. Yeni eranın IV yüzilliyinin sonunda qəbilələr şimala - Cənqariyaya köç edir və Selenqa çayından qərbə bütün Monqolustana yayılırlar. Tələ qəbilələrinin öz dövlət qurumları olmadığı üçün onlar juantuanlara tabe olurlar. Yeni eranın 546-cı ilində uyğunların da daxil olduğu doqquz oğuz xalqı göytürklərə tabe olur. Məhz doqquz oğuzları özünə tabe etdikdən sonra göytürklər Mərkəzi Asiyada iki yüz il hökmran olmuş Göytürk xaqanlığını yaradırlar. Uyğurlar müəyyən fasilələrlə təxminən iki yüz il (546-744) göytürklərə tabe olurlar. 745-ci ildə Mərkəzi Monqolustanda Uyğur xaqanlığı yaranır. Qədim uyğun qəbilələrinin yaratdığı bu dövlət Mərkəzi Asiyanın siyasi-ictimai həyatında görkəmli rol oynamışdır. Təkcə bunu demək kifayətdir ki, həmin dövlət öz qüdrətinə görə Çin imperiyasından nəinki zəif olmamış, hətta bir zamanlar Çindən daha qüdrətli olmuş, Çinin daxili siyasətinə, Çin sarayının işlərinə müdaxilə etmiş, Çində daxili üsyanların yatırılmasında şirək etmiş, Çini xarici düşmənlərdən qorumuşdur. Qədim uyğur qəbilələrinin yaratdığı bu xaqanlıq 843-cü ilədək mövcud olmuşdur.

Bir məsələni də qeyd etməyi lazım bilirəm. Ad oxşarlığından oxucuda elə bir təsəvvür yarana bilər ki, qədim uyğur qəbilələri ilə indi Çində, Qazaxıstanda və Qırğızıstanda yaşayan uyğurlar eyni

bir etnos, eyni bir xalqdır. Bu belə deyil. Heç bir qədim türk qəbiləsini müasir türk xalqlarından biri ilə eyniləşdirmək mümkün olmadığı kimi, qədim uyğur qəbilələri ilə müasir uyğur xalqını da eyniləşdirmək olmaz. Hər hansı bir qədim türk qəbiləsinin, o cümlədən qədim uyğur qəbilələrinin də müasir türk xalqlarının təşəkkül tapıb formalaşmasında müəyyən qədər payı vardır. Buna görə də qədim göytürk, qədim uyğur və hər hansı qədim türk qəbiləsinin miras qoyduğu mədəni irsdə müasir türk xalqlarının hamısının payı vardır.

744-843-cü illərdə Mərkəzi Asiyada hegemon qüvvə olan qədim uyğur qəbilələrinin xüsusi yazısı, əlifbası olmuşdur. Bu yazı ilə yuxarıdan aşağı, sağdan sola yazmışlar, yəni sətir yuxarıdan aşağı istiqamətlənmiş və s. Uyğurların yaratdıqları bu əlifbadan (yazıdan) son zamanlara qədər Monqolustan Xalq Respublikasında istifadə edirdilər. Qədim uyğur əlifbası ilə qədim uyğur qəbilələri tərəfindən yazılmış ədəbi əsərlərə (bunlar müxtəlif janrlardadır) qədim uyğur abidələri deyirlər.

- Qədim uyğur əlifbası ilə yazılmış abidələrin tapılması, oxunması və tədqiqi tarixi bəzədə nə deyə bilərsiniz?

- Sualınıza cavab verməzdən bir məsələni qeyd edim. Qədim uyğur əlifbası ilə yazılmış ədəbi abidələrin dili müasir Azərbaycan türkcəsinə o qədər yaxındır ki, onları az qala, lüğətsiz oxuyur, başa düşmək olur. Əlbəttə, dillərin yaşı arasındakı fərq

özünü göstərir - 1200-1300 il ərzindəki inkişaf hər hansı bir dildə müəyyən bir iz buraxmalıdır.

Bu bir bənd şeirə fikir verin:

Yazkı bulut yaşlap, kükürəp

Yağmurlarımı ol yağıdır?

Yaşı kiçik alğanlarım

Yaşlarımı akıdır?

Elə bilirəm bunu oxucular lüğətə baxmadan da başa düşürlər. İndi də sizin sualınızın cavabı.

Uyğur dövlətçiliyi məhv olduğdan sonra islamdan əvvəlki uyğur mədəniyyəti abidələri - uyğur şəhərləri, burhan (Budda), Mani (manixey), xristian kilsə, monastır və məbədləri Mərkəzi Asiyanın hərəkət edən qumları altında qaldı. XIX əsrin sonlarından başlayaraq Çin Türkünstanında və Mərkəzi Çində (Qan su əyalətində) uyğur şəhərlərinin xərəbələri şərqşünasların və arxeoloqların diqqətini cəlb edir. Bu xərəbələr tarixi, arxeoloji, lingvistik və etnoqrafik baxımından öyrənilir. Monastır və yaşayış binalarının xərəbəliklərində şəkil və heykəltəraşlıq bəzəkləri, kağız parçalarında və bütöv mühafizə edilmiş dəftərlər şəklində olan əlyazmaları ictimaiyyətin diqqətini çəkir. Binaların təkə divarları və tavanları deyil, həm də döşəmələri şəkillərlə yanaşı, yüksək rütbəli uyğur əyanlarının, məbəd və monastırlara qurbanlıq gətirən uyğurların və başqa xalqlardan olan kişi və qadınların şəkilləri də vardır. Maraqlı burasıdır ki, şəkil-

lərdəki kişi və qadınlar öz milli geyimlərindədir. Etnoqraflar üçün bundan yaxşı hədiyyə ola bilməz.

Heykəl abidələr ən çox Qaraxarda mühafizə edilmişdir.

Turfan vadisində tapılmış əlyazmalar sandıq-sandıq Avropa muzeylərinə daşınmışdır.

Sovet İttifaqında Şərqi Türkünstanın arxeologiyası ilə Burhan incəsənətinin ən yaxşı tədqiqatçısı akademik S.F.Oldenburq məşğul olmuşdur. O, iki dəfə Şərqi Türkünstana səyahət etmiş, Qobu səhrasının hərəkət edən qumlarının altında qalmış qədim uyğur incəsənətini öyrənməkdə onun böyük xidməti olmuşdur. Qədim uyğur incəsənəti Yunan-Baktriya çarlığının ellinist mədəniyyəti Qanuxara (indiki Əfqanıstan və Hindistanın bir hissəsi), Hindistan və Şərqi İran ilə böyük əlaqədə olmuşdur. IX əsrdən başlayaraq Uyğurustana - Koçu dövlətinə Çinin təsiri güclənir.

Bu dövrdə burhan məzmunlu əsərlər, əsasən, Çin dilindən qədim uyğur dilinə (türkcə) tərcümə edilir. Əvvəlcə, «Altun yaruk», sonra Vasubandxunun burhan məzmunlu «Abhidarmakosa» əsəri türkcəyə tərcümə edilir. Bu əsər mənzum aforizmlərdən və onlara yazılmış izahlardan ibarətdir. Əsərin orijinalı, yəni hindcəsi mühafizə edilməmişdir. Çin, Tibet və uyğur dillərinə tərcüməsi zamanəmizə qədər gəlib çatmışdır. Uyğur nüsxəsi (tərcüməsi) Mərkəzi Çində Avreli Steyn tərəfindən

tapılmış və Avropaya aparılmışdır. Əsərin tədqiqi ilə Denison Ross məşğul olmuşdur.

Əslində, uyğur yazısı abidələrinin öyrənilməsi XIX əsrin iyirminci illərindən başlanmışdır.

1841-ci ildə Azərbaycan dilçisi Mirzə Kazımbəyin «Uyğurlar haqqında tədqiqat» əsəri nəşr edilir. Bununla da Rusiyada uyğurşünaslığın əsası qoyulur. Qədim uyğur yazılı abidələrinin tapılması və araşdırılmasında, yuxarıda adını çəkdiyim akademik S.F.Oldenburqdan başqa, rus alimi və səyahətçilərindən N.P.Prejevalski, Qrimm-Qrjımaylo, P.K.Kozlov, D.A.Klements, M.V.Pevtsov və V.I.Roborovskinin də mühüm xidmətləri olmuşdur.

XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində alman alimi A.Lekon Şərqi Türkünstanda - Turfan vadisində tədqiqat aparmışdır. Tədqiqat nəticəsində qədim uyğur əlifbası ilə yazılmış xeyli miqdarda əlyazması Avropaya, əsasən, Berlinə aparılmışdır. A.Lekonun ekspedisiyası xüsusilə qeyd ediləlidir. Onun özünün yazdığına görə, o, Avropaya bir neçə sandıq əlyazması göndərmişdir. Düzdür, bunlar hamısı qədim uyğur abidəsi olmasa da hər halda göndərilən əşyalar içərisində uyğur əlifbası ilə yazılmış abidələr də az olmamışdır. İstər prof. A.Qrunvedelin, istərsə doktor A.Lekonun ekspedisiyalarını prussiyalılar təşkil etdiyi üçün qədim uyğur əlyazmalarının böyük əksəriyyəti Berlində toplanmışdır. Rus ekspedisiyalarının Şərqi Türkün-

tandan (Turfan vadisindən) və Mərkəzi Çindən daşdıqları əlyazmaları isə Peterburqda cəmlənmişdir.

Qədim uyğur abidələrinin tədqiqi və nəşrində (Orxon-Yenisey abidələrinin tədqiqi və nəşrində olduğu kimi) iki böyük şəxsiyyətin - rus alimi akademik V.V.Radlovun və Danimarka alimi prof. V.Tomsenin xidmətləri xüsusilə qeyd edilməlidir.

V.V.Radlov hələ Kazanda işləyərkən «Kutadğu bilig» əsərini öyrənməklə qədim uyğur abidələrinin tədqiqinə başlayır. Bir sıra türk dillərini bilməsi bu işdə ona həm kömək edir, həm də onun bəzi səhvlərinə səbəb olur. Məsələn, «Kutadğu bilig» abidəsində «d» dialektinə rast gəldikdə V.V.Radlov onu «altunlaşdırır» və soyon (indiki tuva) dili ilə yaxınlaşdırır. O, bir sıra əsərlərində özünün «altunlaşdırma» fikrini irəli sürür. V.V.Radlovun səslərin «altay» sisteminin mahiyyəti belədir: sözün başında və sonunda tək-cə kar samitlər, iki sait arasında isə yalnız cingiltili samitlər işləyə bilər. Əlbəttə, bu nəzəriyyənin yanlış olması göz qabağında idi. Bu fikrin əleyhinə ilk dəfə V.Tomsen çıxır. 1897-ci ildə o, «Kutadğu bilig» əsərində qafiyələr üzərində apardığı müşahidələrinin nəticələrini nəşr etdirir. Bu əsərində V.Tomsen akademik V.V.Radlovun yuxarıda göstərdiyim fonetik sistemini təkzib edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, V.Tomsenin dəlilləri o qədər güclü idi ki, V.V.Radlov onun fikrini qeydsiz-şərtsiz qəbul edir və sonrakı tədqiqatlarında öz ilkin fikirlərindən əl

çəkir. V.Tomsenin qədim uyğur dilinin fonetikasi haqqındakı nöqtəyi-nəzəri türkologiyada indi hamı tərəfindən qəbul edilmişdir. Sonrakı illərdə də V.V.Radlov qədim uyğur abidələri üzərində tədqiqat işini davam etdirmiş, bu abidələrin transkripsiyası, tərcüməsi və nəşri ilə məşğul olmuşdur. O, 1891 və sonrakı illərdə «Kutadğu bilig» əsərini dörd cild şəklində nəşr etdirir. 1909-cu ildən başlayaraq bir-birinin ardınca V.V.Radlovun qədim uyğur abidələrinə həsr etdiyi əsərləri («Manixeylərin tövbə duası», 1909 və s.) çapdan çıxır. 1912-ci ilin sonundan başlayaraq V.V.Radlov öz həcminə görə ən böyük qədim uyğur abidəsinin - burhan məzmunlu «Altun yaruk» abidəsinin tədqiqi ilə məşğul olur. Əsər 1913-1917-ci illərdə V.V.Radlov və S.Y.Malovun müəllifliyi ilə tam şəkildə çapdan çıxır. «Altun yaruk» əsərinin tapılmasına qədər uyğur yazısının mövcudluğunu, həm də tənəzzülə uğrayan vəziyyətdə XIV-XV əsrlərdə Teymurilər dəftərxanası ilə bağlayırdılar. «Altun yaruk» tapıldıqdan sonra məlum oldu ki, uyğur yazısı XVII əsrin sonlarında da mövcud olmuşdur - bu əsər həmin əsrin sonunda, Kapsinin hakimiyyəti illərində yazılmışdır. «Altun yaruk» əsəri ilə bir yerdə Mərkəzi Çində S.Y.Malovun tapdığı bir uyğur əlyazması, hətta 1702-ci ildə, yəni artıq XVIII əsrdə yazılmışdır. V.V.Radlovun qədim uyğur abidələrinə həsr etdiyi sonuncu əsər -

«Uyğur dili abidələri» müəllifin ölümündən sonra, 1928-ci ildə S.Y.Malov tərəfindən nəşr etdirmişdir.

1908-ci ildə F.V.K.Müllerin «Uyqurika» adlı əsəri çapdan çıxır. Burada xristan incilindən götürülmüş (uyğur dilində və uyğur əlifbası ilə yazılmış) «Şehrkarların etiqađı» əsərindən parça və «Altun yaruk» əsərindən bir neçə fraqment nəşr edilir.

1911-ci ildə A.Lekok «Manixeylərin tövbə duası»nın bir hissəsinin tərcüməsini nəşr etdirir.

Məşhur türkoloq S.Y.Malov 1909-1911 və 1913-1915-ci illərdə Çində yaşayan türkdilli xalqların - uyğurların, sarı uyğurların və salarların dilini öyrənmək üçün iki dəfə mərkəzi və Qərbi Çinə ezam edilmişdir. Bu səfərlər zamanı o, «Altun yaruk» əsərinin uyğur əlifbası ilə yazılmış və türkcə olan əlyazmasını tapır.

İlk qədim uyğur abidələrinin tapılmasından yüz ildən çox keçir. Bu müddətdə həmin abidələr keçmiş Sovet İttifaqında, Qərbi və Şərqi Avropada, Türkiyədə dəfələrlə nəşr edilmişdir. Əsrimizin altmışıncı illərindən sonra qədim uyğur abidələrinə maraq Türkiyədə xüsusilə xeyli artmışdır. Şinasi Pekinin və Rəşid Rəhməti Aratın nəşrləri xüsusilə qeyd edilməlidir. Qədim uyğur abidələrinin nəşri sahəsində Azərbaycanda da artıq ilk addımlar atılmışdır.

İstər Orxoy-Yeniyey, istərsə də qədim uyğur abidələrinin ətraflı öyrənilməsi və nəşri, türk xalqlarının inkişafının indiki mərhələsində, bir sıra türk xalqlarının müstəqil dövlətçilik əldə etdikləri bir

dövrədə, onların öz soy-köklərinin dərinə dərk etmək mənasında xüsusi əhəmiyyət qazanır. **Bu barədə fikrinizi bilmək istərdik.**

- Xalq öz tarixi keçmişini bilməlidir. Tarixini, keçmişini bilməyən, ulularını tanımayan xalq manqurd olur. Qədim türk yazılı abidələrinin öyrənilməsi xalqa özünü tanıdır. Biz Füzulinin, Vaqifin əsərləri ilə öyündüyümüz kimi, «Altun yaruk», «Kutadğu bilig», «Divani - lüğət-it-türk» və s. əsərlərlə də fəxr etməliyik. Biz Babək, Şah İsmayıl Xətai, Cavanşir və başqalarını sevdiyimiz, tanıdığımız kimi, Bumin xaqan, İltəriş xaqan, Kapağan xaqan, Bilgə xaqan, Kül tigin və başqalarını da tanımalıyıq. Sizi inandırım: tanısaq, sevrək.

- Qədim uyğur abidələrinin respublikamızda nəşri barədə nə deyə bilərsiniz? Şəxsən siz özünüz bu sahədə nə kimi tədqiqat aparırsınız?

- Təkcə qədim uyğur abidələrinin yox, ümumiyyətlə qədim türk abidələrinin tədqiqi və nəşri sahəsində Azərbaycan Respublikası nəinki Türkiyədən, hətta keçmiş Sovet İttifaqına daxil olan Qazaxıstan və Qırğızıstan kimi respublikalardan da geri qalır.

Respublikamızda qədim türk abidələrinə həsr edilmiş əsərlər, bir-iki kiçik kitabçanı çıxsaq, yox dərəcəsidədir. Düzdür, bu il «Orxon-Yenisey abidələri» adlı bir kitab və prof. Əlişə Şükürlünün «Qədim türk abidələrinin dili» adlı əsəri nəşr edilmişdir. Lakin xalqın özünü dərk etməsi, öz tarixi

keçmişini öyrənməsi üçün bu azdır. Mənim hələ 1970-ci ildə yazdığım 25 müəllif vərəqi həcmində olan «Orxon-Yenisey abidələri dilinin morfoloqiyası» adlı kitabım, çox güman ki, bu il nəşr ediləcəkdir. Naxçıvan universitetinin dosenti Ə.Quliyevlə birlikdə hazırladığımız və həcmi 30 müəllif vərəqi olan «Qədim uyğur ədəbiyyatı» 1989-cu ildən «Yazıçı» nəşriyyatında yatır, nə vaxt nəşr ediləcəyi məlum deyil. Mənim 1989-cu ildə Azərbaycan Ensiklopediyasına təqdim etdiyim 18 müəllif vərəqi həcmində olan «Qədim türkcə-azərbaycanca lüğət» adlı əsərimin də nəşri ildən-ilə keçirilir və nə vaxt nəşr ediləcəyi bəlli deyil. Qədim türk qəbilələrinin tarixinə həsr etdiyim 20 müəllif vərəqi həcmində olan «Ulu türk» adlı əsərim 1991-ci ildən «Gənclik nəşriyyatındadır; onun da nəşri ildən-ilə keçirilir. Bu günlərdə Nyu-York Dövlət Universitetindən məktub almışam. Qədim türk qəbilələri haqqında əsərlərimi, xüsusən «Ulu türk» adlı kitabımı onlara göndərməyimi xahiş edirlər. Bu adda kitab yazıldığından Amerika Birləşmiş Ştatlarında necə xəbər tutublar, mənə məlum deyil. Amma bu mənə səhih məlumdur ki, respublikamızın bu sahədə maraqlanmalı dairələrin həmin əsərdən xəbərləri yoxdur.

Mən keçən il 110 müəllif vərəqi həcmində olan «Qədim türk yazılı abidələri» adlı bir əsər də bitirmişəm. Belə bir əsəri hazırlamaq və nəşr etmək üçün görünür, bir insan ömrü də kifayət etməyəcək...

«Yeni Turan» qəzeti, 16 iyun 1993-cü il.

BAŞLIQLAR

Redaktordan: Böyük sevgi - həyat axarında.....	5
Müəllifdən: Türk ərənləri	13

QƏDİM TÜRK ƏRƏNLƏRİ

Alp Ər Tuna.....	25
Oğuz xaqan.....	36
Atilla.....	48
İl xaqan.....	62
İstəmi xaqan.....	72
Muğan xaqan.....	81
Kat İl xaqan Tuğbır.....	86
İltəriş xaqan	108
Kapağan xaqan.....	118
Bilgə xaqan	128
Müdrük Tonyukuk	140
Kül Tigin	151

TARIXDƏN SƏHİFƏLƏR

Dövlətçilik tarixi - ilk türk dövləti.....	165
Qədim türk poeziyası	174
Bilgə xaqanın abidəsi	187
Tül Tigin abidəsi	191
Ən qədim türk yazısı abidələri	198
Tariximizin daş salnamələri	207
Qədim türk mifləri	214
Qədim türklərin mədəniyyəti	226
Qədim türklərin mənşəti	234
Qədim abidələr - yeni münasibət (<i>müsahibə</i>).....	248

Əbülfəz RƏCƏBLİ
(Əbülfəz Əjdər oğlu RƏCƏBLİ)

QƏDİM TÜRK ƏRƏNLƏRİ

(portret oçerklər, qədim türk tarixindən səhifələr)

Mətbəənin direktoru: **Şəddat Cəfərov,**
*iqtisadiyyat üzrə
fəlsəfə doktoru*

Texniki redaktor : **Həkət Muradova**
Operator: **Hədiyyə Nemətzadə**
Korrektor: **Şəhla Hacıyeva**
Tərtibatçı: **Mülayim Vəliyeva**

Çapa imzalanmışdır 16.06.2019.
Kağız formatı 60x84 1/16.
Şərti çap vərəqi 16. Uçot nəşr vərəqi 16.0.
Tiraj 500. Sifariş 29

*Kitab "3 sayılı Bakı Mətbəəsi" ASC-də hazır diapozitivlərdən
ofset üsulu ilə çap olunmuşdur.*

Ünvan: Bakı şəhəri, A. Məhərrəmov küçəsi 4.